

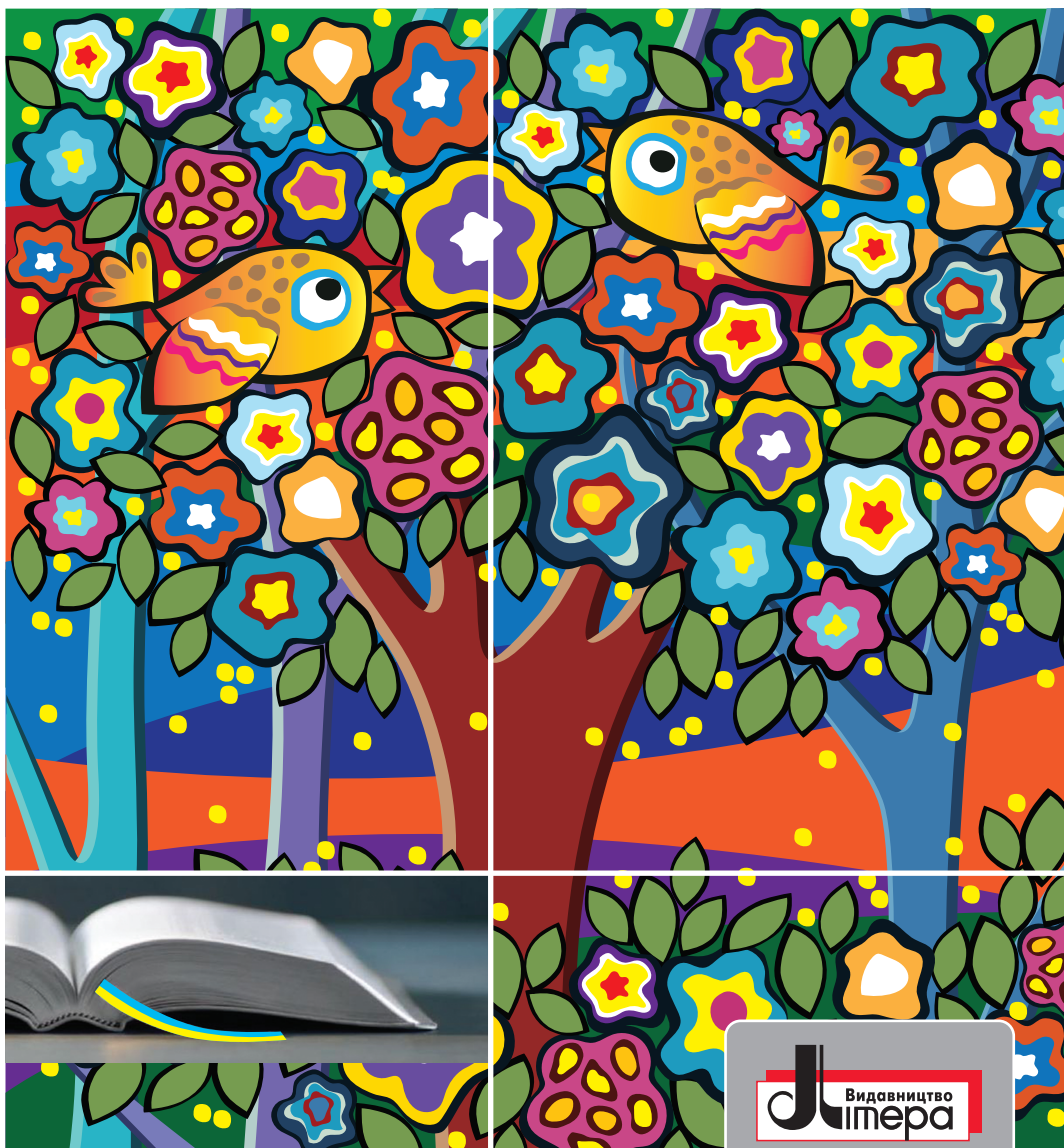
Ольга Слоновьська

Українська література

8

КЛАС

з поглибленим вивченням філології
закладів загальної середньої освіти

Ольга Слоновьська

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

Підручник для 8 класу
з поглибленим вивченням філології
закладів загальної середньої освіти

Електронна сторінка підручника
<http://ukrlit8profil.e-litera.com.ua/>

ДОРОГІ ВОСЬМИКЛАСНИКИ ТА ВОСЬМИКЛАСНИЦІ!

У вас за плечима вже великий багаж знань і чимало прочитаних книг. Сподіваємося, вам припадуть до душі художні твори про минуле України, перше кохання ваших літературних ровесників/ровесниць, чудові сучасні поезії, з якими ви ознайомитеся на уроках української літератури цього року. Маємо надію, що вони розширять ваш світогляд і допоможуть реалізувати ваші творчі здібності.

Процес читання подібний до процесу спілкування: це своєрідний діалог між вами і текстом. Ви краще зрозумієте літературний твір, отримаєте насолоду від читання за допомогою рубрики **«Діалог із текстом»**.

Відповідаючи на запитання цієї рубрики, ви перевірите, чи уважно читали текст, з'ясуєте його художні особливості, схарактеризуєте образи твору.

Так позначено
завдання для
самостійної
роботи

Діалог із текстом

- 1 Відповідно до змісту поділіть пісню на дві частини. Про що розповідається в першій, а про що – в другій? Яка картина постає з перших рядків пісні? Якими засобами виразності її змальовано?
- 2 Знайдіть у тексті й процитуйте рядки, у яких звучить заклик до визвольної боротьби.

Осягнути зв'язок між літературними творами вам допоможе рубрика **«Діалоги текстів»**. Крім того, вона спонукатиме пригадати вивчене з інших предметів, зокрема історії.

Щоб відповісти на ці запитання, треба поміркувати, як різні письменники інтерпретують схожі теми, образи, чому до них звертаються.

Діалоги текстів

- Пригадайте, який твір Андрія Чайковського про ординські набіги на Україну ви читали в 7 класі. Що спільного між цим твором і піснею «Зажурилась Україна»?

Рубрика **«Мистецькі діалоги»** вчитиме вас розуміти інші види мистецтва, пересудім малярство, а також театр, кіно. Ви уважно, крок за кроком, «читатимете» картини, порівнюватимете їх із вивченими літературними творами, збагнете, що між ними спільного і як вони впливають на людину.

Мистецькі діалоги

- Розгляньте репродукцію картини українського живописця Георгія Крушевського (1863–1938) «Три-вога», на якій відтворено, як козаки сповіщали своїх побратимів про напад ординців.

Рубрика **«Самооцінка»** – це ваше поетапне особисте оцінювання вивчення української літератури у 8 класі.

Ви кмітливі, налаштовані на перемоги і звершення молоді українці та українки третього тисячоліття. У ваших руках книга – найбільше духовне досягнення людства. Ми хочемо, щоб вона стала для вас не тільки джерелом знань, а й доброю наставницею і порадицею.

ЗМІСТ

<i>Дорогі восьмикласники та восьмикласниці!</i>	3
<i>Вступ</i>	7

УСНА НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ 13

Жанрова різноманітність українського фольклору	13
Українські історичні пісні	17
Зажурилась Україна	18
Пісня про Байду	19
Та, ой, як крикнув же та козак Сірко	22
Ой Морозе, Морозенку	23
Максим козак Залізник	25
Чи не той то Хміль (Пісня про Богдана Хмельницького)	26
За Сибіром сонце сходить (Пісня про Устима Кармалюка)	28
Пісні Марусі Чурай	30
Засвіт встали козаченьки	33
Віють вітри, віють буйні	34
Ой не ходи, Грицю...	35
Українські народні думи	37
Маруся Богуславка	42
Дума про козака Голоту	45
Іван Богун	48
Героїчний епос українського народу	52
<i>Узагальнюємо вивчене в розділі «УСНА НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ»</i>	57

СВІТ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЕЗІЇ 59

Тарас Шевченко	61
Думи мої, думи мої	68
Ой три шляхи широкії	69
<i>Лірика Тараса Шевченка</i>	71
Мені однаково, чи буду	72
<i>Баладна творчість Тараса Шевченка</i>	73
Лілея	74
Русалка	77
<i>Ритм вірша. Строфи. Римування і рими</i>	78
<i>Силабо-тонічне віршування. Віршовий розмір. Двоскладові стопи</i>	80
Іван Франко	83
Трискладові віршові розміри	88
Поетична творчість Івана Франка	90
Грималь!	92
Земле, моя всеплодющая мати	94
Vivere memento!	98
Легенда про вічне життя	100
Леся Українка	105
Ви щасливі, пречистії зорі	109
Давня весна	111

Хотіла б я піснею стати	112
Хто вам сказав, що я слабка	112
Поема «Давня казка»	114
Володимир Сосюра	123
Любіть Україну	126
Солов'їні далі, далі солов'їні	128
Васильки	129
Осінь	130
Володимир Підпалий	131
...Бачиш: між трав зелених	134
Зимовий етюд	134
Матері	135
Василь Голобородько	137
З дитинства: дощ	139
Наша мова	141
Теплі слова	141
Золота птаха	142
Лис	144
Дмитро Павличко	146
Я народився на землі	152
Родина	153
Погляд у криницю	154
Олена Матушек	155
Порятуйте красу	157
Із сучасної української поезії (кінець ХХ – початок ХХІ століть)	158
Оксана Забужко	159
З очима безгрішними	161
Юрій Андрухович	162
Козак Ямайка	165
Віктор Неборак	167
Сад	169
Ігор Римарук	170
Чорна чаша наповнена вщерть	173
Василь Герасим'юк	174
Чоловічий танець	175
Іван Малкович	176
Пісенька про черешню	178
Із янголом на плечі (старосвітська балада)	179
Анатолій Мойсієнко	180
А та хата	181
Жовтень жовті жолуді	182
Ігор Павлюк	183
Дівчинка	184
Галина КИРПА	185
Мій ангел такий маленький	186
Наталя Дзюбенко-Мейс	187
Застрягло місто в снігових заметах	189
<i>Узагальнюємо вивчене в розділі «СВІТ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЕЗІЇ»</i>	190

НАЦІОНАЛЬНА ДРАМА	192
Іван Карпенко-Карий	194
Комедія «Сто тисяч»	199
Театр і драматичні твори: з часів Стародавнього Греції до сьогодні	218
<i>Узагальнюємо вивчене в розділі «НАЦІОНАЛЬНА ДРАМА»</i>	223
З УКРАЇНСЬКОЇ ПРОЗИ	225
Михайло Коцюбинський	230
Повість «Дорогою ціною»	233
Олександр Довженко	249
Оповідання «Ніч перед боєм»	253
Борис Харчук	261
Повість «Діана»	265
Степан Процюк	280
Повість «Аргонавти»	285
Ніна Бічуя	298
Повість «Шпага Славка Беркути»	302
Олесь Бердник	337
Повість «Хто зважиться – вогняним наречеться»	342
УКРАЇНСЬКИЙ ГУМОР І САТИРА	377
Володимир Самійленко	381
На печі (Українська патріотична дума)	385
Сміливий чоловік	386
Діяч	387
Невдячний кінь	388
Остап Вишня	389
Усмішка «Сом»	393
Усмішка «Відкриття охоти»	397
Усмішка «Як варити і їсти суп із дикої качки»	400
Усмішка «Бекас»	403
Валентин Чемерис	406
Повість «Вітька + Галя, або Повість про перше кохання»	410
Олег Черногуз	434
Гумореска «Як поводитися в кіно»	439
Гумореска «Як вибирати ім'я»	442
<i>Узагальнюємо вивчене в розділах «З УКРАЇНСЬКОЇ ПРОЗИ» і «УКРАЇНСЬКИЙ ГУМОР І САТИРА»</i>	445
ЛІТЕРАТУРА РІДНОГО КРАЮ	447
Письменники – цвіт нації	447
Підсумковий урок	451
Розуміємо, знаємо, вміємо, застосовуємо на практиці	451
Літературознавчий словничок	453

ВСТУП

З прадавніх часів людина намагалася пізнати навколишній світ – це була і її внутрішня потреба, і практична необхідність. Збагнути певні процеси, насамперед явища природи, і дати їм об'єктивне пояснення допомагав набутий із давніх-давен життєвий досвід і знання. А якщо їх не вистачало? Тоді вдавалися до інших засобів пізнання світу: уяви, вигадки, вірувань, традицій, звичаїв. Тож не дивно, що художнє і найпростіше наукове пізнання світу в наших предків спочатку існували як єдине ціле.

Проте з плином століть людська цивілізація завдяки поступовим науковим, мистецьким, духовним здобуткам, акумулюючи досвід багатьох поколінь, шляхом еволюції і технічного прогресу розвивалася все вище й вище. Художній (у найпростішому розумінні – уявний) та науковий (спочатку тільки як примітивно об'єктивний) способи пізнання дійсності вже не могли існувати сукупно, тому з кожним століттям суттєво відрізнялися й віддалялись один від одного. Тож коли простолюди творив і передавав з вуст в уста народні перекази, казки, легенди, пісні, а у своїй діяльності спирався на численні народні прикмети, ті, хто вже послуговувався письмом та книгами, використовували не тільки вірування та релігію, міфи, ритуальні дії та обряди, а й певні наукові способи пізнання світу: календар, спостереження за небесними світилами, описи рослин і тварин, мінералів, карти, літописи тощо.

У наш час художній і науковий способи пізнання дійсності суттєво різняться: перший є мистецтвом, другий – наукою. Якщо мистецтво апелює насамперед до почуттів, переживань, відчужень, вражень, своєрідного співавторства реципієнтів (читачів, глядачів, слухачів) з авторами-донорами (письменниками, художниками, драматургами, композиторами, акторами, музикантами), то наука вимагає не тільки гіпотез, а й незаперечних фактів, вагомих доказів. Фрагментарно ви будете спостерігати власне художній і науковий підходи до проблеми існування населених розумними істотами далеких планет і наших космічних братів, аналізуючи фантастичну повість Олесь Бердника «Хто зважиться – вогняним наречеться».

Письменницька вигадка й художній домисел існують майже в усіх художніх літературних творах, не тільки у фантастичних. Чому? Тому що просте «фотографування» дійсності ніколи не зможе стати геніальною картиною чи вражаючим літературним текстом. Художній твір без авторського ракурсу бачення проблеми, явища, події, образів героїв і персонажів – сухий, сірий і нецікавий. Письменники здатні суттєво зсувати хронологічні межі й робити історичних осіб, які жили декілька століть тому, цілком зрозумілими та близькими для читачів. У художніх творах літературні герої розмовляють сучасною українською літературною мовою, їх хвилюють актуальні питання, вони прагнуть розв'язувати проблеми, животрепетні й нині. А ми, читачі, ними захоплюємося, пишаємося, маємо за взірць, думаємо про історично далеких від нас людей як про сучасників.

Науковець переважно описує та класифікує історичні події, засвідчує існування певної історичної особи, вказує на результати походів, битв, перемог чи поразок. У такому випадку ми сприймаємо історичних осіб та їхню добу розумом, а не серцем, тобто аж ніяк не почуттєвою сферою. Коли письменники й науковці ве-

---

Кажуть, що треба багато читати,
а не читати багато чого.

Пліній Молодший

Художник – брехун,
але мистецтво – правда.

Андре Моруа

Кожен художній твір належить
своєму часу, своєму народові,
своєму середовищу.

Георг Гегель

дуть мову про одну й ту ж подію чи тих самих історичних героїв, вони, образно кажучи, ніби спілкуються різними мовами. Чому так? Тому що бачать певну історичну ситуацію чи постать під різними кутами сприйняття завдяки художньому чи науковому підходам.

Такий приклад. Свого часу Микола Вінграновський написав історичний роман «Северин Наливайко». Якось письменник та історик Валерій Шевчук запропонував йому виступити на вечорі, присвяченому Наливайкові – легендарному

селянському гетьману: «Ти розкажеш, що пізнав, адже цілий роман написав, а я додам щось од себе вже з точки зору наукової». Але М. Вінграновський категорично відмовився.

Чому ж Микола Вінграновський, письменник, режисер, актор, людина енциклопедичних знань, навідріз відмовився дискутувати з істориком? А тому, що письменницька концепція історичної доби завжди відрізняється від концепції історика, а історичний герой у романі – живий і зримий, з прекрасними поривами душі й певними вадами характеру, про що в історії – жодної згадки. Звісно, повне право на існування мають художній історичний твір та наукова історична розвідка, проте вони зовсім не зіставні, а тому й не годяться для порівняння. От і виходить, що публічно сперечатися письменникові-романістові з істориком-науковцем аж ніяк не випадає.

Художня література є особливим видом мистецтва. А видів мистецтва можемо назвати чимало: це скульптура, архітектура, образотворче мистецтво у всій його різноманітності, музика, спів, балет, кіно, театр. Література ж має щось спільне з усіма культурними надбаннями людства. Що ж єднає різні види мистецтва? Щоб відповісти на це запитання, треба з'ясувати, для чого мистецтво існує взагалі. Чи не для того ж, для чого існує краса? Виноград, який майстерно намалював художник, не можна з'їсти; чудова музика, яка лунає з відчиненого вікна філармонії, не втамує вашої спраги в спекотний день. То що ж, мистецтво і краса – зайві?

Кожен із видів мистецтва, як і краса, насамперед дарує нам насолоду. Звісно, відвідавши художню виставку, концерт або театральну виставу, ми не збагачуємося матеріально, але неодмінно здобуємо багатство духовне, яке полягає в романтичній піднесеності, гарному настрої, приємних враженнях. Нести людям прекрасне й незабутнє – основне призначення мистецтва. Цю його функцію називають *естетичною* (від грецького слова «естетика», що перекладається як «наука про прекрасне»).

Крім естетичної, усі види мистецтва, зокрема й художня література, мають інші функції. Такою є насамперед виховна, адже мистецтво прищеплює нам естетичні смаки, впливає на наші розум і душу, спонукає нас ставати кращими. Виховну функцію поруч з усіма видами мистецтв виконує й художня література, яка впливає на людей за допомогою слова.

Ще одна важлива функція мистецтва – *пізнавальна*. Якщо йдеться про живопис, то картини Івана Айвазовського, наприклад, дають змогу навіть тому, хто ніколи не бачив море, пізнати його дивовижну красу, силу, могутність і навіть небезпечну для мореплавця стихію. Якщо говоримо про літературу, то нам не треба мандрувати з китобоями – достатньо зануритися в пригодницький світ повістей

Миколи Трублаїні; немає потреби записуватися в загін космонавтів і роками готуватися до космічних перевантажень – досить узяти в бібліотеці фантастичні твори Олеся Бердника.

Змодельований письменниками художній світ дає змогу читачам ніби подумки вести розмову з представниками різних поколінь: руськими князями, вождями індіанців, мисливцями в джунглях Африки, представниками наукових експедицій, які досліджують Антарктиду, планету Марс чи океанські глибини. До того ж художня література здатна вихоплювати для вашого ознайомлення гігантський діапазон людського життя. Іноді події в книгах тривають десятиліттями, на сторінках живуть сотні героїв, а в деяких художніх творах передано лише мить, спалах почуття, настрої одного героя.

Важливо й те, що художня література здатна прогнозувати наукові відкриття, скеровувати науковців на нові гіпотези. Згадаймо фантастичні романи Жуля Верна, у яких ще до ери повітроплавання йшлося про те, що стало доступним людству аж через ціле століття: і подорожі навколо світу, і польоти на Місяць.

Та найважливіше: художні твори – це якщо не детальна розповідь, то бодай натяк на величезні приховані можливості людини, тому література допомагає людям пізнавати самих себе, розуміти причини власних вчинків, почуттів, уловлювати зміст своїх явних і потаємних намірів і бажань. Мистецтвознавець Платон Білецький слушно нагадав про них: «Мистецтво, подібно до мови, є засобом спілкування людей, подібно до науки – засобом пізнання дійсності, подібно до педагогіки і моралі – засобом виховання, прищеплення знань і норм поведінки в суспільстві».

Різні види мистецтв промовляють до реципієнтів мовою власних, тільки їм властивих художніх засобів, які, однак, можуть взаємодоповнюватися. Сучасна канівська художниця Галина Морозова влучно зазначила: «Картини – це ті самі книги, тільки написані фарбами». Погоджуючись із нею, скажемо, що класична музика – це також книга, але витворена у звуках, балет – книга мовою пластики, жестів, рухів. Щоб збагачуватися духовно, самовдосконалюватися, уміти вслухатися, роздумувати, уявляти, мріяти, вкрай потрібна підготовка, спеціальна освіта та практика пізнання культури.

Утім, театральну виставу, кіно, а особливо – книгу, здатні зрозуміти і сприйняти майже всі. Інша річ, що черпає з книжки кожен із нас стільки, скільки спроможний з неї взяти й у своїй пам'яті та уяві вмістити. Український мудрець Григорій Сковорода називав це законом нерівної рівності й пояснював його на прикладі фонтана, який наповнює амфори різної місткості. Хоча всі ці посудини різної величини, кожна з них – повна, від найменшої до найбільшої.

Красне письменство оперує таким літературознавчим поняттям, як образ. Художні образи поділяють на образи-персонажі, образи-символи, образи-деталі, про що ви вже маєте уявлення з попередніх класів.

Художні образи багатозначні. Читачи здатні інтерпретувати їх по-своєму, розшифрувати з власної точки зору, вони насправді завжди є умовними співавторами письменників. Англійський письменник Джозеф Конрад (1857–1924) наголошував: «Автор пише тільки половину книги. Другу половину вже додає від себе читач».

▲ Віталію Лук'янець. Всесвіт (1991)

Таке умовне співавторство стосується не лише сприймання читачами образів-тропів, а й розуміння та аналізу взагалі всіх літературних образів. Закладена в художніх образах багатозначність реально творить великий простір для читацької уяви, робить художній твір придатним для розуміння людьми різного рівня інтелекту, з різними почуттєвою сферою, уподобаннями, моральними орієнтирами, вихованням, світоглядом.

Розрізняють словесні зорові, слухові й тактильні (ті, що сприймаються дотиком) образи. Щоб проілюструвати вам, як ці різноманітні словесні образи автоматично спонукають до дії нашу творчу уяву, змушують долучити життєвий досвід, заново пережити все раніше побачене, почуте й перенести ці переживання й відчуття на зміст того, про що йдеться в художньому тексті, наведемо уривок із вірша сучасного українського письменника Станіслава Тельнюка:

Ох, як гостро палають, як хутко згасають вогні!
Потім – темряви шило розпечено лізе ув очі...
У історії завше – короткі-короткі дні
І такі безконечні ночі...

Перші два рядки цієї поезії містять дуже вдалі зорові й тактильні словесні образи, які, до того ж, сприймаються як багатозначні, тому читачі можуть зрозуміти їх порізно: хтось уявить вечірні вогнища, хтось – пожежу, хтось – вуличне освітлення далекого міста чи ліхтар маяка. Картина динамічна, яскрава: сліпуче полум'я, що швидко гасне, – тому після такого яскравого освітлення темрява ріже очі, наче гостре та ще й розпечене шило. Два наступні рядки вже не описові, а асоціативні, тобто враження від них у нашій уяві виникають на основі зіставлення. Подібно до того, як яскраво горіли, проте швидко згасли вогні, сприймаються духовні злети людської думки, блискучі перемоги, визначні досягнення. Натомість час безпросвітної неволі, бездержавності та поразок автор порівнює з довгими темними ночами.

Художній образ – форма художнього освоєння світу письменниками чи іншими митцями. На відміну від наукового пізнання, де образ подається у вигляді абстрактних понять, у художньому образі збережена його цілісність, життєвість, конкретність, предметно-почуттєвий зміст. Різні види мистецтва володіють суттєво іншими засобами та матеріалами для створення певних художніх образів. Малярі, наприклад, створюючи образи на полотні, використовують фарби, музиканти – звуки, балетмейстери – певні елементи танцю й пантоміми. Письменники завжди володіють майстерністю словесного малювання. Високий рівень образності літературних творів виявляється найважливішою і водночас найхарактернішою особливістю творення художньої дійсності.

За допомогою тропів (епітетів, порівнянь, метафор та ін.) письменники намагаються якнайточніше описати те, що пропонують уявити читачам. Без належного контакту авторів із читачами, без їхньої своєрідної спільної творчості, коли читачі стають співавторами, додумують, дофантазують те, про що письменники не сказали, а тільки натякнули, книга не стане захопливою, улюбленою, від читання якої неможливо відірватися.

Автори у творах завжди присутні, але не завжди зримі. Вони мають свою думку про те, що описують, про вчинки персонажів, про причини непорозумінь або

ворожнечі між ними. Іноді власне ставлення автори висловлюють прямо, підказують нам, як треба розуміти їхні твори і героїв, однак найчастіше приховують свою позицію. Пригадайте, для прикладу, проаналізовані в 6 та 7 класах оповідання. З перших сторінок твору Володимира Винниченка «Федько-халамидник» головний герой постає розбишакою, навіть кривдником фізично слабших хлопчиків, і нам здається, що й сам автор не любить і осуджує свого героя. Проте згодом помічаємо, що письменник підказує: «халамидник» – не пропаша дитина, а щира душа, справжній друг, на відміну від «ідеального» панича Толика. Якщо ж неуважно прочитати оповідання «Скарб» Олекси Стороженка, може видатися, що автор схвалює поведінку Павлуся, але насправді митець висміює й осуджує ледарство, особливо коли запитує в читачів, чи хотіли б вони такого «щастя», яке випало його героєві.

Художній твір – це явище художньої літератури, основна форма її існування як мистецтва слова. Специфіка літературних творів полягає в тому, що автори часто використовують вигадку. Тому те, що існує в рамках художнього твору, відповідає законам художньої правди. Так, художній час суттєво відрізняється від часу реального, бо про подію, яка триває лічені хвилини, автори можуть розповідати на кільканадцятьох сторінках, а великий проміжок часу охопити одним коротеньким реченням, наприклад, «Минув рік». Деякі герої творів мають прототипів – реальних людей. Але й історичні художні герої не є копіями реальних людей, і навіть в автобіографічному творі не відтворено всю життєву правду. Автори завжди мають право на художній вимисел і свою інтерпретацію події або поведінки історичної особи.

Щоби правильно зрозуміти зміст, виявити авторську позицію, треба вміти належно аналізувати художній твір. Деякі навички такої роботи ви вже здобули в 5–7 класах. Ви навчилися переказувати прочитане, розкривати характер персонажа, порівнювати двох-трьох дійових осіб, знаєте, що таке портрет, пейзаж, епітет, метафора, порівняння. Набуті знання з теорії літератури дають вам змогу почуватися критиками, літературознавцями, самостійно інтерпретувати, тобто пояснювати, твір чи якусь його частину з власного погляду.

У 8 класі ви дізнаєтеся про основні типи аналізу художнього твору. Найпростіший із них – аналіз «услід за автором», тобто за ходом розповіді в художньому творі. Під час пообразного аналізу розглядаємо кожен образ-персонаж окремо, а потім порівнюємо дійових осіб і робимо висновки. Найскладнішим є сюжетно-композиційний аналіз, бо стосується дослідження будови твору та розгортання в ньому подій за сюжетними лініями. Практичне використання різних типів аналізу художнього твору допоможе вам краще зрозуміти зміст художнього тексту, його рівень художності та авторську позицію.

Бажаємо вам цікавого читання запропонованих програмою художніх творів!

Діалог із текстом

- 1 Перелічіть, які види мистецтва ви знаєте. Який із них ваш улюблений і чому?
- 2 У чому полягає подібність між мистецтвом і красою? Як ви розумієте словосполучення «матеріальні статки» й «духовне багатство»? Чому обидва складники необхідні для повноцінного людського життя, однак духовне багатство завжди має бути важливішим, аніж матеріальні статки?
- 3 Які види аналізу художніх творів ви знаєте і яким із них найчастіше послуговуєтесь?

- 4 У чому полягають особливості художнього твору? Перелічіть його основні ознаки. Доведіть потребу художнього домислу у творі.
- 5 Що цікавого ви довідалися про особливості художнього часу? Чому просте «фотографування» життя письменниками виявилось б нецікавим для читачів?
- 6 Доведіть, що художня література повинна вважатися особливим видом мистецтва. До яких мистецтв вона найближча? Відповідь належно обґрунтуйте.
- 7 Доведіть, що художні образи притаманні не тільки літературі, а й іншим видам мистецтва.
- 8 У літературознавчому словничку, вміщеному наприкінці підручника, знайдіть і випишіть у зошит терміни герой, персонаж, образ-символ, метафора, порівняння, епітет. Доберіть з художніх текстів (за вашим вибором) по два-три образи-символи, метафори, порівняння й епітети і запишіть їх у зошит.
- 9 Випишіть по два-три слухові, зорові й тактильні словесні образи з ваших улюблених віршів українських поетів/поеток.

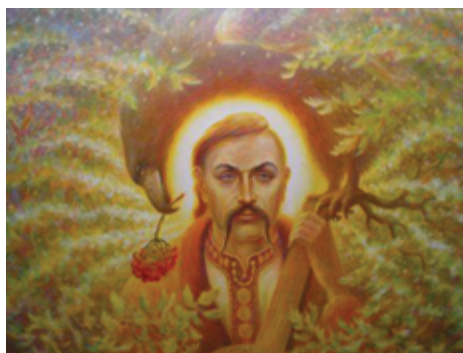
Діалоги текстів

- 1 Уважно прочитайте подані крилаті вислови про книгу та читання. Умотивуйте один з афоризмів (на ваш вибір). Користуючись мережею Інтернет, знайдіть цікаву інформацію про автора цього вислову.
- 2 Іван Франко наголошував, що художніми образами-персонажами письменник населяє уявний світ власної повісті, поеми чи твору будь-якого іншого літературного жанру, за допомогою художніх образів зримо малює ніби реальні, живі безмежно широкі панорами, з кольорами, постатями, з рухом, запахом, смаком, дотиком. Прокоментуйте ці слова Івана Франка про художній образ.

Мистецькі діалоги

- 1 Чи любите ви фантастичні твори? Які асоціації у вас викликає картина Віталія Лук'янця (с. 9)?
- 2 Розгляньте картину сучасного українського художника Віктора Крижанівського «Козак Мамай». На відомих народних картинах Мамай завжди при шаблі, кобзі чи бандурі й поруч із вороним конем. Чому у В. Крижанівського інше уявлення про легендарного козака? Поясніть важливі деталі картини, що увиразнюють центральний образ: ореол довкола голови козака, степовий орел із гілочкою червоної калини, дуб, що виростає з легендарного національного українського музичного інструмента. На основі аналізу цього художнього полотна доведіть припущення Галини Морозової, що намальована пензлем картина – це книга, написана фарбами.
- 3 Розгляньте картину Тетяни Голембієвської «Подруги» й доведіть, що колоритний народний одяг дівчат виразно вказує на регіон їхнього проживання. Як ви вважаєте, народні мистецтва, вишивка, фольклор є елементами культури чи елементами побуту. Чому ви так вважаєте? Свою відповідь належно обґрунтуйте.

▲ Віктор Крижанівський.
Козак Мамай (2006)

Тетяна Голембієвська.
Подруги (1959) ▶

Усна народна творчість

ЖАНРОВА РІЗНОМАНІТНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО ФОЛЬКЛОРУ

Ви вже маєте певні уявлення про фольклорні твори і знаєте, що до усної народної творчості, зокрема, належать казки (про створення світу (з елементами міфу), про тварин, соціально-побутові (про людей) і так звані «чарівні»), народні перекази й легенди (історичні, топонімічні, про походження деяких птахів, тварин і комах), загадки, приказки та прислів'я, забавлянки для дітей, лічилки, анекдоти, притчі, байки, а також пісні та думи. Усі ці різновиди мають свої індивідуальні мовні та художньо-стильові особливості. Деякі фольклорні твори (насамперед перекази й історичні легенди) за змістом щільно пов'язані з історичними подіями і задокументованими фактами.

Фольклор (англ. folk-lore – народна мудрість; народні знання) – колективна усна народна творчість, яка у вигляді творів словесного та музичного мистецтва існувала з прадавніх часів. Термін «фольклор» 1846 р. запровадив англійський археолог Вільям Джон Томас. На планеті немає жодного народу, який не мав би поетичних чи прозових фольклорних творів. Фольклор як мистецтво слова передував художній літературі та справив на її розвиток неабиякий вплив. І для сучасних письменників народна творчість часто стає джерелом натхнення. Завдяки усній творчості народу від покоління до покоління передавалися втілені в художніх образах знання про життя і природу, культу і вірування, традиції. Фольклорні твори засновані на уявленнях, народнопоетичній уяві та фантазії того народу, який їх витворив, у них відбиті почуття і переживання, самосвідомість багатьох людей, їхні устремління. За родами фольклор диференціюють на народний епос, народну лірику і народну драму, а також народний ліро-епос (думи, балади, пісні-новини, виразно-фабульні пісні). Кожен із цих родів поділяється на більшу чи меншу кількість жанрів.

Видів і жанрів фольклорних творів багато, але саме **пісні** посідають особливе місце в українській усній народній творчості. У фондах України зберігаються записи 15,5 тис. різних фольклорних пісень, проте цілком справедливо вважають, що їх у наш час існує близько 300 тис., особливо якщо брати до уваги ще й різні варіанти однієї і тієї ж пісні.

Існують загальноновживані наукові класифікації українських народних пісень. Розрізняють в основному такі види пісень: **епічні** (так звані пісні-новини, які переповідають

«Народна пісня – духовне обличчя нації».

Адам Міцкевич

«Українці дуже багаті, може, найбагатші поміж усіма слов'янами, різнобарвними народними піснями. Вони не мудрують, складаючи свої пісні; у них пісні виростають самі, як квіти на полях зелених, і їх така кількість, якою не може похвалитися жоден народ у світі».

Павел Шафарик

удовині, сирітські, про злу свекруху, підлу невістку, поганих брата або сестру, тобто у таких піснях завжди йдеться про суто приватне життя членів сім'ї, родинні радощі, нещастя й прикрощі); **соціально-побутові** (пісні про панщину й кріпацтво, наймитські, солдатські (рекрутські), чумацькі, козацькі, гайдамацькі, стрілецькі пісні – вони розповідають про життя різних соціальних груп); **історичні; пісні-балади; весільні**, які виконуються в процесі народної драми – весілля; **коломийки**. Серед пісень майже кожного жанру нерідко трапляються **жартівливі** або й **сатиричні**, а це однозначно свідчить про оптимістичний характер нашого народу.

Календарно-обрядові пісні, як ви вже знаєте, співали під час народних обрядів, які, своєю чергою, виконувалися в різні пори року. Через те взимку звучали **колядки** та **щедрівки**, навесні дівчата співали **веснянки** (гаївки, гагілки), водили хороводи, що також супроводжувалися піснями, а влітку пісні виконувались у чітко визначеній традиційній послідовності: спочатку **русальні**, потім **купальські**, а наприкінці літа – **жниварські**. В окремих регіонах існують також **петрівчанські**, або **пастуші**, пісні – їх діти-пастушки виконували напередодні християнського свята Петра і Павла.

Календарно-обрядові пісні колись були приурочені до язических свят, але

«Українська пісня — це геніальна поетична біографія українського народу».

Олександр Довженко

▲ Феодосій Гуменюк. Коляда (1986)

дійсну та здебільшого виразно фабульну трагічну подію); **ліричні; ліро-епічні; ліро-драматичні** (ігрові, здебільшого календарно-обрядові та деякі хороводні пісні, зміст яких певною мірою розігрується в особах).

За жанрами виокремлюють пісні: **обрядові (календарно-обрядові; родинно-обрядові** (колискові пісні, похоронні плачі (голо-сіння)); **родинно-побутові** (про кохання,

пізніше, з прийняттям християнства, знайшли в народі своє застосування й календарне прикріплення до свят християнських. Проте первинне призначення таких пісень усе-таки збереглося. Наприклад, у щедрівках іноді йдеться про ластівочку, яка щойно прилетіла, народження ягнят і телят, весняно-польові роботи (насамперед орання поля та сівбу зернових культур), хоча зрозуміло, що це неможливо посеред зими. Такі події, ясна річ, пов'язані з весною, коли в наших далеких предків-хліборобів уже від дня весняного сонцестояння одночасно з роботами на ниві умовно розпочинався новий календарний рік.

Колись **колядки** були приурочені до свята Коляди (тобто моменту найкоротших днів і початку повороту Сонця на тепло), а тепер – до Різдва Христового (6–7 січня). **Щедрівки**, як промовисто засвідчує сама на-

«А пісня – це душа.
З усіх потреб потреба.
Лиш пісня в серці ширить межі неба.
На крилах сонце сяйво їй лиша.
Чим глибша пісня, тим ясніш душа».

Іван Драч

Іван Гончар.
Веснянки (1986) ▶

зва цих пісень, виконувалися напередодні Щедрого вечора, а тепер в окремих регіонах їх співають 13 січня – напередодні старого (за старим стилем) Нового року (14 січня). Хоча на більшості території України це дійство відбувається 18 січня – напередодні Хрещення Господнього (Водохреща, святкується 19 січня).

Веснянки (гаївки, гаїлки, гагілки) найчастіше виконують на самий Великдень, у неділю в другій половині дня. Їх також співають протягом усього великоднього тижня, проте ці календарно-обрядові пісні дозволяється співати аж до свята Трійці (Зелених свят). Та варто знати, що за давніх часів веснянки з елементами ритуального дійства (гри) виконували, починаючи приблизно від теперішнього християнського свята Благовіщення, коли Бог нібито відмикає землю, – і до настання літа, власне Зелених свят.

Русальні пісні переважно виконуються тільки в русальний тиждень, також під час Зелених свят, які, як тепер вважається, наступають у момент християнського свята Трійці (зеленої неділі, коли підлогу в оселях устеляють травою й пахучим зіллям, а хати й поля замаюють зеленими гілками переважно липи чи вільхи) і тривають упродовж усього зеленого тижня.

Купальські пісні, як свідчить їхня назва, виконуються молоддю саме під час свята Івана Купала, тобто звечора й уночі біля вогнищ. Тоді ж дівчата прикрашають стрічками зелене деревце (переважно молоденьку березу, символ язичеської богині Марени (Морени)) та гуртом із парубками в супроводі купальських пісень спляють його або топлять у водоймі. Парубки запалюють колесо, яке з розгону щосили пускають із горба вниз, а також вогнище, через яке намагаються переско-

«Пісня – це коли душа сповідається».

Григор Тютюнник

Генріх Семиградський.
Ніч напередодні
Івана Купала (1880) ▶

чити закохані пари, тримаючись за руки. Ці атрибути свята символізують рух часу та сприятливу для здоров'я молодят і міцності їхніх любовних почуттів очисну дію вогню.

Жниварські пісні поділяють на зажинкові, якими знаменували початок жнив, власне жниварські, що співали під час основних сільськогосподарських робіт, та обжинкові, приурочені до щасливого закінчення жнив.

У народних піснях різних видів та жанрів яскраво відбилися побут, культура й історія нашого народу. Максим Рильський поетично узагальнив значення українських народних пісень:

Коли пісні мого краю
Пливуть у рідних голосах,
Мені здається, що збираю
Цілющі трави я в лугах.

В піснях – дівоча світла туга
І вільний помах косаря,
В них юність виникає друга,
Висока світиться зоря...

В піснях і труд, і даль походу,
І жаль, і усміх, і любов,
І гнів великого народу,
І за народ пролита кров.

Немає людності такої,
Громади жодної нема,
Яка б із давнини глухої
Ішла по Всесвіту німа.

У попередніх класах на уроках української літератури ви вже здобули певні знання про народні пісенні шедеври. Знаєте також, що пісні бувають *авторськими*, мають реальних творців – поетів і композиторів. Вам відомо й те, що деякі авторські пісні стають народними.

Діалог із текстом

- 1 Чому фольклорні твори притаманні всім народам світу? Що ви знаєте про український фольклор?
- 2 Наукова класифікація фольклорних пісень за видами й жанрами допомагає систематизувати ці фольклорні твори. Що ви можете сказати про таку класифікацію?
- 3 Розкажіть про тематичні групи календарно-обрядових пісень. Як вони сформувалися?
- 4 Які з календарно-обрядових пісень вам особисто найбільше імпонують? Обґрунтуйте свою відповідь, спираючись на матеріали підручника і свої відчуття.

Діалоги текстів

- 1 Що ви знаєте про фольклор інших народів? Які фольклорні твори або їх уривки ви вже аналізували на уроках зарубіжної літератури?
- 2 Прокоментуйте останню строфу поезії М. Рильського. Як вона перегукується з темою, що вивчається?
- 3 Прокоментуйте одну цитату (на ваш вибір) про пісні зарубіжного, а одну – українського письменника.

Мистецькі діалоги

- Розгляньте ілюстрації, що стосуються обрядової поезії. Проаналізуйте одну з картин за власним вибором, пов'язуючи своє висловлення зі змістом полотна та певними календарно-обрядовими піснями.

УКРАЇНСЬКІ ІСТОРИЧНІ ПІСНІ

Історичні пісні – героїчний епос¹ українського народу – донесли навіть до далеких нащадків промовисті свідчення про славне минуле, звитягу й подвиги легендарних полководців. Письменник Володимир Дрозд підкреслював: «Українська народна пісня – це сторінка історії, частинка нашої душі. В народній пісні – біль і радощі часу, які через століття стають нашими болями й радощами».

Справді, впродовж багатьох століть народна історична пісня була щирим і правдивим словом про історію нашого народу. Вона виховувала, підтримувала, окриляла й надихала. Пісня пробуджувала національну гідність та свідомість і переконливо засвідчувала: народ, у якого були такі герої, – безсмертний, він не зникне безслідно з лиця землі.

Історичні пісні надзвичайно різноманітні. У них розповідається і про напади орд, і про неволю, і про славних козацьких полковників та гетьманів, і про народних месників. Проте всі ці пісні об'єднує дух непокори, волелюбства, жертовна готовність героїв віддати життя за рідний край та його народ.

Історична народна пісня – ліро-епічний твір про конкретні чи типові історичні події або про реальних історичних осіб та безіменних героїв, полководців та месників.

Основні риси історичних пісень:

- ▶ усі рядки рівноскладові, правильно чергуються наголошені й ненаголошені склади;
- ▶ текст пісні переважно поділений на куплети, які складаються з чотирьох або рідше двох віршорядків;
- ▶ опис події або звитяжного вчинку, наявність сюжету.

За тематикою зображення історичні пісні поділяють на такі види: *про боротьбу проти татаро-турецького поневолення* («За річкою вогні горять», «Зажирилась Україна», «Та, ой, як крикнув же козак Сірко»); *про боротьбу проти національного і соціального гніту*, а саме: пісні про визвольні бої із польською шляхтою («Ой Морозе, Морозенку», «Максим козак Залізняк», «Чи не той то Хміль») та пісні про народних месників-повстанців («Ой наварили ляхи пива» (про Івана Гонту), «За Сибіром сонце сходить» (про Устима Кармалюка), «Ой попід гай зелененький» (про Олексу Довбуша)) й пісні про московську окупацію і знищення Гетьманщини як унікальної форми Української держави («Світ великий, край далекий, та ніде прожити» (пісня про зруйнування Катериною II Запорозької Січі), «Летить галка через балку» (пісня про останнього січового кошового Петра Калнишевського)) та ін.

▲ Дмитро Скорейко. Герої не вмирають (2014)

Діалог із текстом

- 1 Які пісні називають історичними? Як їх поділяють за тематикою? Наведіть приклади історичних пісень.
- 2 Як ви розумієте значення словосполучення «героїчний епос»?
- 3 Поясніть слова Ліни Костенко про особливості документального відтворення української історії:

Історії ж бо пишуть на столі.
Ми ж пишем кров'ю на своїй землі.

Ми пишем плугом, шаблею, мечем,
Піснями і невільницьким плачем.

- 4 Чи погоджуєтесь ви з таким висновком фахівчині з етнографії¹ Галини Лозко: «Національне минуле служить нам ніби для перевірки того, хто ми є, і для того, щоб знати, ким ми станемо в майбутньому. Треба вивчати себе в дзеркалі історії нації для того, щоб іти далі відповідно до реальності нашого часу... дивлячись вперед»? Свою відповідь обгрунтуйте.

¹ **Етнографія** – наука, яка вивчає побут і звичаї народу.

- 5 Проаналізуйте враження Олександра Довженка від українських історичних пісень: «Виринають і проходять гордою ходою... славні прадіди – Байда-Вишневецький, Дорошенко, Нечай, Богун, Богдан і славний Морозенко... і кличуть до бою за Батьківщину... Народ, якого позбавляли багатьох можливостей, у кривавій боротьбі вилив свою душу, свій поетичний геній в єдине, в що міг, – у пісню». Що ви можете сказати про кожного з перелічених історичних героїв? Про кого з них ви читали, дивилися фільм, чули пісню?

Мистецькі діалоги

- 1 Розгляньте картину "Герої не вмирають" Дмитра Скорейка. Доведіть, що наш народ завжди народжував героїв і їхні славні імена беріг у своїй пам'яті. Що ви знаєте про героїв Небесної Сотні? Як треба розуміти цю метафоричну назву?
- 2 Як ви думаєте, хто саме із зображених на картині українського художника Михайла Кривенка «Їхав козак на війноньку» персонажів – козак чи дівчина – міг би стати безіменним автором народної пісні? Про що була б ця пісня? Чому в ній обов'язково відбиватиметься героїчна історія?

▲ Михайло Кривенко. Їхав козак на війноньку (1954)

ЗАЖУРИЛАСЬ УКРАЇНА...

Зажурилась Україна,
Бо нічим прожити,
Витоптала орда кіньми
Маленькі діти,
Котрії молодії –
У полон забрано:
Як заняли, то й погнали
До пана, до хана.
Годі тобі, пане-брате,
Гринджоли¹ малювати,
Бери шаблю гостру, довгу
Та йдемо воювати!

Ой ти станеш на воротях,
А я в закаулку²,
Дамо тому стиха лиха
Та вражому турку!
Ой ти станеш з шабелькою,
А я з кулаками,
Ой щоб слава не пропала
Поміж козаками.
Ой козак до оружини,
Бурлака до дрюка:
Оце тобі, вражий турчин,
З душею розлука.

¹ **Гринджоли** (діалектне) – сани, санчата.

² **Закаулок** (діалектне) – провулок. Тут: за рогами, у засаду.

Діалог із текстом

- 1 Відповідно до змісту поділіть пісню на дві частини. Про що розповідається в першій, а про що – в другій? Яка картина постає з перших рядків пісні? Якими засобами виразності її змальовано?
- 2 Знайдіть у тексті й прочитуйте рядки, у яких звучить заклик до визвольної боротьби.
- 3 Який настрій переважає в цьому пісенному творі: сумний, мінорний чи оптимістичний, мажорний? Свою відповідь аргументуйте.
- 4 Уявіть Україну в образі матері, опишіть її зовнішній вигляд, становище та гнітючі переживання згідно зі змістом цієї пісні.

Діалоги текстів

- 1 Пригадайте, який твір Андрія Чайковського про ординські набіги на Україну ви читали в 7 класі. Що спільного між цим твором і піснею «Зажурилась Україна»?
- 2 Знайдіть у бібліотеці або мережі Інтернет текст народної історичної пісні «За річкою вогні горять». Самостійно проаналізуйте цю пісню, зіставляючи з піснею «Зажурилась Україна».
- 3 Пригадайте, що вам відомо з історії про набіги турків і татар на Україну. Чим були страшні такі напади і як вони відбувалися на економічному й духовному житті українців?

Мистецькі діалоги

- Розгляньте репродукцію картини українського живописця Георгія Крушевського «Тривога», на якій відтворено, як козаки сповіщали своїх побратимів про напад ординців.

У степу споруджували сторожові вежі (їх ще називали «фігурами») на невеликій відстані одну від одної, щоб неозброєним оком можна було побачити сигнал (дим або вогонь) у разі тривоги. Щоб подати звістку, запалювали бочку зі смолою або порохом.

- Що саме зображено на передньому плані картини?
- Чим зайняті козаки?
- Чому один із них уже на коні? Для чого під «фігурою» заготовлено кілька бочок?
- Чи вдалою, на вашу думку, є назва картини?
- Який час доби і пору року відтворено на цьому полотні? За якими ознаками ви зробили свій висновок?

▲ Георгій Крушевський.
Тривога (1889)

ПІСНЯ ПРО БАЙДУ

В Цареграді¹ на риночку
Та п'є Байда мед-горілочку;
Ой п'є Байда та не день, не два,
Не одну нічку та й не годиночку;
Ой п'є Байда та й кивається²,
Та на свого цюру³ поглядається:
«Ой, цюро ж мій молодесенький,
Та чи будеш мені вірнесенький?»
Цар турецький к⁴ ньому присилає,
Байду к собі підмовляє:
«Ой ти, Байдо та славносенький,
Будь мені лицар⁵ та вірнесенький,

1 **Цареград** – так русичі в часи Русі-України й українці в добу Козаччини називали місто Константинополь (турецька назва – Стамбул).

2 **Кивається** – хитається, похитується.

3 **Цюра, джура, чура** – зброєносець, помічник знатного козака, слуга.

4 **К** (діалектне) – до.

5 **Лицар** – тут: у значенні рицар, тобто славний боєць, мужній воїн, вірний підлеглий у воєнні часи.

▲ Олексій Штанко.
Гетьман Дмитро
Вишневецький (1997)

Дмитро Байда-Вишневецький походив із давнього українського княжого роду. Ще в ранній юності він покинув батьківський дім і вирішив «слави добувати». Героїзм молодого Дмитра Вишневецького виявився не показним, а справжнім, природним і жертвним. Про нього за життя складали легенди. У 1550 році польський король Сигізмунд-Август призначив Д. Вишневецького старостою черкаським і канівським, отже, у своєму підпорядкуванні той мав територію Південної Київщини. Згодом Д. Вишневецький отримав посаду прикордонного стражника на острові Мала Хортиця, де за його ініціативи запорожці збудували укріплену фортецю. Вона стала важливою військовою базою українського козацтва в пониззі Дніпра. Ось чому Д. Вишневецького вважають першим козацьким кошовим отаманом (паралельно в інших історичних джерелах іменують гетьманом) і засновником Запорозької Січі. Протягом 1556 року Дмитро Вишневецький організував успішні походи запорожців на територію Кримського ханства і навіть успішно здобував турецькі фортеці. Турецькі і татарські очільники багато разів пропонували Д. Вишневецькому службу на їхньому боці, гарантуючи величезну винагороду, проте він тільки висміював такі пропозиції. За товариський характер і щире вдача запорожці дали Дмитрові Вишневецькому прізвисько Байда.

¹ «Віра проклятая» – мусульманська релігія, яка козаками-християнами сприймалась як ворожа, чужа, ганебна.

² Гайдуки – тут: особисті охоронці вельможної особи, царя, султана.

³ Українські фольклорні перекази, які оповідають про цей епізод життя Байди, можна прочитати в електронному додатку до підручника, доступному за QR-кодом.

▲ Невідомий художник. Портрет князя Дмитра Вишневецького (Байди). XVIII ст.

Візьми в мене царівночку,
Будеш паном на всю Україночку!»
«Твоя, царю, віра проклятая¹,
Твоя царівночка поганая!»
Ой крикнув цар на свої гайдуки²:
«Візьміть Байду добре в руки,
Візьміть Байду, ізв'яжіте,
На гак ребром зачепіте!»³
Ой висить Байда та й не день, не два,
Не одну нічку та й не годиночку;
Ой висить Байда та й гадає,
Та на свого цюру споглядає,
Та на свого цюру молодого
І на свого коня вороного:
«Ой, цюро ж мій молодесенький,
Подай мені лучок та тугесенький,
Подай мені тугий лучок
І стрілочок цілий пучок!
Ой бачу я три голубочки —
Хочу я убити для його дочки.
Де я мірю — там я вцілю,
Де я важу — там я вражу!»
Ой як стрілив — царя вцілив,
А царицю в потилицю,
Його доньку в головоньку.
«Ото ж тобі, царю,
За Байдину кару!

Іван Сірко (1605–1680) – багато разів демократично обраний кошовий отаман Запорозької Січі, славний козак-характерник, який нібито вмів перетворюватися на вовка. Прекрасний стратег і тактик, бувалий воїн, який майже ніколи не програвав битв із найпідступнішими ворогами. Відзначався дуже непокірним характером. Відмовився ставити свій підпис під Переяславськими статтями – угодою з Московією 1659 р. Царським урядом був засланий у Тобольськ. Після повернення із заслання до кінця життя залишився противником Москви. Про І. Сірка було знято кілька фільмів, зокрема «Запороги» (2005–2007) та «Гетьман» (2015), написано десятки пригодницьких прозових книг, створено чимало віршів і поем.

◀ *Наталія Павлусенко. Кошовий отаман Іван Сірко (2020)*

ТА, ОЙ, ЯК КРИКНУВ ЖЕ ТА КОЗАК СІРКО

Та, ой, як крикнув же та козак Сірко,
Та, ой, на своїх же, гей, козаченьків:
«Та сіддайте ж ви коней, хлопці-молодці,
Та збирайтеся до хана у гості!»
Та туман поле покриває,
Гей, та Сірко з Січі та виїжджає.
Гей, та ми ж думали, та ми ж думали,
Що то орли та із Січі вилітали, –

Аж то військо та славнее запорозьке
Ой на Кримський шлях¹ із Січі виїжджало.
Та ми ж думали, ой, та ми ж думали,
Що то сизий орел по степу літає, –
Аж то Сірко на конику виїжджає.
Гей, ми ж думали, ой, та ми ж думали,
Та що над степом та сонечко сяє, –
Аж то військо та славнее запорозьке
Та на вороних конях у степу виграває.
Та ми думали, ой, та ми ж думали,
Що то місяць в степу, ой, зіходжає, –
Аж то козак Сірко, та козак же Сірко
На битому шляху та татар оступає.

¹ **Кримський шлях** – дорога, яка вела до Перекопа, тобто до фортеці, яку вважали воротами Криму. На Перекоп кошовий отаман Іван Сірко з козаками здійснив кілька успішних військових походів.

Діалог із текстом

- 1 Як варто розуміти вислови «добра слава», «гарна людина», «жертвний вчинок»? Чому потреба високої духовності й кристалевої чесності в усі віки настільки важливі для представників нашого народу?
- 2 У цій пісні розповідається про кошового отамана Запорозької Січі Івана Сірка, українського національного героя. Яким постає Іван Сірко у пісні? Які порівняння вживає народ для кращого висвітлення образу свого улюбленця?
- 3 Підготуйте короткий усний виступ (на 10 речень) про Івана Сірка.
- 4 Битву Івана Сірка з татарами в пісні не описано, проте з тексту зрозуміло, що вона обов'язково закінчиться перемогою козаків. Чому народ упевнений у цьому? Дати правильну відповідь допоможе такий історичний факт: із п'ятдесяти п'яти битв, у яких Іван Сірко брав участь як полководець, він програв лише одну.

Діалоги текстів

- 1 Історія свідчить, що кошовий отаман Іван Дмитрович Сірко в 1669 році організував похід козаків на узбережжя Чорного моря й зруйнував турецьке місто Очаків, добре укріплену ворожу фортецю. Знайдіть відомості про цей похід і підготуйте короткий усний виступ. Порівняйте, як описано похід козаків на турків у пісні «Гей, та то ж не грім у степу гуркотає», уривок з якої подаємо:

Як набігли на татарську засаду, Крикнув Сірко на козацьку громаду: «Гей, молодці, добре бийте, рубайте,	Татарву геть на боки розкидайте!» Пішли ж козаки між ордою шататься, Почала орда, як снопи, валяться.
---	---

У чому головна відмінність історичного й художнього описів?

2

З допомогою вчителів української мови і літератури та зарубіжної літератури започаткуйте для вашого класу власний блог або створіть у соцмережі групу за інтересами про українську літературу, яка вивчається цього року вами у 8 класі (поезію, прозу, драму). Дотримуючись правил етики та авторських прав (вказувати імена, прізвища авторів, назви творів, інформаційні ресурси тощо), систематично готуйте дописи, відгуки, пояснення тощо.

Мистецькі діалоги

1 Уважно розгляньте образ Івана Сірка на картині художниці Наталі Павлусенко. Які художні деталі тут відіграють знакову роль? Опишіть вираз обличчя кошового отамана Івана Сірка. З чого саме стає зрозуміло, що за плечима цієї людини великий і важкий життєвий досвід? Чому одяг Івана Сірка не є розкішним, багатим, особливим у козацькому середовищі? Чи можна цього кошового отамана вважати справжнім лицарем-оборонцем рідної землі? На основі яких фактів? Порівняйте художній образ-персонаж, виконаний фарбами й пензлем, зі словесним художнім образом, поданим у пісні, а також із тим, який склався у вашій уяві.

2 Уважно розгляньте картину сучасного художника Лео Хао (справжнє ім'я – Олексій Шамровський, малює в стилі фентезі¹) «Характерник». Її зміст суголосний із українськими народними легендами про кошового Івана Сірка, що нібито народився із зубами, а в дорослому віці вмів обертатися на вовка й таким чином вивідував слабкі місця оборони ворогів перед тим, як напасти на їхні укріплення.

Що ви можете сказати про кольорову гаму художнього полотна? Чому вона саме така? Чи доречна для художнього полотна такого змісту? Яким постає перед вами козак-характерник? Чому в його руці шабля? Що свідчить про його фізичну силу? Хто його супроводжує і як степові хижакі ставляться до чародійника?

▲ Лео Хао. Характерник (2008)

1 Фентезі (англ. *fantasy* – фантазія) – жанр фантастичної літератури, у якому події відбуваються у вигаданому світі, де чудеса і вигадки нашого світу вважаються реальністю.

Цікаво знати!

Морозенко (рік народження невідомий – 1649) – один із найближчих соратників Б. Хмельницького, полковник Війська Запорозького Станіслав Мрозовицький. У юності навчався в Краківському й Падуанському університетах. Проявив себе як надзвичайно розумний і сміливий полководець. Козаки дуже любили Морозенку і ще за життя склали про нього легенди й пісні. Загинув у битві під Збаражем.

◀ Олена Звягінцева.
Мороз-Морозенко (2016)

ОЙ МОРОЗЕ, МОРОЗЕНКУ

Ой Морозе, Морозенку,
Ти славний козаче!

За тобою, Морозенку,
Вся Україна плаче.

Ой не так же Україна,
Як рідная мати, –
Заплакала Морозиха,
Та стоячи біля хати.

«Не плач, не плач, Морозихо,
Не плач, не журися:
Ходім з нами, козаками,
Мед-вина напийся!»

«Ой щось мені, козаченьки,
Мед-вино не п'ється,
Бо вже син мій, Морозенко,
З ворогами б'ється».

Із-за гори, з-за крутої
Військо виступає,
Попереду Морозенко
Сивим конем виграває.

То не грім в степу гуркоче, –
Хмара світ закрила:
То ж татар велика сила
Козаченьків обступила.

Бились зранку козаченьки
До ночі глухої:
Полягло чимало славних, –
Ворогів утрое.

Ні один козак не дався
Живим у неволю;
Полягли всі до одного
За України волю.
Не вернувся й Морозенко,
Голова завзята,
Замучили молодого
Вороги прокляті.

Вони ж його не стріляли,
Упень не рубали,
Тільки з його, молодого,
Живцем серце виривали.
Поставили Морозенка
На Савур-могилу:
«Дивись тепер, Морозенку,
На свою Україну!»
Вся ти еси¹, Україно,
Славою покрита,
Тяжким горем та сльозами,
Та кров'ю полита!
Доки над хрещеним миром
Світить сонце буде,
Сії пісні, сії думи
Не забудуть люди.

¹ Еси (давньоруське) – є.

² Троп – художній засіб.

Діалог із текстом

- 1 Пісня «Ой Морозе, Морозенку» має багато варіантів. Про що це свідчить?
- 2 Яким саме народний герой постає у цій пісні? Знайдіть відповідні рядки в тексті, процитуйте й поясніть зміст яскравих тропів².
- 3 Для чого в пісні введено образ матері народного героя? Що втратила б пісня без цього образу? Чому?
- 4 Пригадайте, що таке паралелізм (якщо призабули, використайте літературознавчий словничок) і для чого саме цей художній засіб вживається в народних піснях?
- 5 Які яскраві художні деталі містить народна пісня «Ой Морозе, Морозенку»?

Діалоги текстів

- 1 В одному з варіантів пісні «Ой Морозе, Морозенку» є такі рядки:

За річкою, за Лиманом
Покопані *шанці*³ ...
Взяли, взяли Морозенка
В неділеньку вранці,
Посадили Морозенка
На тесовім стільці,

Витягнули в Морозенка
З чересу⁴ червінці.
Посадили Морозенка
На жовтім пісочку,
Зняли, зняли з Морозенка
Криваву сорочку.

³ Шанці (діалектне) – окопи.

⁴ Черес (діалектне) – поле.

Як ви думаєте, з якою метою в пісні відтворено натуралістичну сцену пограбування і катування героя ворогами? Як ви розумієте метафору «кривава сорочка»?

- 2 В іншому варіанті цієї пісні передано недобре передчуття старої Морозихи. Які художні засоби використано в цих рядках:

У неділю ранесенько
Та ще до схід сонця
Заплакала Морозиха,
Сидя край віконця:

«Ой щось рано-ранесенько
Став мак розпускатися, –
Мабуть, син мій Морозенко
В неволю попався?»

- 3 Герой пісні «Ой Морозе, Морозенку» – один із соратників Богдана Хмельницького. Деякі фольклористи вважають, що в пісні йдеться про осавулу Кропивнянського полку Нестора Морозенка, який приятелював із легендарним Максимом Кривоносом. Інші стверджують, що Морозенко у пісні – це полковник Станіслав Мрозовицький, який загинув у бою під Збаражем.

У бібліотеці або мережі Інтернет знайдіть баладу «Морозенко» Оксани Пахльовської. Як ви думаєте, з якою метою поетеса згадує багатьох діячів культури і науки? Як саме перелік видатних людей проливає світло на особу юного Станіслава Мрозовицького? Поясніть, чому цей твір має ще одну назву – «Балада Падуанської осені».

- Розгляньте репродукцію картини українського художника Антона Монастирського «Запорожець».

Чи викликає у вас портрет старого січовика певні асоціації з образом Максима Залізняка, який ви собі уявили під час читання історичної пісні? Які саме?

Якими засобами художник передав горду вдачу свого героя і його повсякчасну готовність до боротьби?

Чому, на вашу думку, увага портретиста концентрується на волювому обличчі, сильних руках і козацькій шаблі?

Антон Монастирський.
Запорожець (1932) ▶

Цікаво знати!

▲ *Наталія Павлусенко.*
Богдан Хмельницький
(2016)

Богдан Хмельницький (1595–1657) – один із найславніших козацьких гетьманів. Недарма українці говорили: «Від Богдана до Івана не було гетьмана», тобто від часу Богдана Хмельницького до Івана Мазепи ніхто не міг дорівнятися розумом, славою і звитягою до цих великих українських державників. У непросту історичну добу Б. Хмельницький проявив себе чудовим стратегом і тактиком. Готуючи збройне повстання проти Речі Посполитої, він повсюди розіслав гетьманські універсали, які закликали українців вступати до козацького війська, налагодив виробництво пороху, закупівлю зброї, гармат, харчів, фуражу для коней. За підтримки Османської Порти уклав союзницьку угоду з кримським ханом. Закономірно, що український народ створив багато пісень і легенд про Б. Хмельницького. Союз із Московією Б. Хмельницький сприймав як звичайну воєнну угоду – домовленість про спільні дії і підтримку на міжнародній арені. Проте ця угода обернулася страшною пасткою для України, втратою державності й більш ніж трьохсотлітньою неволею. Про Б. Хмельницького знято чимало фільмів, написано симфонічні поеми й опери, видано чимало біографічних книг. Найвідомішими є роман-диалогія Павла Загребельного «Я, Богдан» та історичний роман у віршах Ліни Костенко «Берестечко».

ЧИ НЕ ТОЙ ТО ХМІЛЬ

(Пісня про Богдана Хмельницького)

Чи не той то хміль,
Що коло тичин в'ється?
Ой той то Хмельницький,
Що з ляхами¹ б'ється.

Чи не той то хміль,
Що по пиві грає?..
Ой той то Хмельницький,
Що ляхів рубає.

Чи не той то хміль,
Що у пиві кисне?
Ой той то Хмельницький,
Що ляшеньків тисне.

Гей, поїхав Хмельницький
К Золотому Броду, –
Гей, не один лях лежить
Головою в воду.

«Не пий, Хмельницький, дуже
Золотої Води², –
Їде ляхів сорок тисяч
Хорошої вроди».

¹ Ляхі, ляшкі, ляшэньки – поляки.

² Золотá Водá, Жóвті Вóди – урочище в П'ятихатському районі Дніпропетровської області, де 16 травня (за новим стилем) 1648 року військо Богдана Хмельницького одержало перемогу над польським військом.

«А я ляхів не боюся
І гадки не маю –
За собою великую
Потугу я знаю.

Ще й орду татарськую
За собою веду, –
А все того, вражі ляхи,
На вашу біду».

Ой втікали вражі ляхи –
Погубили шуби...

Гей, не один лях лежить,
Виширивши зуби!

Становили собі ляхи
Дубовії хати, –
Ой прийдеться вже ляшенькам
В Польщу утікати.

Утікали вражі ляхи,
Де якії повки¹, –
Їли ляхів собаки
І сірії вовки.

Гей, там поле,
А на полі цвіти –
Не по однім ляшку
Заплакали діти.

Гей, там річка,
Через річку глиця² –
Не по однім ляшку
Зосталась вдовиця...

¹ Повки – тут: полки.

² Глиця – тут: кладка в одну дошку.

Діалог із текстом

- 1 Яким полководцем постає Богдан Хмельницький у цій пісні? Як народ ставиться до нього?
- 2 Для чого в пісні подано діалог Богдана Хмельницького з безіменним співрозмовником, який попереджає козацького ватажка про великі ворожі сили, що йдуть назустріч?
- 3 На основі промовистих згадок у тексті доведіть, що йдеться саме про переможну битву козаків під Жовтими Водами. Які фольклорні назви урочищ згадано в пісні?

Діалоги текстів

- 1 У довідковій літературі або мережі Інтернет знайдіть історичні дані про битву Богдана Хмельницького з поляками під Жовтими Водами. Порівняйте реальну подію з її відтворенням у народній пісні. Що спільного та відмінного в описі одного й того самого історичного факту в художньому фольклорному творі й наукових історичних джерелах?
- 2 Знайдіть у довідковій літературі або мережі Інтернет цікаві відомості про похід Б. Хмельницького на Львів та початок облоги цього міста в 1648 році й коротко поділіться цією інформацією у класі на уроці.

Мистецькі діалоги

- 1 Уважно розгляньте картину польського художника Яна Матейки «Богдан Хмельницький із Туган-Беєм під Львовом». На чийому боці автор – поляк, які готові були сплатити величезні гроші, щоб тільки Богдан Хмельницький не захопив місто, чи гетьмана та його кримського союзника? Чому ви так вважаєте?

Яку роль відіграє образ католицького монаха, який просить Бога про допомогу?

Що саме символізує вороння, яке зграєю вкриває небо? Як ви думаєте, про що й про кого співає козак-бандурист на передньому плані картини?

Яким постає Богдан Хмельницький? Опишіть зовнішність і риси обличчя славетного гетьмана.

▲ Ян Матейко. Богдан Хмельницький з Туган-Беєм під Львовом (1885)

У мережі Інтернет знайдіть картини інших художників, на яких відтворено битви або походи Богдана Хмельницького. Порівняйте картину, яка вам найбільше припала до серця, із картиною Я. Матейка, вміщеною в підручнику, й поясніть, що спільного, а що – відмінного в зображенні художниками гетьмана.

Цікаво знати!

Устим Кармелюк (Кармалюк) (1787–1835) – народний месник, керівник селянського руху непокори на Поділлі в 1813–1835 рр., народний улюбленець і славний герой багатьох українських легенд і пісень. Кармелюкові присвячено чимало літературних творів, зокрема найвідоміші – романи Михайла Старицького «Розбійник Кармелюк» та Володимира Гжицького «Кармелюк». Кирило Стеценко написав оперу «Кармелюк», знято три фільми про Устима Кармелюка.

◀ *Василь Тропінін.*
Портрет Устима Кармелюка (1824)

ЗА СИБІРОМ СОНЦЕ СХОДИТЬ

(Пісня про Устима Кармалюка)

За Сибіром сонце сходить,
Хлопці, не зивайте,
Ви на мене, Кармалюка,
Всю надію майте!

Повернувся я з Сибіру,
Та не маю долі,
Хоч, здається, не в кайданах,
А все ж не на волі.

Маю жінку, маю діти,
Та я їх не бачу,
Як згадаю про їх муку –
Сам гірко заплачу.

Зібрав собі славних хлопців, –
Що ж кому до того?
Засідаєм при дорозі
Ждать подорожного.

Чи хто іде, чи хто їде,
Треба їх спитати,
Як не має він грошей –
Треба йому дати!

Ой прийдеться Кармалюку
Марне пропадати,
Бо немає пристанища,
Ані свої хати.

Асесори¹, ісправники²
За мною ганяють,
Більше вони людей уб'ють,
Ніж я гріхів маю.

Зовуть мене розбійником,
Кажуть – розбиваю.
Я нікого не вбиваю,
Бо сам душу маю.

В багатого хоч я візьму –
Убогому даю,
Отак гроші поділивши,
Я гріхів не маю.

Женуть мене удень й вночі,
У всяку годину,
Ніде мені подітися,
Од журби я гину.

Прийшла туга до серденька:
Як у світі жити?
Світ великий і розкішний,
Та ніде ся діти!

¹ **Асесор** (архаїзм) – державна посада в царській Росії, судовий виконавець.

² **Ісправник** (архаїзм) – державна посада в царській Росії, офіцерський чин у поліції.

У неділю дуже рано
У всі дзвони дзвонять,
Лише мене, Кармалюка,
Як звірюку гонять.

Нехай гонять, нехай ловлять,
Нехай заганяють,
Нехай мене, Кармалюка,
В світі споминають!

Діалог із текстом

- 1 Деякі сучасні літературознавці вважають автором пісні «За Сибіром сонце сходить» Тимка (Томаша) Падуру (1801–1871) – українського і польського поета. Цікаво, що Т. Падура творив здебільшого українською мовою, але записував свої вірші латинськими буквами. Т. Падура дуже захоплювався українськими піснями та історією України. Його перу належать вірші «Лірник», «Запорожець», «Пісняр». До вірша «Лірник» Микола Лисенко написав музику, і цей твір став відомою піснею. Пісня «За Сибіром сонце сходить» має ознаки літературного, а не фольклорного тексту, але авторство Т. Падури досі остаточно не доведено. Як ви вважаєте, «За Сибіром сонце сходить» – авторська пісня Т. Падури чи твір невідомого автора, відшліфований багатьма виконавцями?
- 2 Об'єднайтеся в малі групи і створіть власну презентацію про Устима Кармелюка (на ваш вибір): план-проект, сценка з драматичного твору або виразно продекламуйте напам'ять вірші про Устима Кармелюка.

Діалоги текстів

- 1 Яких народних месників із європейських країн ви знаєте? Чому твори зарубіжної літератури й національного фольклору інших народів подають їх оборонцями пригноблених? Яким чином ці герої завжди постають народними улюбленцями?
- 2 Знайдіть у бібліотеці «Баладу про Кармалюка» Івана Драча, самостійно її проаналізуйте, підготуйте усний виступ на матеріалі цього художнього твору.
- 3 Прочитайте книгу Олександра Гижі «Облога Кармалюка» й поділіться у класі враженнями про цей художній твір.

Мистецькі діалоги

- 1 Розгляньте фрагмент картини російського художника-портретиста Василя Тропініна «Портрет Устима Кармелюка» (с. 28).
  - Які риси обличчя героя підтверджують думку про гуманність і високу духовність цієї людини?
  - Опишіть, як одягнений молодий чоловік на картині, зверніть увагу на особливості вишивки й деталі одягу, які підкреслюють, що йдеться про вихідця з певного регіону. Якого саме?
  - Про що свідчить охайність, дбайливість у зовнішньому вигляді Кармалюка?
  - Чим найбільше вас вразив портрет народного месника?
  - Що ви можете сказати про вираз очей, особливості рис обличчя?
  - Чи вдалим є тло картини й чому саме?
- 2 Створіть словесний портрет Устима Кармалюка, використовуючи картину В. Тропініна і власну уяву.

ПІСНІ МАРУСИ ЧУРАЙ

Історія донесла до нащадків багато славних імен князів, гетьманів, полководців. На жаль, значно менше збереглося в пам'яті імен людей мистецтва. Мало хто з пересічних українців може перелічити колись усім відомих кобзарів і піснетворців. Час припорошує славетні імена пилом забуття. Тож не дивно, що й про Марусю Чурай письмових свідчень не збереглося. Тільки фольклорні джерела донесли скупі відомості про співачку з Полтави – дочку вбогої вдови, красуню, що мала дивовижний голос і поетичний талант, чорні брови й розкішну косу до пояса.

Сучасний науковець Григорій Клочек на основі тривалих досліджень подає такі деталі з життя співачки: «Якщо узагальнити усі версії про Марусю Чурай, то вийде приблизно такий біографічний сюжет. Народилася вона у Полтаві приблизно 1625 року. Хата її батьків стояла на березі Ворскли. Нині приблизно можна визначити це місце, бо знаходилося воно недалеко від Хрестовоздвиженського монастиря, який зберігся до наших днів. Батько Марусі, Гордій Чурай, був людиною хороброю, чесною, правдолюбною, тож і подався на Запорозьку Січ. Брав участь у боях проти польської шляхти, потрапив у полон і був страчений. Маруся жила з мамою. Їх обох шанували в Полтаві через славного батька, а також через особливий Марусин дар складати й чудово співати пісні».

Пісня літературного походження (авторська пісня) – це пісня, створена поетом або композитором, яка стала народною.

До пісень літературного походження XVIII–XIX століть належать такі широковідомі, як «Засвіт встали козаченьки», «Їхав козак за Дунай», «За Неман іду», «За Сибіром сонце сходить», «Місяць на небі, зіроньки сяють», «Дивлюсь я на небо», «Повій, вітре, на Україну». У XX столітті авторами слів або слів і музики до пісень, що їх уже називають народними, стали Богдан Лепкий («Чуєш, брате мій»), Андрій Малишко («Пісня про рушник»), Володимир Івасюк («Водограй», «Червона рута»), Дмитро Павличко («Два кольори», «Лелеченьки»), Михайло Ткач («Марічка»), Степан Пушик («Козак гуляє», «Любисток»), Юрій Рибчинський («Ой летіли дикі гуси», «Зеленклен»), Микола Луків («Росте черешня в мами на городі») та інші.

Кохала Маруся козака Гриця, та аж настільки палко, що її неземна любов вилася з уст, як пісня в соловейка навесні. А Гриць зрадив, покинув, бо знайшов багату наречену. З розпачу Маруся чи то сама отруїла зрадника, чи Гриць випадково випив отруту, яку дівчина приготувала для себе. Полтавський суд виніс рішення: за смерть козака скарати й Марусю смертю. Лише в останню мить за заслуги її батька Гордія Чурая, що поліг смертю героя, Богдан Хмельницький своїм універсалом скасував страшний вирок полтавського суду.

Так розповідає легенда, так услід за нею у своєму романі у віршах «Маруся Чурай» (який ви вивчатимете в одинадцятому класі) розкриває трагедію геніальної піснярки Ліна Костенко. Але що ж було насправді? Чи існувала Маруся взагалі? Жодних документальних джерел не збереглося, письмових свідчень не знайдено. Знаємо тільки, що Марусі Чурай приписують авторство таких популярних пісень,

б) мати Гриця Бобренка (за повістю В. Чемериса «Маруся Чурай»):

– Подумаєш, пісні складає! – порушила мовчанку пані хорунжова¹ за борщем. – А кого вона в тих піснях знеславлює? Кого, питаю, як не мого Гриця, єдину мою дитину.

– Не про кожного парубка пісні складають, – озвався чоловік.

– А що вона складає? – відкинула ложку пані хорунжова. – На всю Полтаву сина мого знеславляє: «Грицю, Грицю – до телят, в Гриця ніженьки болять. Грицю, Грицю – до Марусі, зараз-зараз уберуся²!». Он вона що про твого сина витворяє! А ти вухами метеляєш. А ще осавул³. Вдовина дочка з господарського сина кепкує, а йому хоч би що!

в) Орихна Бобренчиха (за романом у віршах Ліни Костенко «Маруся Чурай»):

– Та й то сказати, – що вона співає?

Сама собі видумує слова.

Таких дівок на світі не буває,

хіба для цього дівці голова?

Які там «Засвіт встали козаченьки»?

А цілий полк співає. Дивина.

Це щось для дівки, сину, височенько.

Не вірю, щоб складала це вона.

Бо людські, сину, невістки і дочки

співали зроду, сину, і тепер:

«Посіяла огірочки»,

«Йшли корови із діброви»,

«Нащо мені чорні брови», –

а про любов, походи і лабети⁴ –

на це дівкам не вчеплено кебети⁵;

г) Богдан Хмельницький (за романом у віршах Ліни Костенко «Маруся Чурай»):

За ті пісні, що їх вона складала,
за те страждання, що вона страждала,
за батька, що розп'ятий у Варшаві,
а не схилив пред⁶ ворогом чола, –

не вистачало б городу Полтаві,
щоб і вона ще страчена була!
Тож відпустити дівчину негайно
і скасувати вирока того.

2

Полиньте думкою в історичну епоху легендарної співачки й уявіть цю дівчину. Прочитайте, як лікар і письменник Олексій Шкляревський (1839–1906) описав портрет Марусі Чурай, зроблений невідомим художником на основі народних уявлень для Григорія Квітки-Основ'яненка (1778–1843): «Маруся була справжня красуня і в суто малоросійському стилі: дрібненька (тобто невелика на зріст, трохи худорлявенька, мініатюрно складена), струнка, як струна, з маленьким, але рельєфно окресленим під тонкою білою вишитою сорочкою бюстиком, із маленькими ручками і ніженьками, з привітним виразом ласкавого, матового кольору, засмаглого личка, на якому виступав рум'янець, з карими очима під густими бровами і довгими в'ями... Голівку дівчини покривало розкішне, чорне як смола, волосся, заплетене в густу широку косу. Чарівність дівчини довершував маленький ротик з білими, як перламутр, зубками, закритий, мов червоний мак, рожевими губками... Але при цьому у Марусі було круте, трохи випукле гладеньке, сухе чоло і трохи дугоподібний, енергійний, з горбинкою ніс».

Порівняйте цей портрет із тим, що постає у вашій уяві. Що спільного, а що відмінного ви помічаєте? Який портрет вам більше подобається: словесний чи витворений вашою власною уявою? Чому саме?

Мистецькі діалоги

1

У 2000 році було випущено поштову марку «Маруся Чурай». Уважно розгляньте зображення й аргументовано доведіть естетичну цінність чи явні хиби в трактуванні образу Марусі Чурай. Чим вам подобається зображення співачки на марці, а які другорядні деталі ви б змінили? Чому саме?

2

Розгляньте фото епізоду з вистави за мотивами роману Ліни Костенко «Маруся Чурай». За романом, Гриць посватався до місцевої багачки Галі

▲ Олексій Штанко.
Маруся Чурай (2000)

Сцена з вистави «Маруся Чурай» Вінницького музично-драматичного театру імені Миколи Садовського (режисер – Віталій Селезньов, у ролі Марусі – Любов Остапчук, Гриця – Роман Хегей-Семенов), червень 2014 року ►

Вишняківни, чим зрадив Марусю, яка місяцями вірно чекала його з походів, але перед самим весіллям з Галею прийшов перепрошувати Чураївну, вважаючи, що нічого страшного не сталося й усе ще можна змінити, навіть відгуляти весілля з Марусею, а не з Галею. Чи пробачили б ви Бобренка, якби опинилися самі або ваша сестра на місці зрадженої ним Марусі? Чому? Свою відповідь обґрунтуйте.

- 3** У відповідь на Грицеві перепросини й пропозицію стати його дружиною у романі Ліни Костенко Маруся заявляє:

Це ж цілий вік стоятиме між нами,
А з чого ж, Грицю, пісню я складу?!

Уявіть, що ви сидите в партері театру й перед вами розігрується дія, яку бачите на фото, і звучать саме ці Марусині слова. Про яке небуденне явище своєю відмовою-докором легендарна авторка пісень вела мову? Як ви думаєте, Бобренко зрозумів, що саме Маруся мала на увазі? Чому для Марусі Божий дар створювати геніальні пісні – значно важливіший, ніж власне сімейне щастя? Чи могла б Чураївна створювати пісні, якби погодилася на умовляння й таки вийшла заміж за Гриця, адже дівчина любила його до самої своєї смерті?

ЗАСВІТ ВСТАЛИ КОЗАЧЕНЬКИ

Засвіт встали козаченьки
В похід опівночі,
Заплакала Марусенька
Свої ясні очі.
Не плач, не плач, Марусенько,
Не плач, не журися,
А за свого миленького
Богу помолися.
Світить місяць над горою,
А сонця немає.
Мати сина в доріженьку
Слізно проводить:
– Іди, іди, мій синочку,
Та й не забаряйся,
За чотири неділеньки
Додому вертайся!
– Ой рад би я, матусенько,
Скоріше вернуться,
Та щось кінь мій вороненький
В воротах спіткнувся!

Ой Бог знає, коли вернусь,
В яку годину.
Прийми ж мою Марусеньку,
Як рідну дитину!
Прийми ж її, матусенько,
Бо все в Божій волі,
Бо хто знає, чи жив вернусь,
Чи ляжу у полі.
– Яка ж бо то, мій синочку,
Година настала,
Щоб чужая дитинонька
За рідную стала?
Ой рада б я Марусеньку
За рідну прийняти,
Та чи буде ж вона мене,
Сину, шанувати?
– Ой не плачте, не журітесь,
В тугу не вдавайтесь:
Заграв мій кінь вороненький –
Назад сподівайтесь!

Діалог із текстом

- 1** Про що йдеться в розмові сина-козака зі старою матір'ю? Чому закоханий воїн просить ньеньку прийняти його кохану за рідну дитину?
- 2** Доведіть, що пісня має оптимістичний характер, попри весь тягар походу й смертельну небезпеку для козака під час кривавої битви.
- 3** Вивчіть пісню «Засвіт встали козаченьки» напам'ять.

- 1** Напередодні походу козаки вистоювали всенощну службу Богу в церкві, залишивши вогнепальну зброю під наглядом вартових на подвір'ї. У церкву дозволялося брати хіба що шаблі, які під час такої відправи виймали з піхов, клянучись до останньої краплі крові боротися з ворогами. Вирушаючи в похід, козаки ніколи не свистали, бо це вважалося поганим знаком. Валентин Чемерис так

пояснює паралельну назву й початок пісні «Засвіт встали козаченьки» – «Засвистали козаченьки»: «...Марина Чурай ще не відала, що створила одну із своїх найславніших пісень, яку – міне небагато часу – підхопить і заспіває вся Україна: від сходу до заходу, від півдня до півночі. Тільки сама авторка співала її повільно,кладаючи в кожен рядок, в кожне слово тугу і біль за коханим, а козаки, підхопивши пісню, заспівали її в швидкому, маршовому темпі, і слова “засвіт встали” через незручність вимови (збіг приголосних) перетворяться згодом на “засвистали козаченьки”, і пісня так полине у віки... Але першою її, як завжди, проспівав Полтава». Доведіть, що таке пояснення цілком логічне.

пояснює паралельну назву й початок пісні «Засвіт встали козаченьки» – «Засвистали козаченьки»: «...Марина Чурай ще не відала, що створила одну із своїх найславніших пісень, яку – міне небагато часу – підхопить і заспіває вся Україна: від сходу до заходу, від півдня до півночі. Тільки сама авторка співала її повільно,кладаючи в кожен рядок, в кожне слово тугу і біль за коханим, а козаки, підхопивши пісню, заспівали її в швидкому, маршовому темпі, і слова “засвіт встали” через незручність вимови (збіг приголосних) перетворяться згодом на “засвистали козаченьки”, і пісня так полине у віки... Але першою її, як завжди, проспівав Полтава». Доведіть, що таке пояснення цілком логічне.

- 2** Знайдіть у бібліотеці або в мережі Інтернет пісню «Їхав козак за Дунай», яку приписують козакові-пісняреві Семенові Климівському¹. Порівняйте її з піснею Марусі Чурай «Засвіт встали козаченьки». Чим подібні ці широковідомі пісні? Яка з них вам особисто подобається більше і чому?

- 3** Дослідники вважають, що пісню «Засвіт встали козаченьки» написано перед Корсунською битвою Богдана Хмельницького з поляками. Пригадайте, що зі шкільного курсу історії ви знаєте про цю битву.

ВІЮТЬ ВІТРИ, ВІЮТЬ БУЙНІ

Віють вітри, віють буйні,
Аж дерева гнуться:
Ой як болить моє серце,
Самі сльози ллються!
Трачу літа в лютім горі
І кінця не бачу;
Тільки мені й легше стане,
Як трошки поплачу!
Не допоможуть сльози щастю –
Серцю легше буде!
Хто щаслив був хоть² часочок,
Повік не забуде!
Єсть же люди, що і моїй
Завидують долі:
Чи щаслива ж та билінка,
Що росте у полі?

Ой у полі на пісочку,
Без роси на сонці...
Тяжко жити без милого
На чужій сторонці³!
Без милого долі нема,
Стане світ тюрмою;
Без милого щастя нема,
Нема і спокою!
Де ж ти, милий, чорнобривий?
Де ти? Озовися!
Як без тебе я горюю –
Прийди подивися!
До кого я пригорнуся,
І хто приголубить –
Коли нема того тута⁴,
Який мене любить!
Полетіла б я до тебе,
Та крилець не маю:
Сохну, в'яну я без тебе,
Всяк час умираю.

² **Хоть** (руси́зм) – хоч.

³ **«На чужій сторонці...»** – треба розуміти, що на чужині милий, а не дівчина.

⁴ **Тута** (діалектне) – тут.

Діалог із текстом

- 1** Доведіть, що «Віють вітри, віють буйні» – пісня про кохання.
- 2** Якою ви уявляєте ліричну героїню цього твору? Чому вона гірко тужить? Яким є її почуття?
- 3** Чи поділяєте ви думку ліричної героїні, що «Без милого долі нема, / Стане світ тюрмою»? Можливо, ці слова варто вважати лише метафорою і сприймати тільки в переносному значенні? Обґрунтуйте свою думку.

Нехай не буде ні тій, ні мені,
Нехай достанеться Гриць сирій землі!
Оце ж тобі, Грицю, я так ізробила,
Що через тебе мене мати била!
Оце ж тобі, Грицю, за тее заплаата¹ –
Із чотирьох дощок дубовая хата!»

¹ Заплáта – плата.

Діалог із текстом

- 1 Пісня «Ой не ходи, Грицю...» суттєво відрізняється від інших пісень, авторство яких приписують Марусі Чурай. Чим саме? Свої висновки підтвердіть цитатами з Марусиних пісень.
- 2 Як у пісні показано підготовку до отруєння Гриця? Чому процес виготовлення отрути змальовано настільки детально? Чи вважаєте ви зраду дівчини вагомою причиною для помсти? Поясніть зміст вислову «Жаль ваги не має».
- 3 Як ви вважаєте, страшний Марусин вчинок можна виправдати чи ні? Аргументуйте відповідь.
- 4 На основі художніх засобів визначте, як до своєї ліричної героїні ставиться авторка пісні? Якими епітетами наділена дівчина, що отруїла Гриця? Чи є в пісні осуд за злочин? Ким саме він висловлений і за яких обставин? Визначте ідею цього твору.
- 5 Яка з пісень Марусі Чурай вам найбільше припала до серця? Чому саме?

Мистецькі діалоги

- Уважно розгляньте репродукцію картини російського художника Василя Тропініна «Дівчина з Поділля». За рисами обличчя подолянки доведіть, що в дівчини лагідна й поетична душа. Який жест свідчить про сором'язливість героїні? Чи здатна така юнка на велике кохання? Поміркуйте, чи тонко розуміє вона народні пісні про любов? Чому ви так вважаєте?

Василь Тропінін. Дівчина з Поділля (1800-ті роки) ►

«думка», «думати». У цьому ж значенні його використав декабрист Кіндрат Рилеев (1795–1826), чие дитинство минуло в Україні. Власну поетичну книжку він назвав «Думи», а в передмові до неї пояснив, що в думках український народ увіковічнив подвиги своїх героїв. Фольклорист, перший ректор Київського університету Михайло Максимович (1804–1873), друг Тараса Шевченка, усе життя захоплювався думами та історичними піснями, збирав їх, а слово «думи» на позначення жанру українського фольклору активно вживав у своїх наукових працях ще з 1827 року. М. Максимович став першим дослідником українських дум, адже взяв до уваги їхній розповідний характер, указав на вільний віршовий розмір та дієслівне римування. Найдавнішим записом думи вважають запис «Думи про козака Голоту», датований 1684 роком. Цей фольклорний твір виявив у 20-х роках ХХ століття в давньому рукописному збірнику академік Михайло Возняк (1881–1954). Дев'ять українських народних дум від двох бандуристів записав і опублікував у 1819 році син грузинського князя, український та російський збирач фольклорних творів, зокрема дум, близький знайомий Т. Шевченка Микола Цертелєв (1790–1869).

У думах епічна розповідь чергується з ліричними відступами, суто пісненими уривками, що й зумовило виконання дум *речитативом*, коли під акомпанемент кобзи, бандури чи ліри окремі рядки народний співець декламував, промовляв, а інші – проспівував. Думи як великі сюжетні пісенно-розповідні твори виникли в XV–XVI століттях, у час героїчної боротьби козаків із численними ворогами, що посягали на волю України, тому можуть вважатися сторінками історії, поданої в художній інтерпретації безіменних авторів. З цього приводу Михайло Стельмах зазначив: «Українські думи є не тільки художнім літописом минулих віків, – вони й зараз силою людяності і поезії виховують в нас любов до рідної країни, ненависть до всякого гніту і поневолення».

За розміром дума, як правило, більша за історичну пісню, хоч має з нею спільні риси. У багатьох думах розповідається про боротьбу українського народу проти іноземних загарбників (думи про напади на Україну турків і татар, про мужніх захисників рідної землі, про перебування полонених у турецькій неволі, боротьбу козаків з польською шляхтою). У цих творах оспівуються народні герої (Богдан Хмельницький, Іван Сірко, Іван Богун), керівники повстань, схвалюються сильна воля, мужність, рішучість тих героїв, які вистояли чи ціною свого життя врятували інших, а також осуджуються негідні вчинки тих, хто став зрадником чи боягузом. У соціально-побутових та родинно-побутових думах, як і в народних піснях такої тематики, порушуються морально-етичні проблеми.

Українські думи виховували народ у дусі волелюбності, патріотизму, звитяги. Прихід до села або міста народного співця завжди ставав великим святом: і молоді, і старі, покинувши всі справи, збігалися послухати в його виконанні народні шедеври. Та співці не просто виконували думи про січі й поєдинки, про неволю і втечу з каторги. Вони намагалися прищепити юнакам, дівчатам і навіть малим дітям думку, що й у найскладнішій ситуації ніхто не має права втрачати віри в Бога, забувати батьківську науку, материнську ласку, бо як тільки знехтує цими цінностями, буде покараний Всевишнім і відторгнутий громадою.

Тарас Шевченко свою першу книгу назвав «Кобзар», у геніального українського поета є кілька віршів, які починаються словами «Думи мої». На матеріалі народних дум художники Сергій Васильківський, Іван Іжакевич, Михайло Дерегус написали прекрасні картини. Максим Рильський є автором лібрето до опери композитора

Про козацьку флотилію чайок згадують усі українські історики, а ми пропонуємо вам її художній опис сучасного письменника Михайла Слабошпицького.

«Козаки були вмілими воїнами не тільки на суші, а й на морі. Їхні славнозвісні чайки не боялися ні бурі, ні оснащених важкими гарматами турецьких галер... Слово “чайка” походить від тюркських “чаїк-каїк”, що значить човен, дубок. Вони були, як правило, понад 12 метрів завдовжки і 3–5 завширшки. На кожную чайку сідало кілька десятків невтомних веслярів, і, розсікаючи воду, чайка летіла мов на крилах. У чайці вміщалося до шістдесяти осіб з усім військовим спорядженням, до якого входило навіть кілька легких гармат, що називалися фальконетами. При попутному вітрі на чайці напиналося вітрило.

Якщо козаки бачили на морі турецьку галеру, їхні чайки миттю шикувалися у формі півмісяця, щоб вона не змогла втекти. Наближаючись до ворожого судна, запорожці вели невпинний прицільний вогонь із рушниць, змітаючи ним все з палуби. Після обстрілу із шаблями в руках видиралися на галеру, і починався рукопашний бій. Тут уже протистояти козакам не міг ніхто.

Бували випадки, що козаки перевертали чайки догори дном і в такий спосіб наближалися до ворога, який нічого не міг зрозуміти... Збереглися свідчення самовидців про загадкове козацьке судно, яке було, мабуть, одним із перших варіантів підводного човна. Воно мало два днища, між якими клався баласт для занурення у воду. А через висунуту над поверхнею моря трубу – прообраз майбутнього перископа – стерновий вів спостереження, пильнував, чи не з'явиться турецька галера. Рухався човен за допомогою весел, умонтованих у його борти так уміло, що всередину не протікала вода. При наближенні до ворога баласт викидали, човен несподівано зринав на поверхню, і знову козаки з'являлися ніби з самісінького дна моря. Запорозький флот інколи мав до сотні морських чайок, був грізною зброєю в боротьбі з ворогом. Майже кожен із відомих гетьманів приділяв велику увагу будівництву чайок» (Михайло Слабошпицький, «Козаки з дна моря»).

Діалог із текстом

- 1 Який жанр народнопісенної творчості характерний лише для українського фольклору? Коли цей жанр виник і в яких умовах?
- 2 Хто в козацькі часи переважно ставав виконавцем народних дум? Під акомпанемент яких народних інструментів прийнято виконувати думи?
- 3 Що таке дума як жанр фольклору? Доведіть, що цей термін зрозумілий і дуже вдалий.
- 4 Які риси дум відзначав один із перших збирачів цього жанру Михайло Максимович?
- 5 Що цікавого ви довідалися про морські походи запорожців? Якими постають ці козарлюги у вашій уяві?
- 6 Яку роль відігравали мандрівні співці в історії України? Які риси характеру в молодого покоління вони виховували своїми думами та історичними піснями? Чому таке виховання було надзвичайно важливим і потрібним?
- 7 Що ви можете сказати про перших збирачів і дослідників народних дум?
- 8 Як ви розумієте вислів Павла Житецького? А слова Михайла Стельмаха?
- 9 Прокоментуйте таку думку видатного українського літературознавця, митрополита Івана Огієнка: «Думи мають велику літературну вартість; перейняті сумом, повиті журбою, думи наші роблять велике враження навіть на чужинців».
- 10 Що ви можете сказати про побудову думи?
- 11 Яке виконання називають речитативом? Чи використовують елементи речитативності сучасні естрадні співці? Яку назву має такий спосіб виконання? Яких українських реперів ви знаєте?

12 Видатний український мовознавець Павло Житецький акцентував, що на виникнення дум вплинув високий рівень освіченості в козацькій Україні: «У мові та поетичному стилі дум виразно виступає книжний лад мови, який свідчить, що літературна діяльність українських письменників не минула без сліду для народної свідомості». Це ж явище також підкреслює один із найкращих українських літературознавців ХХ століття Сергій Єфремов: «Думи, безперечно, повиходили з кругів письменних, до народу близьких – од школярства, інтелігентного козацтва, – але так поцілили, сказати б, у саму душу народну, що втратили всі свої індивідуальні риси, обшліфувавшись на найкращі, може, зразки народної творчості». А сучасна дослідниця дум Тетяна Беценко, не заперечуючи простоту і водночас високу художність дум, слушно зауважує: «Думи являють собою самобутні, оригінальні форми поетичної творчості, народні за світоглядом і мовою, і в той же час книжні за особливим складом думки і способом її розвитку та вираження». Яка з поданих вище думок для вас особисто цікава, чим саме?

13 Поміркуйте, що спільного, а що відмінного між народними думами й фольклорними історичними піснями. За поданим зразком накресліть у зошиті й заповніть таблицю.

Особливості дум як жанру (відмінні риси дум порівняно з історичними піснями)	Спільні ознаки дум та історичних пісень	Особливості історичних пісень як жанру (відмінні риси пісень порівняно з народними думами)

14 Чому в народних думах і піснях присутні насамперед унікальні історичні особистості, яскраві характери, народні улюбленці? За що саме народ увіковічнив своїх героїв у фольклорних творах?

Діалоги текстів

- Факти свідчать, що до жанру дум зверталися високоосвічені люди часів козаччини. Наприклад, авторство думи «Всі покою ревно¹ прагнуть» приписують гетьманові Іванові Мазепі. У цьому творі однозначно осуджуються незгоди між козацькою старшиною, її невміння заради блага всієї України жити в мирі, державні інтереси ставити вище особистих: «През² незгоду всі пропали, самі себе звоювали³». Чи є такий висновок актуальним і для нашого часу? Чому ви так думаєте?

- ¹ **Рівно** – щиро.
² **През** (архаїзм) – через.
³ **Самі себе звоювали** – самі себе перемогли, самі себе занастили.

Мистецькі діалоги

- Розгляньте ескіз до картини українського художника Олександра Глухів «Невільницький ринок у Кафі» і зверніть увагу на полонених жінок і дівчат. Чи викликають вони у вас жаль і співчуття? Чому саме?

Як ви вважаєте, невільницькі ринки ставали місцем горя й плачу для українських полонянок і місцем зиску для ординців чи просто цікавим видовищем того часу? Зверніть увагу: саме там за великі гроші продали, як річ, а не людину, Роксолану (рогатинську дівчину Настю Лісовську), а турецький паша купив Марусю Богуславку.

▲ Олександр Глухів. Невільницький ринок у Кафі (1964)

Маруся Богуславка – легендарна українська дівчина-попівна з міста Богуслава, яка жила приблизно в першій чверті XVII ст. Разом із двома вродливими сестрами під час чергового набігу татар Марусю взяли в ясир. У турецькому гаремі красуня Маруся стала улюбленою дружиною вельможного воєначальника-баші (паші), можливо, навіть султана, але, визволивши з неволі, як розповідає легенда, 700 козаків-невільників, поплатилася за це власним життям. Існують українські історичні драми й романи, присвячені Марусі Богуславці, є навіть балет. У минулому столітті було знято фільм «Маруся Богуславка». Проте найвідомішою є однойменна народна дума.

◀ *Феодосій Гуменюк.*
Маруся Богуславка (1997)

МАРУСЯ БОГУСЛАВКА

Що на Чорному морі,
На камені біленькому,
Там стояла темниця кам'яная.
Що у тій-то темниці пробувало сімсот козаків,
Бідних невольників.
То вони тридцять літ у неволі пробувають,
Божого світу, сонця праведного у вічі собі не видають.
То до їх дівка-бранка¹,
Маруся, попівна Богуславка,
Приходжає,
Словами промовляє:
«Гей, козаки,
Ви, біднії невольники!
Угадайте, що в нашій землі християнській за день тепера?»
Що тоді бідні невольники зачували,
Дівку-бранку,
Марусю, попівну Богуславку,
По річах познавали,
Словами промовляли:
«Гей, дівко-бранко,
Марусю, попівно Богуславко!
Почім ми можем знати,
Що в нашій землі християнській за день тепера?
Що тридцять літ у неволі пробуваєм,
Божого світу, сонця праведного у вічі собі не видаєм,
То ми не можемо знати,
Що в нашій землі християнській за день тепера».
Тоді дівка-бранка,
Маруся, попівна Богуславка,
Тее зачуває,

¹ Бранка – полонянка.

Тільки, прошу я вас, одного города Богуслава не минайте,
 Моєму батьку й матері знати давайте:
 Та нехай мій батько добре дбає,
 Ґрунтів, великих маєтків нехай не збуває,
 Великих скарбів не збирає,
 Та нехай мене, дівки-бранки,
 Марусі, попівни Богуславки,
 З неволі не викупає,
 Бо вже я потурчилась, побусурменилась¹
 Для розкоші турецької,
 Для лакомства нещасного!»
 Ой визволи, Боже, нас, всіх бідних невольників
 З тяжкої неволі,
 З віри бусурменської,
 На ясні зорі,
 На тихі води,
 У край веселий,
 У мир хрещений!
 Вислухай, Боже, у просьбах щирих,
 У нещасних молитвах
 Нас, бідних невольників!

1 Потурчилась, побусурменилась – прийняла мусульманство.

Діалог із текстом

- 1 Якими словами в думі передано трагічне становище українських бранців? Прочитайте зачин-запласку й зробіть висновок, чи багатим був турецький вельможа, якщо міг купити й утримувати сімсот козаків-невільників із України? Чи варто вважати правдою, а чи – лише гіперболою тридцятилітню неволю козаків?
- 2 Чому Маруся вирішила нагадати козакам про найбільше релігійне свято в християнській Україні, не передбачаючи, що нагадуванням про Великдень лише розіллєть бранців?
- 3 Спростуйте або аргументовано доведіть думку, що патріотизм – одна з найвищих людських чеснот.
- 4 Що надумала зробити Маруся, коли зрозуміла, що треба вдаватися до сміливіших і рішучіших дій?
- 5 Чому в душі красуні точиться боротьба між любов'ю до рідної землі, священним обов'язком допомогти землякам навіть ціною власного життя й роллю законної дружини турецького вельможі, яка вже прийняла мусульманство й, цілком можливо, щаслива?
- 6 Як ви ставитесь до того, що сама Маруся відмовилася втікати з козаками до рідного краю? Що їй там чекало? Як поставилися б до колишньої дружини турецького вельможі Марусині земляки? Чому ви так вважаєте? А що чекатиме Богуславку в Туреччині після того, як Марусин чоловік довідається про завдані йому дружиною величезні матеріальні збитки?
- 7 Як ви ставитесь до того, що козаків розгнівила Марусина згадка про Великдень у рідному краю? Чому вони почали проклинати свою землячку і ставитися до неї як до зрадниці?
- 8 Чи усвідомлювала Маруся, що буде жорстоко покарана за випущених на волю земляків? Чому передала із козаками-втікачами прохання батькові не намагатися її викупити? Чи справді єдиною причиною відмови від втечі чи законного визволення було те, що українка вже прийняла мусульманство? Які причини могли бути більш вагомими?
- 9 Якою постає Україна в очах невольників?
- 10 Якими рядками думи передано «славословіє»? Чому кінцівка стосується тих невольників, які поки що не можуть визволитися, хоч дуже прагнуть повернення додому?
- 11 Які художні прийоми в «славословії» наближають його до молитви?

12 Народні легенди й перекази донесли ширшу інформацію про родину Марусі Богуславки, її сестер і чоловіка-турка, ніж це подано в думі.

У XVI столітті дочку священника з міста Богуслава разом з її двома сестрами ординці забрали в ярис (полон). Дуже вродливу полонянку Марусю на невільничому ринку в Кафі за великі гроші купив знатний вельможа, багатий і впливовий паша. Молода українка могла до кінця своїх днів насолоджуватися життям у розкошах і багатстві, але трагічне становище невільників із рідного краю не давало спокою її сумлінню, й Богуславка, вибравши сприятливий момент, випустила на волю понад 700 козаків, за що була скарана на смерть.

Як ви гадаєте, чому в думі не йдеться про такі подробиці?

Діалоги текстів

- Знайдіть у бібліотеці і прочитайте вірш Ліни Костенко «Чадра Марусі Богуславки». Порівняйте ліричну героїню вірша з героїнею народної думи. На чому саме зосереджує увагу поетеса? Доведіть, що героїні вірша «Чадра Марусі Богуславки» також нелегко дається ризиковане рішення випустити бранців.

Розкрийте поетику назви вірша Ліни Костенко. Яке слово тут є ключовим і чому саме?

У думі паша довіряє своїй дружині ключі, у вірші – Маруся намагається їх знайти. У якому випадку ставлення турецького вельможі до дружини-українки більш правдоподібне? На основі яких здогадів ви робите такий висновок?

Чому слуги неправильно розцінюють поведінку стривоженої Марусі? Чим пояснюють її блідість, безсоння, неприкаяність?

Як упливає на Марусю брязкіт невільницьких кайданів? До чого спонукає?

Мистецькі діалоги

- Розгляньте репродукцію картини українського художника Феодосія Гуменюка «Маруся Богуславка» (с. 42).

Який саме епізод думи відображено на ній?

Опишіть зовнішній вигляд українки, зверніть увагу на елементи одягу.

За рисами обличчя героїні доведіть, що Маруся Богуславка міркує над болючою проблемою, як допомогти землякам-бранцям визволитися з неволі.

Яку роль відіграють ключі в руках Марусі? Чи можна їх вважати художньою деталлю?

З якою метою у верхніх кутах картини зображено янголів, а в нижніх – цілу галерею: овали із зображеннями українських дівчат, ровесниць Марусі (зліва), козаків-невільників (справа) й архістратига Михаїла над Київськими горами (внизу посередині)?

Яку роль відіграють зображення київського і богуславського храмів на картині?

ДУМА ПРО КОЗАКА ГОЛОТУ

Ой полем, полем Килійським¹,
То шляхом битим гординським,
Ой там гуляв козак Голота,
Не боїться ні огня, ні меча, ні третього болота.
Правда, на козакові шати² дорогиї –
Три семирязи³ лихії:
Одна недобра, друга негожа,
А третя й на хлів незгожа⁴.
А ще, правда, на козакові постолы в'язові⁵,
А онучі китайчані⁶ –
Щирі жіноцькі рядняні;
Волоки шовкові –
Удвоє жіноцькі щирі валові⁷.

1 **Поле Килійське** – степ поблизу містечка Кілія (Килія) в Ізмаїльському районі неподалік теперішньої Одеси.

2 **Шати** – сукупна назва гарного дорогого одягу.

3 **Семиряга**, семрига, семряжка – сірячина, найдешевше сукно.

4 **«...й на хлів незгожа»** – суцільне лахміття, що його не використаеш навіть для найбрудніших господарських потреб.

5 **В'язові** – виготовлені з лика в'яза.

6 **Китайчані** (іронічне) – у прямому значенні: зроблені з китайки, дорогої тканини переважно темно-червоного кольору.

7 **Волоки валові** – грубі мотузки, зроблені переважно зі стебла конопель.

То козак Голота добре звичай козацький знає,
 Ой на татарина скрива, як вовк, поглядає.
 «Ой, – каже, – татарине, ой, сідий же ти, бородатий!
 Либонь¹ же ти на розум небагатий:
 Ще ти козака у руки не взяв²,
 А вже за його й гроші пощитав³.
 А ще ж ти між козаками не бував,
 Козацької каші не їдав
 І козацьких звичаїв не знаєш».
 То тее промовляв,
 На присішках⁴ став,
 Без міри пороху підсипає,
 Татарину гостинця⁵ в груди посилає.
 Ой ще козак не примірився,
 А татарин ік лихий матері з коня покотився!
 Він йому віри не донімає,
 До його прибуває,
 Келепом⁶ межі плечі гримає,
 Коли ж огледиться, аж у його й духу немає.
 Він тоді добре дбав,
 Чоботи татарські істягав,
 На свої козацькі ноги обував;
 Одежу істягав,
 На свої козацькі плечі надівав;
 Бархатний шлик іздіймає,
 На свою козацьку голову надіває;
 Коня татарського за поводи взяв,
 У город Січі⁷ припав,
 Там собі п'є-гуляє,
 Поле Килиїмське хвалить-вихваляє:
 «Ой поле Килиїмське!
 Бодай же ти літо й зиму зеленіло,
 Як ти мене при нещасливій годині сподобило⁸!
 Дай же, Боже, щоб козаки пили та гуляли,
 Хороші мислі мали,
 Од мене більшу добичу брали
 І неприятеля під нозі⁹ топтали!»
 Слава не вмере, не поляже
 Од нині до віка!
 Даруй, Боже, на многії літа!

▲ Дмитро Скорейко.
 Козак Голота (2014)

1 **Либонь** (арх.) – мабуть.

2 Тут: не вполював, не взяв у неволю.

3 **Пощитав** (рус.) – полічив.

4 **Присішки** (арх.) – стремена.

5 **Гостинець** – тут: у переносному значенні – дарунок, а в прямому – смертоносна куля, набій.

6 **Келеп** – бойова сокира.

7 **Город Січі** – тут узагальнено: територія Запорозької Січі.

8 **Сподобило** (арх.) – вподобало.

9 **Нозі** – архаїчна форма двоїни. Порівняйте: «Дві дівці узяли по дві відри у дві руки та й пішли по воду».

Діалог із текстом

- 1 У чому полягає моральна перевага козака Голоти над татариним? Хто з них і з якою метою порушує спочатку цілком мирне протистояння?
- 2 Зробіть яскравий словесний малюнок одягу козака, його взуття, зброї та коня. Про що саме значно більше дбає козак Голота, а чим нехтує? З яких верств походить козак Голота? Що про це свідчить?

- 3 Для чого в описі козакового вбрання народ використовує іронію? Чи насміхається в такому випадку над Голотою?
- 4 Які почуття викликає у вас захланний татарин? А обачна татарка? Свою відповідь доповніть цитатами з тексту думи.
- 5 Якими словами передано користолюбні помисли татарина? Прочитуйте їх. Чи приховує він свої наміри від татарки й козака Голоти? Про що це свідчить?
- 6 Детально опишіть поєдинок козака Голоти з татариним. Чи є в цьому епізоді елементи гумору або сатири? Де і які саме? Проілюструйте цитатами.
- 7 Зробіть словесний опис території поблизу (на час дії в думі) татарського міста Килії (Кілії). Для цього використайте карту України і принагідно встановіть, у якій природній зоні розташоване це поселення, які там можуть бути кліматичні умови.
- 8 Доберіть народні прислів'я до таких рядків:

Ой ще козак не примірівся,
А татарин ік лихий матері з коня покотився!
- 9 Що в поведінці козака вам імпонує, а за що ви його навіть осуджуєте? Чому саме?
- 10 Об'єднайтесь у пари й створіть словесний портрет козака Голоти, яким його уявляєте.

Діалоги текстів

- Прокоментуйте такі слова художника Михайла Дерегуса, автора ілюстрацій до багатьох українських історичних пісень і дум: «Думи і пісні – мій улюблений фольклорний жанр, що завжди приваблював глибиною філософських роздумів. Я захоплювався їх гуманістичним духом, поетичним багатством. У моїй уяві народжувались образи, навіяні їх рядками: то велично-урочистими, то ліричними».

Мистецькі діалоги

- 1 Проаналізуйте одну з картин (на ваш вибір). Здійсніть словесне малювання того, що створено фарбами й пензлем на цьому художньому полотні.
- 2 Підготуйте, користуючись різними джерелами, короткий усний виступ про автора картини, опис якої ви підготували.
- 3 Порівняйте образи козака Голоти на художніх полотнах Михайла Дерегуса та Дмитра Скорейка. На якому саме козак Голота змальований згідно із описом у думі? Чому ви так вважаєте?

Цікаво знати!

Іван Богун (рік народження невідомий – 1664) – соратник Богдана Хмельницького, уславлений кальницький полковник. Крім історичної події, описаної в народній думі «Іван Богун», цей полководець надзвичайно героїчно проявив себе в битві під Берестечком. Вибраний наказним гетьманом замість захопленого татарами в полон Б. Хмельницького, він уночі організував відхід основної боєздатної частини козацького війська. Козаки спорудили переправи через р. Пляшівку й непомітно для ворогів вийшли з оточення¹.

◀ *Іван Гайдук. Іван Богун*

¹ Розширену історичну довідку про полковника Івана Богуну та його військові здобутки під час визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького можна прочитати в електронному додатку до підручника, доступному за QR-кодом.

² Тут помилка, яка виникла внаслідок фонетичної подібності, має бути лексема кальницьким від назви містечка, а тепер села Кальник.

ІВАН БОГУН

У Вінниці на границі,
Під могилою над Бугом-рікою –
Там стояв Іван Богун вільницький
Під обителем-монастирем калмицьким².

Під кальницькою обителлю
 Богун стояв,
 Із турками-пашами,
 Крулевськими ляхами¹,
 Камлицькими князями²
 Богун воював!
 Силу він ляхів-турків стріляв
 І шабельками рубав,
 На аркан³ забирав,
 В річку Буг їх утоплював.
 А лясський круль⁴
 І турецький коноїд⁵-паша,
 Нехрещена душа⁶,
 Силу війська збирали
 Івана Богуну і його військо
 Хмарою бусурменською⁷ обступали.
 Веселились ляхи-турки,
 Круль і князь раділи,
 Що обложили Богуну
 На довгі неділі.
 Обступили ляхи-турки,
 Кругом обложили,
 Козаченьків Богунових голодом морили.
 Три тяжкі неділі⁸
 Богун із військом
 У тяжкій облозі бував...
 Од свого ума⁹ білими руками
 Хмельницькому листа писав,
 Богун у Хмельницького батьківської поради питава
 Та собі підмоги з Чигирина прохав:
 «Просю Бога й тебе,
 Дай допомі, порадь і повесели нас!..
 Бо вже нас ляхи й турки обступають,
 Кругом знаменами своїми обкидають, –
 І кругом нас облягають,
 І дуже сильно побіждають¹⁰».
 Як Хмельницький цеє зачуває,
 До Вінниці за штири¹¹ доби прибуває.

▲ Артем Зігура. Іван Богун.
 Бронза, камінь (2016)

1 Крулевськими (пол.) **ляхами** – королівськими польськими військовими загонами.

2 **Камлицькими князями** – незрозуміле словосполучення в думі. Навіть якщо припустити, що йдеться про «камлицьких князів», то російської армії, тим більше на боці поляків, під Вінницею не було і навіть бути не могло.

3 **Аркан** – вид тодішньої зброї, довгий міцний шнурок, товста мотузка, канат, яким ловили коней і віткачів, а також цих людей вели на аркані зв'язаними й безпомічними.

4 **Круль** (пол.) – польський король.

5 **Коніод** – натяк на те, що мусульмани не їдять свинину, а тільки баранину, яловичину, телятину, а в поході – й конину.

6 **Нехрещена душа** – тобто категорично не християнин, людина іншої віри, мусульманин.

7 **Бусурменською** – мусульманською.

8 **Неділя** (простонар.) – тиждень.

9 **«Од свого ума...»** – на власний розсуд.

10 **«...дуже сильно побіждають»** – мають велику воєнну перевагу.

11 **Штири** (арх.) – чотири.

Цікаво знати!

Дума «Іван Богун» існує, на відміну від інших дум, у єдиному варіанті. У 1928 році її текст був записаний від мешканця Сумщини І. Чоловського, який походив із Вінниччини та нібито чув цей твір у виконанні кобзаря на межі ХІХ–ХХ століть. Дума була опублікована в збірнику «Українські народні думи та історичні пісні». Проте вже й тоді укладач цього збірника письменник Михайло Стельмах сумнівався у її автентичності й прямо заявляв, що цей твір належить до тих фольклорних текстів, які аж ніяк не створені за гарячими слідами історичної події. Більше того, І. Чоловський особисто не був ані лірником, ні бандуристом, цитував цей твір з пам'яті, явно перекручуючи деякі слова й дуже погано розбираючись в історичних подіях.

Його військо гетьманське морем нахлинає,
Турецько-польське крульське військо зничтожає,
Богуна з козаками з неволі визволяє.
А сам Хмельницький
До Богуна підїжджає
І словами промовляє:
«Не сам Бог вас спасав –
І я не менше помагав!»
Іван Богун відмовляє:
«Слава Богу і хвала гетьману,
Що не дав нас у неволю, ляхам на поталу!»
Все козацтво
І вояцтво
У ряди ставало,
На всі голоси кричало,
Промовляло,
А кобзарі грали,
В струни дотинали
Та Богдана із Богуном
Піснями хваляли!

Цікаво знати!

Історичні легенди завжди пов'язані з історичними подіями. Досить згадати народні перекази про полковника Івана Богуна. Аналізуючи бій козаків із польськими військами під Вінницею, історики наголошують, що під козацькою фортецею Монастирищами 20–21 березня 1653 р. відбулась одна із найуспішніших битв Хмельниччини. Маючи військо, яке в багато разів поступалося польським збройним силам, Іван Богун зважився заблокувати Чорний шлях польській армії в напрямку до Умані. На півдорозі до цього міста стояла козацька фортеця. Запеклі бої між козаками й поляками тут тривали без найменшої перерви цілих дві доби.

Як наголошує козацький літописець Самійло Величко, поляки навіть підпалили замок. Та вночі під прикриттям диму Іван Богун вивів за межі укріплення козацький загін, зодягнутий у кожухи, вивернуті по-татарськи вовною назовні, і зайшов полякам у тил. Від несподіваної появи ворога польське військо охопила жахлива паніка: «Наші, як ошпарені, кинули свої обози і вантажі, поранених і хворих. Тікали так, що за ніч сім миль пробігли...». Ворожі втрати становили понад 6 тисяч убитими й цілий обоз, який ляхи в паніці покинули під Монастирищами.

З Умані на допомогу Івану Богуноу із кількома полками йшов сам гетьман Богдан Хмельницький, проте через запізнення участі в битві не брав, а тільки «реготав із польської шляхти». Гора, на якій після битви стояло Запорозьке Військо на чолі з самим гетьманом, поруч із Монастирищенською фортецею, і зараз називається Кошовою – тобто такою, де розташовувався козацький кіш (табір).

Діалог із текстом

- 1 Ознайомтеся з довідковим текстом про думу «Іван Богун». Як ви думаєте, чому навіть у такому вигляді дума «Іван Богун» є цінним фольклорним твором?
- 2 Як у творі зображена облога ворогами козацького війська?
- 3 Із яким листом звертається Іван Богун до Богдана Хмельницького?
- 4 Що ви можете сказати про образ Івана Богуна в цьому фольклорному творі?

- 5 Як ви оцінюєте ставлення Богдана Хмельницького до свого кальницького полковника? Чому гетьман так високо оцінює військову майстерність Івана Богуна?
- 6 Проаналізуйте такі рядки думи:

А сам Хмельницький
До Богуна під'їжджає
І словами промовляє:
«Не сам Бог вас спасав –
І я не менше помагав!»

- 7 Чи є в цій думі зачин? А славословіє? На підтвердження власних слів зачитуйте відповідні рядки.

Діалоги текстів

- 1 Пригадайте, що ви знаєте про Івана Богуна з історії та української літератури.
- 2 Скориставшись електронним додатком до підручника та історичною довідкою, прочитайте про бій Івана Богуна з польськими військами під Вінницею. Що нового ви довідалися з цієї науково-популярної довідки про Івана Богуна? Порівняйте цей виклад про історичну подію з її художнім змалюванням у тексті думи «Іван Богун». Який із них вам зрозуміліший? А цікавіший?
- 3 Наведіть ознаки наукового стилю в цих науково-популярних текстах. Вкажіть, чим саме вони відрізняються від художнього стилю думи.
- 4 Прокоментуйте таку цитату про Івана Богуна з історичної розвідки Олени Апанович: «Категорично не прийняв ідею Переяславської ради полковник Іван Богун, якого вважали після Богдана Хмельницького козацьким стратегом номер один. Як писав до польського короля коронний обозний Анджей Потоцький, Іван Богун з тих козаків, для яких “найвища державна рація — щоб не бути ні під вашою, королівською, милістю, ні під царем”».

Мистецькі діалоги

- 1 Проаналізуйте образ Івана Богуна, витворений різними художниками чи скульпторами. Яке із художніх полотен чи скульптур, репродукції або фото яких подано в нашому підручнику, вам найбільше заімпонувало й чому саме?
- 2 Користуючись мережею Інтернет, перегляньте художній кінофільм «Вогнем і мечем» (1999, реж. Єжи Гоффман), знятий за мотивами однойменного роману польського письменника Генрика Сенкевича, де є чудовий образ Юрка Богуна. Його прототипом слугував Іван Богун. Напишіть коротку рецензію на цю роль (10–12 речень).

Михайло Добронравов.
Іван Богун (1952) ►

ГЕРОЇЧНИЙ ЕПОС УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

«Шлях кобзарів – це шлях народу».

Михайло Стельмах

Слова, які стали епіграфом до цієї частини, належать українському класикові Михайлові Стельмаху. Цікавлячись старовиною, народно-поетичною спадщиною віків, письменник справедливо сприймав мандрівних співців найщирішими порядниками своєї нації в горі й radoщах.

Корені виникнення кобзарського мистецтва сягають глибини віків. На фресці в соборі Святої Софії в Києві й досі зберігся найдавніший портрет бандуриста. В одному з історичних документів згадано про покладання в 922 році на могилу кобзаря восьмиструнного музичного інструмента. Про давнє поширення в Україні кобзарського ремесла свідчить також і образотворче мистецтво. Козак Мамай, наприклад, на картинах зображений не просто воїном, а обов'язково ще й музикою.

Мандрівні співці – не винятково українське явище, адже ще в Стародавній Греції були співці-рапсоди, серед південно-слов'янських народів, зокрема в Болгарії й Сербії, – гусярі й тамбураші, яких об'єднувала з українськими кобзарями, бандуристами й лірниками ідея протистояння їхніх народів спільному ворогові – туркам-османам. У козацькому середовищі кобзарі мали право на великі почесті. Богдан Хмельницький пильно дотримувався звичаю, щоб під час походів відомий народний співець їхав одразу ж за гетьманом, першою особою у війську. Сам Хмельницький прекрасно грав на кобзі. Мав власну бандуру, якою дуже гордився, й інший український гетьман – Іван Мазепа.

Кобзарі ніколи не корилися обставинам. Коли за наказом Катерини II царські війська розгромили козацьку твердиню, запорозькі співці прийняли смерть на вогнищі й актом самоспалення підтвердили, що славити поневолювачів не будуть. Під час визвольної селянської боротьби народні співці підтримували бойовий дух, спонукали до помсти ворогам, за що кобзарів жорстоко карали. Документи свідчать, що після придушення Коліївщини 40 днів у місті Кодня тривав кривавий суд над повстанцями. Приречені до страти кобзарі **Прокіп Скрыга**, **Петро Соковий** та **Василь Варченко** вмирали мужньо.

У Запорозькій Січі існувало кілька шкіл, а серед них – і кобзарська. Є історична згадка, що тут навіть формували кобзарську сотню, куди приймали співців, які під час бою уміли застосувати шаблю чи пістоль. Одного разу в лютий січі між козаками та яничарами ніяк не могла вирішитися доля перемоги. Тоді кошовий отаман дав наказ кобзарській сотні підтримати воjakів. Як заграли кобзарі гучно, зі свистом, під градом стріл та куль «Метелицю», смертельно втомлених цілодобовою січчю козаків неначе

▲ *Юрій Пацан. Місячна ніч (поч. XXI ст.)*

хто підмінив: де й сили взялися для атаки! Тож турки не втримали навального удару й у паніці повтікали.

Як свідчить історія, не тільки в Запорозькій Січі існувала кобзарська школа. У більших містах, а подекуди й містечках, у XII–XIX століттях по всій Україні діяли кобзарські братства (гурти), цехи чи школи зі своїм статутом, хоругвою (прапором), своїм судом і мовою для втаємничених, іншими словами – мовою, незрозумілою оточенню, щоб представники влади, які переслідували народних співців, не могли розуміти їхніх розмов чи намірів.

Поважні літами талановиті співці («пан-майстри») не менше трьох років учили молодих мистецтва гри й мистецтва співу. Наприклад, кобзар **Федір Грищенко-Холодний** переймав майстерність у свого вчителя п'ять років, а той у свого вчився аж дванадцять.

У кобзарських осередках, доступ до яких був дуже обмежений, хлопчик-підліток, дуже часто сліпий або з поганим зором, роками сумлінно вчився, тоді складав «визвілку» (іспит) й аж після посвяти отримував право самостійно мандрувати Україною й виконувати пісні й думи. Це вже був не просто майстер своєї справи, молодий талановитий співець, а й високоморальна особистість.

Найталановитішим і найвідомішим кобзарем вважається **Остап Вересай** (1808–1890). Він народився в селі Калюжницях Прилуцького повіту на Полтавщині (нині – Чернігівська область). Батько Остапа був сліпим, тому як кріпак не годився для виконання фізичної роботи, і пан відпустив його, щоб годував себе і свою сім'ю грою на скрипці, до чого той був дуже вдатний. Маленький Остап втратив зір на четвертому році життя. Коли ж хлопчина підріс, батько почав шукати для нього «пан-майстра», оскільки син мав феноменальний слух та гарний голос (тенор). Сталося так, що Остап почергово вчився аж у трьох кобзарів, причому останнього вчителя-кобзаря сам собі знайшов на ярмарку в Ромнах, але все одно повного курсу навчання так і не закінчив, утік і самовільно почав кобзарювати, за що отримав прізвисько Лабза, яке означало «бродяга».

Тарас Шевченко підписав свій «Кобзар» Остапу Вересаю такими словами: «Брату Остапу від Т. Г. Шевченка». Пантелеймон Куліш, який від цього ж славного кобзаря записав кілька дум і пісень, у листі до Остапа Вересая письмово засвідчив, що Тарас Григорович переслав народному співцеві гроші й високо оцінював пісні, які кобзар виконував. А сам Остап Вересай про Шевченка після смерті поета згадував із глибоким сумом: «Була голова оцей Тарас... У нас, мабуть, і не буде вже такої».

Коли на III Археологічному з'їзді в Києві Остап Вересай виконав кілька своїх патріотичних творів, начальник Київського губернського управління в донесенні з неприхованою тривогою писав, що такі співці можуть змінити хід історії, роздмухавши останні жарини української незалежності: «Доставлений у Київ з глибини українських степів старець-бандурист Остап Вересай, останній екземпляр славних колись бандуристів, своїми піснями і типовим виглядом немало сприяв пробудженню симпатій до Гетьманщини, що віджила свій вік».

Супроводжуваний автором слів нинішнього Державного Гімну України Павлом Чубинським та великим українським композитором Миколою Лисенком, у 1875 році Остап Вересай прибув до Петербурга і за свій виступ на столичній сцені отримав від царської родини табакерку з дарчим написом. З нею він поліції не боявся. Як тільки заграє заборонену пісню «Нема в світі правди», а люди шеп-

ні пісні й думи, а й під акомпанемент своєї бандури співає сучасні пісні на історичну тематику: «За літописом Самовидця» на слова Василя Стуса, «Козак гуляє» на слова Степана Пушика, «Вставай, Україно» на слова Дмитра Павличка, «Яничари» на слова Бориса Мозолевського.

Відомим сучасним майстром гри на бандурі є заслужений артист України кобзар **Василь Нечепа**, родом із Чернігівщини. Свої концертні програми-моновистави він виконує і як народний співець, і як емоційний оповідач про минуле. В. Нечепа пропагує українські думи не тільки в рідному краї, а й у Бельгії, Австралії, США. Одна з його найбільш затребуваних публікою програм – «Було колись в Україні» – адресована дітям і спрямована головним чином на патріотичне виховання молодого покоління. У співавторстві із журналістом Миколою Шудрею Василь Нечепа написав книгу «В рокотанні, риданні бандур» (2006), присвячену світлій пам'яті майстра виготовлення бандур і кобзаря-віртуоза **Олександра Корнієвського** (1889–1988) із Чернігівщини. Автори цієї книги згадали про розстріляний з'їзд українських бандуристів у 30-х роках ХХ століття й так написали про національні музичні інструменти й долю народних співців за кордоном і в Україні за часів не тільки російських царів, а й Сталіна і пізніших радянських правителів: «Звичайно, музична цензура існувала у багатьох країнах у різні періоди, але навряд чи історія знає приклади цілеспрямованих спроб знищення інструменту, як це відбувалося з бандурою в Україні протягом майже двох століть. Неможливо уявити собі ситуацію, коли, скажімо, британські солдати під час війни з Ірландією розбивають або спалюють національний символ Ірландії – ірландські арфи, розстрілюють виконавців, забороняють викладати гру на цьому інструменті. Повний абсурд. Тим не менше, приблизно так розвивалася ситуація з бандурою на початку минулого сторіччя. І тільки завдяки невтомній праці багатьох сподвижників бандурного мистецтва, їх величі духу та відданості справі ми маємо зараз цей інструмент».

Крім окремих бандуристів, які виконують свої твори в концертних залах, у метро, на центральних площах багатьох міст під час державних свят, в Україні існує Національна заслужена капела бандуристів імені Григорія Майбороди, яку було створено в Києві 1946 року, після Другої світової війни. Ім'я геніального українського композитора середини ХХ століття капелі було надано в 1995 році.

Валерій Бондар, Василь Семенюк, Олекса Шауліс, Олекса Морус. Пам'ятний знак репресованим кобзарям, бандуристам, лірникам у Харкові (1997) ►

▲ Кобзар Василь Нечепа

Діалог із текстом

- 1 Назвіть відомих кобзарів XIX–XX століть. Що об'єднує їхні долі?
- 2 Що цікавого ви довідалися про кобзарські школи?
- 3 Що вам відомо про Тараса Шевченка як пошанувача кобзарського мистецтва?
- 4 Яких сучасних виконавців дум ви знаєте? На якому музичному інструменті вони собі акомпанують?
- 5 Чому народні співці користувалися своєю мовою, якої не розуміли сторонні?
- 6 Що ви довідалися про переслідування кобзарів у XIX столітті й у добу радянської влади?

Діалоги текстів

- 1 У мережі Інтернет або довідковій літературі знайдіть відомості про Національну заслужену капелу бандуристів України і підготуйте цікаву інформацію про цей колектив.
- 2 Знайдіть у мережі Інтернет і перегляньте український художньо-історичний фільм режисера Олеса Саніна «Поводир» (2014), в основу сюжету якого покладено мандри радянською Україною американського хлопчика й українського сліпого музики напередодні та під час Голодомору 1930-х років. Важливо, що для зйомок найтрагічніших епізодів було запрошено більше сотні справді незрячих людей та кобзарів, зокрема у фільмі знімався сучасний бандурист Тарас Компаніченко (нар. 1969 р.).

Які враження справив цей фільм на вас особисто?

Окресліть коло основних проблем кінострічки. Підготуйте розповідь про репресії радянської влади щодо кобзарів, бандуристів, лірників.

Мистецькі діалоги

- Розгляньте картину сучасного українського художника Анатолія Якимця «Остання пісня кобзарів».

Цікаво знати!

Для свого полотна митець використав історичний факт: у грудні 1934 року радянський уряд зібрав у Харкові понад 300 бандуристів зі всієї України на з'їзд. Частина народних співців прямо з театру, де вони нібито мали виступати як делегати з'їзду, у люту холоднечу разом із малолітніми поводирями вивезли на вантажних машинах у поле й підступно стратили, а інших відправили на Соловки.

На основі змісту картини доведіть, що трагічні події на полотні відбуваються в радянські часи.

Як поводяться народні співці перед смертю? Чому один із них піднімає до неба ікону й хрест?

Для чого художник змалював на передньому плані переляканого хлопчика-поводиря? Яка пора року і яка погода увиразнює страждання співців?

Що ви можете сказати про образи радянських карателів? Які емоції викликають ці образи у вас?

▲ Анатолій Якимець.
Остання пісня кобзарів (2007)

Узагальнюємо вивчене в розділі

УСНА НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ

- 1 Історичні пісні – це:
  - а) пісні про наше минуле, яке узагальнено згадується в книгах істориків;
  - б) ліро-епічні фольклорні пісенні твори про дійсні історичні події або реальних історичних осіб;
  - в) пісні, авторами яких є історичні герої: князі, гетьмани, полководці минулих воєн;
  - г) пісні про збройне протистояння нашого народу фашистам у 40-х роках ХХ століття.
- 2 У думі «Козак Голота» згадується місто:
  - а) Стамбул;
  - б) Богуслав;
  - в) Кілія;
  - г) Одеса.
- 3 Головний герой пісні «Та, ой, як крикнув же та козак Сірко» – це:
  - а) кошовий отаман Запорозької Січі;
  - б) гетьман України, якого вибрали на цю посаду після смерті Богдана Хмельницького;
  - в) отаман морського козацького походу часів Петра Сагайдачного;
  - г) керівник гайдамацького повстання.
- 4 Герой історичної української народної пісні «Ой Морозе, Морозенку» – це:
  - а) казковий персонаж;
  - б) збірний герой українських колядок і щедрівок;
  - в) вигадана особа;
  - г) соратник Богдана Хмельницького, козацький полковник.
- 5 Маруся Богуславка визволяє запорозьких козаків-невольників із турецької неволі в ніч на:
  - а) Святий вечір;
  - б) Новий рік;
  - в) Різдво;
  - г) Великдень.
- 6 У пісні «Чи не той то хміль» згадується битва Богдана Хмельницького з поляками:
  - а) під Жовтими Водами;
  - б) під Збаражем;
  - в) під Корсунем;
  - г) під Берестечком.
- 7 У думі «Козак Голота» власністю запорожця, вартою гордості козака, є:
  - а) шапка-бирка;
  - б) «онучі китайчані»;
  - в) «ясенькая зброя»;
  - г) «три семирязі лихії».
- 8 Від першої особи ведеться розповідь в історичній пісні:
  - а) «Чи не той то хміль»;
  - б) «За Сибіром сонце сходить»;
  - в) «Ой Морозе, Морозенку»;
  - г) «Максим козак Залізняк».
- 9 Народними піснетворцями козацької доби вважають:
  - а) Марусю Чурай і Семена Климовського;
  - б) Богдана Хмельницького і Станіслава Мрозовицького;
  - в) Максима Залізняка та Івана Гонту;
  - г) Устима Кармалюка та Олексу Довбуша.
- 10 Марусю Чурай вважають авторкою пісень:
  - а) «Їхав козак за Дунай», «Їхав козак, їхав містом»;
  - б) «Місяць на небі, зіроньки сяють», «Ніч яка місячна, зоряна, ясна»;
  - в) «Засвіт встали козаченьки», «Ой не ходи, Грицю»;
  - г) «Ой чий то кінь стоїть», «Їхали козаки із Дону додому».

- 11** Українські народні думи – це:
- музичні твори, які виконує капела бандуристів;
  - великі фольклорні пісенно-розповідні твори, призначені для виконання речитативом у супроводі струнного музичного інструмента;
  - вірші Тараса Шевченка, які починаються рядком «Думи мої, думи мої»;
  - роздуми над життям.
- 12** Кобзарі – це:
- ті, що навчилися досконало грати на кобзі й закінчили музичне училище;
  - артисти Національної заслуженої капели бандуристів України імені Г. Майбороди;
  - народні мандрівні співці минулих століть;
  - ті, хто виготовляє кобзи.
- 13** Дума «Іван Богун» приурочена козацькій перемозі над поляками під:
- Жовтими Водами;
  - Монастирищами;
  - Корсунем;
  - Пилявцями.
- 14** «Славославіє» в народній думі – це:
- поетичний зачин, вступ, стандартний початок думи;
  - кінцівка думи з похвалою й уславленням подвигів героїв твору;
  - детальний опис героїчного вчинку персонажа думи;
  - особливий спосіб виконання думи.
- 15** Речитатив – це:
- сольний спів кобзаря, що поєднується з декламацією окремих рядків думи;
  - виконання думи капелою бандуристів;
  - музичний акомпанемент;
  - запис мелодії думи на фонографі, грамплатівці чи магнітній стрічці.
- 16** Спростуйте або аргументовано доведіть у своєму творі-мініатюрі слухність одного з таких висновків:
- Наша дума, наша пісня
Не вмре, не загине...
Ось де, люде, наша слава,
Слава України (*Тарас Шевченко*);
  - «Шлях кобзарів – це шлях народу» (*Михайло Стельмах*);
  - Україно! Доки жити буду,
Доти відкриватиму тебе (*В. Симоненко*).

Самооцінка

Заповніть таблицю оцінками «задовільно», «добре», «відмінно», на власний розсуд визначаючи, якою мірою ви особисто і ваш клас у цілому під час роботи над цим розділом підручника реалізували свої нові знання, уміння й навички роботи (практичний досвід виконання певних вправ):

	Оцінка знань	Оцінка умінь	Оцінка досвіду практичної роботи
Ваші особисті здобутки			
Здобутки всього вашого класу			
Ваш особистий висновок (2–3 речення)			

Світ Української поезії

Поетичне слово з давніх-давен мало величезне значення. Крім художньої правди, лірика завжди мала надзвичайно важливі компоненти – красу, витонченість сказаного, шанс для читачів самим ставати своєрідними співавторами поета/поетки, бо кожен, хто читає вірші, розуміє їх дещо по-своєму, власне, залежно від рівня освіти й начитаності, творчої уяви, світосприймання, переживань і відчуттів.

Такий літературний рід, як **лірика**, існує в кожному національному красному письменстві з давніх-давен. Суто ліричні твори мають деякі характерні особливості. По-перше, у них обов'язково є ліричний герой. По-друге, вони передають людські почуття, відчуження, враження, переживання на рівні емоцій за допомогою переважно віршової форми з великою кількістю художніх засобів. По-третє, у цих літературних текстах сюжет існує, але він завжди ледве простежується, тому суто ліричні поезії практично неможливо переповісти. Під час аналізу ліричних творів вдається хіба що якоюсь мірою передати настрої ліричного героя. Ще з ХІХ ст. узвичаєно розрізняти види лірики: **філософську** (а саме: **філософську** та **медитативну**), **інтимну** (до неї входять **родинна** та **любовна**), **громадянську** (а саме: **громадянську** та **патріотичну**) і **пейзажну**. Майже всі вони вам добре відомі й труднощів під час розрізнення не викликають.

У літературознавстві традиційно виокремлюють три літературні роди: епос, лірику й драму. **Лірика** – це змістовно оформлені й художньо передані словами емоції, почуття, відчуття і враження.

Для ліричних творів характерний **ліричний герой**, а мова ведеться від першої особи однини (від «я») або першої особи множини (від «ми»). Хоча автор і та, скажемо, уявна особа, від імені якої проголошуються в ліричних віршах певні естетичні взірці або моральні ідеали, – не одне й те саме, все-таки ліричний герой, особливо якщо йдеться про **автопсихологічного ліричного героя**, – це якоюсь мірою і сам автор, і ті його сучасники, які переживали подібне у своєму житті, мають близьку до висловленої у поезії життєву позицію, готові прийняти судження, оцінку, ідею, висновок, що впливає з вірша, за власний умовивід.

Ліричний герой завжди не лише яскраво індивідуалізований, а й завжди наділений узагальненими рисами багатьох людей. Це переважно саме той людський психотип, який читачами сприймається як носій високих істин і прекрасних почуттів.

Іноді поети пропонують читачам не автопсихологічного, а **рольового ліричного героя**. Наприклад, від першої особи в поезії можуть спілкуватися з читачами такі рольові особи, як Тарас Шевченко (поезія «Триптих» Віталія Коротича), Максим Залізняк (вірш «Я – Залізняк!» Анатолія Загравенка), пшеничний колосок (вірш «Монолог колоска» Леоніда Народового), навіть українські горобці, під образами яких читачі упізнають нібито всезнаючих і завжди

гласливих, але примітивних і себелюбних псевдопатріотів (розділ «Друге марення» із поеми-симфонії Івана Драча «Смерть Шевченка»):

Ми – українські горобці,
Як оселедці, в нас чуби,
Український усміх на лиці,
Українські пискі і лоби...
Ти – вічний? Вічні ми, борці,
Ми – всюдисущі горобці!

Якщо поетичний твір має сюжет і є не ліричним, а завдяки притаманним епосу властивостям ліро-епічним, то ліричного героя в такому творі нема – є **ліричні персонажі** (дійові особи вірша), але завжди чітко вловлюється авторське ставлення до художньо відтвореної події чи ситуації, тобто існує прихована, явна чи нібито індиферентна (вдавано байдужа, нейтральна, безстороння) авторська позиція, що допомагає читачам зрозуміти, що обстоює і схвалює, а що осуджує поет.

Читаючи біографію Т. Шевченка, ви матимете нагоду ознайомитися з уривком із вірша Віталія Коротича «Триптих», який складається з трьох частин, у кожній з яких автор нібито устами Тараса Шевченка подає важливу подію з його життя від першої особи. Лірична творчість дуже тісно пов'язана з життям автора, бо лірик пише тільки про те, що він реально чи уявно пережив, вистраждав і відчув у минулому або в момент написання вірша.

Існують літературні твори на межі літературних родів. У **ліро-епічних жанрах** поєднано лірику й епос. Від лірики ліро-епічні твори запозичили високу емоційність і яскраву образність, від епосу – сюжет, сюжетні лінії з їхніми компонентами (насамперед зав'язкою, кульмінацією, розв'язкою), а також залежно від ролі й місця у творі – літературних персонажів чи героїв. Також ліро-епічним творам властивий сюжет, а сюжетна лінія має ті самі, що й в епісі, складники: насамперед зав'язку, кульмінацію, розв'язку.

До ліро-епічних творів належать насамперед такі жанри: *сюжетний вірш, поема, балада, байка*. Проте обов'язково треба пам'ятати: ліро-епічні твори – це в жодному випадку не проза. Вони завжди значно ближчі до лірики, оскільки в них почуттєва сфера виразно домінує, а художні засоби мають особливе навантаження й неодмінно виконують знакову роль.

Діалог із текстом

- 1 Що ви довідалися про поетів від найдавніших часів до наших днів? Яку роль вони відіграють для народу в наші дні?
- 2 Ви вже знаєте, що вдалі художні засоби спонукають читачів переживати, читаючи ліричний твір, майже ті самі почуття, що й автор/авторка. Як ви вважаєте, таке явище позитивне чи негативне? Чому? Належно аргументуйте свою думку.
- 3 Випишіть із «Літературознавчого словничка» визначення терміна «ліро-епічні твори». Наведіть приклади віршованих текстів такого роду.
- 4 У «Літературознавчому словничку» знайдіть визначення понять «автопсихологічний ліричний герой» та «рольовий ліричний герой». Яка відмінність між цими ліричними героями? А що спільного?

Григорович узявся здобувати освіту в Академії мистецтв, куди його зарахували вільним слухачем. Спілкування з непересічними митцями, цікаві лекції, воля, справжні фарби й пензлі, можливість займатися улюбленою справою сприяли внутрішньому й зовнішньому переродженню Шевченка. Він наче аж квапився жити, відчуваючи, що для творчості йому відведено Богом мало часу.

Проте несподівано навіть для себе самого Тарас відчув, що його дедалі більше приваблюють не фарби й полотно, а поетичне слово. Юнак натхненно писав вірші, при цьому добре усвідомлюючи, що ні багатства, ні слави вони йому не принесуть. Швидше, навпаки, повністю поламають кар'єру художника й завдадуть чимало клопотів, адже пізніше зробив такий запис у щоденнику: «І що ж я робив? Чим займався в цьому святилищі? Дивно подумати. Я займався тоді створенням малоросійських віршів, які потім упали таким страшним тягарем на мою убогу душу...». У 1840 році в Петербурзі вийшла перша збірка поезій Тараса Шевченка «Кобзар», у якій було вісім творів: «Думи мої, думи мої», «Перебендя», «Катерина», «Тополя», «Нащо мені чорні брови», «До Основ'яненка», «Іван Підкова», «Тарасова ніч». Уже в назвах цих віршів яскраво виявилось велике зацікавлення Шевченком козацькою старовиною, видатними постатями української історії. Ще не стихли схвальні відгуки критики на «Кобзар», як побачила світ поема «Гайдамаки». І знову – успіх, несподівана й велика слава, справжнє визнання.

Творчість рідною мовою тільки поглибила Шевченкову ностальгію¹ за рідним краєм. Улітку 1843 року на короткий час поет приїхав в Україну, якої не бачив майже п'ятнадцять років. Враження від страшних картин несправедливості й гніту в рідному краю виявилися жахливими: «Скрізь був і скрізь плакав». Спостережливий і вразливий, Тарас Григорович не міг не розуміти, що Україна стогне в ярмі панщини, руйнуються й навіки зникають останні сліди козацької вольниці. Повернувшись до Петербурга, поет аналізує побачене, шукаючи причин такого занепаду козацького краю. Тарасів гострий розум, інтуїція й любов до рідного народу скеровують його думки в правильне русло: винуватцями є російські царі й самодержавна політика! Звісно, так думати небезпечно, це вже крамола². Ще небезпечніше виносити подібні думки на папір, відверто оприлюднювати свої враження у віршах. Шевченко це добре знав і все-таки відмовитися від найвищого призначення – будителя й пророка рідного народу – не зміг.

Навесні 1845 року Тарас Григорович знову прибув на споконвічні українські терени. Як художник, він задумав створити альбом «Живописна Україна», тож змальовував уцілілі історичні й архітектурні пам'ятки, а ще натхненно займався літературною творчістю. Настає зоряний час у житті Шевченка-поета – період «трьох літ» (1845–1847). До Петербурга митець уже повертатися не хоче. Він планує влаштуватися на роботу викладачем образотворчого мистецтва в Київському університеті. В Україні Кобзаря величають і сприймають як генія. Водночас Шевченко підтримує приязні стосунки з відомими українцями – письменником Пантелеймоном Кулішем (1819–1897), письменником та істориком Миколою Костомаровим (1817–1885). Безперечно, Шевченко був утаємничений,

1 **Ностальгія** – болісна, тяжка туга за Батьківщиною, за минулим, пережитим.

2 **Крамола** – бунт, заколот; антидержавні погляди, висловлення.

«Він ніде не зігрівав місця. Від дяка утік. В учителя не затримався. В козачках не засидівся. В Академії мистецтв не прижився. В Україні не влаштувався. В солдатчині не пристосувався. І взагалі, на землі довго не забарився».

Євген Сверстюк

що в його найкращого приятеля, молодого науковця Миколи Костомарова збирається українська патріотично налаштована молодь, яка обговорює скасування остогидлої кріпаччини, але їй припустити не міг, що через це разом із друзями опиниться за тюремними ґратами.

Шевченка заарештували на Дніпрі, коли він поспішав на весілля до М. Костомарова, у якого мав бути старшим боярином. Митець спробував викинути у воду рукописи поетичних творів, але жандарм помітив це й долучив крамольні віршовані рядки до кримінальної справи про таємну організацію «Кирило-Мефодіївське братство»¹. Усіх учасників організації, і насамперед Миколу Костомарова, Пантелеймона Куліша й Тараса Шевченка, було відправлено в Петербург, де у квітні–травні 1847 року тривало слідство. Ув'язнений Тарас Григорович на допитах тримався гідно, захищав побратимів, не заперечував своєї любові до України та поетизації доби козаччини у власній творчості.

У Петропавловській фортеці Тарас Шевченко не припиняв писати вірші. Тут народився цикл «В казематі»², який Кобзар записав на аркуші тонкого паперу й зумів надійно заховати, а на засланні переписав тюремні вірші у свою першу «захаявну» «Малу книжку». Народжені в часи допитів і слідства оптимістичні Шевченкові вірші однозначно свідчать, що поет виявився готовим до найважчих випробувань і не збирався зрікатися таких ідеалів, як Бог, Народ і Україна. Та понад усе добірка казематних поезій не просто життєствердна, а й високохудожня. Недарма Іван Франко називав твори цього циклу «перлинами найчистішої поезії».

Суд над молодими українськими інтелігентами був жорстокий, а присуд – нещадним. Найбільша кара чекала Тараса Шевченка як автора поеми «Сон» з неприхованим висміюванням представників царської династії і критикою самодержавної політики. Поета відправляли в орські степи солдатом «до вислуги», тобто до отримання найнижчого офіцерського чину, але оскільки такого звання Шевченкові уряд ніколи б не присвоїв, нібито недовічне судове покарання насправді означало солдатчину до смерті. Цар Микола I на тексті вироку власноручно заборонив Шевченкові не тільки писати, а й малювати. Для талановитої людини така заборона означала втрату таланту. Тож не дивно, що Тарас Григорович так характеризував винесене йому покарання: «Трибунал³ під приводом самого сатани не спромігся б виректи такого холодного нелюдського присуду». За вісім днів, насмерть загнавши одного поштового коня, царські поспіпаки доставили Т. Шевченка з Петербурга до Оренбурга, подолавши страшну, як на ті часи, відстань – 2110 верст⁴. Ще 265 верст з Оренбурга в Орськ ув'язнений долав п'ять днів.

Почалися безконечно довгі десять років страшної неволі й солдатської муштри. Хоча російські офіцери знали, хто такий Т. Шевченко, і дехто з них намагався полегшити його заслання, далеко від України Кобзареві жилося надзвичайно важко. Царський уряд пильно відслідковував, хто робив спроби листування з опальним поетом, жандарми залякували справжніх друзів Шевченка. Княжні

▲ Тарас Шевченко.
Автопортрет (1847)

¹ **Кирило-Мефодіївське братство** (1845–1847) – політична організація, що спиралася на традиції українського визвольного та автономістського руху.

² **Каземат** – одиночна камера для ув'язнення; підземелля тюрми, в'язниця; оборонна споруда, збудована на землі або під землею.

³ **Трибунал** – суд; переважно це слово вживають у сполученні з прикметником «військовий».

⁴ **Верста** – міра довжини, що в царській Росії становила 1,06 км.

«Він немов великий факел з українського воску, що світиться найяснішим і найчистішим вогнем європейського поступу, факел, що освітлює весь новітній розвиток української літератури».

Іван Франко

Барварі Репніній навіть заявили, що її примусово пострижуть у монахині, якщо обізнеться до ув'язненого ще хоч одним словом. Коли ж оренбурзьке військово начальство наважувалося подавати кандидатуру Тараса Григоровича на присвоєння найнижчого офіцерського звання, з Петербурга завжди приходила

відмова. Невизначеність терміну заслання, огидна солдатська муштра, несприятливий клімат степу й пустелі підривали здоров'я поета.

Після смерті царя Миколи I питання звільнення Тараса Шевченка й повернення в сприятливе для життя і творчості середовище не одразу вирішилося. Тільки після багатьох митарств уже звільненому, але ще не зрівняному в правах із пересічними громадянами поетові з 1858 року дозволили проживати в Петербурзі. Академія мистецтв виділила Шевченкові дві кімнатки, де він із запалом узявся виготовляти гравюри. Ніби надолужуючи втрачене, натхненно готував нове видання «Кобзаря», укладав «Буквар» для дорослих неграмотних земляків. І в останні роки життя геній знову мав величезну популярність і шану не тільки серед освічених людей російської столиці. Українська нація збагнула велич Шевченка, який говорив з Божої волі.

Хвороби докучали Шевченкові, граверне мистецтво випарами кислот підточувало хворі легені й серце. Але найбільше добивало Тараса Григоровича те, що царський указ про ліквідацію кріпацтва Олександр II ніяк не оприлюднював, а Україна стогнала в ярмі панщини. Навіть рясні привітання з днем народження не тишили поета. Усіх гостей він зустрічав неодмінним запитанням: чи надрукували вже в газетах царський маніфест про скасування панщини?

Помер Тарас Григорович 10 березня (26 лютого – за старим стилем) 1861 року на сходах власної майстерні. Сучасний український поет Віталій Коротич зумів передати цю подію від імені Кобзаря, вивівши надзвичайно цікавий образ рольового ліричного героя:

Я – Шевченко.
Я вмер.
Я лежу на порозі майстерні,
І у мене в очах
Застигають блакитні вогні.
Я замовкнув сьогодні навів –
Академік із черні, –
І уперше в житті
Стало дуже спокійно мені.
Не заб'є мене цар,
На фельдфебеля рисами схожий.
Не скарає фельдфебель,
Подібний лицем до царів.
В каземати, у карцер
Ніхто заточити не зможе.
У реєстрах солдатських
Закреслять ім'я писарі.

В потаємних архівах
Убик відкладуть мою справу,
І мене відспівають
Серйозні кудлаті попи.
На могили моїй
Проростуть ще не бачені трави
Та предивні квітки,
Де нектар солоніший ропи.
Я поет.
Я – Шевченко.
Є пісня у серці моему.
Недоспівана пісня,
Що ляже у інші серця,
Що на гімни обернеться,
Стане рядками в поеми,
Що ніколи не згине,
Ніколи не дійде кінця.

▲ Домовина Т. Шевченка біля церкви Різдва Христового в м. Києві. 7 травня 1861 р.

«Не ідеалізуймо й не обожнюймо Шевченка. Але пам'ятаймо, що він – душа нашого народу. Ті, хто обминав його, втрачали себе і не залишали після себе навіть перегнуто «на нашій не своїй землі». Ті, хто приймав його заповіт любові й безоглядної боротьби до останку, ті стали сіллю землі, живим утіленням національної честі, гідності, громадянської совісті... Ціле століття над Дніпровими кручами лунає «Заповіт», і в ньому різні покоління висловлюють своє. Але навіть тоді, коли його просто записали на півку – він залишався клеветом одвічного джерела».

Євген Сверстюк

Поховали Кобзаря на Смоленському кладовищі в Петербурзі, проте друзі зробили все, щоб уже у квітні отримати дозвіл на перевезення тіла Шевченка в Україну, і наприкінці травня прах великого поета рушив у рідний край. До кордону з Україною домовину везли залізницею. Коли почалася споконвічна українська земля, Пантелеймон Куліш покрит труну козацькою китайкою, люди взяли домовину на плечі й, заспівавши «Козака несуть і коня ведуть», рушили до Києва.

Спочатку планували поховати українського національного генія на Аскольдовій горі, однак, щоб якнайточніше виконати його заповіт, обрали місцем поховання Кобзаря Чернечу гору в Каневі.

Зараз могила Тараса Шевченка – одна з найбільших українських святинь, її щороку відвідують тисячі українців з усього світу. Російський письменник Микола Чернишевський (1828–1889), який дуже високо оцінював Тараса Шевченка, наголошував, що мистецтво водночас і відтворює дійсність, і виносить їй вирок, а історія тільки збирає факти й повчає ними, і саме завдяки Кобзареві українці не сто років, а вічно розмовлятимуть рідною мовою на берегах Дніпра. Шевченків суд над злом і кривдою триває. Його геніальні твори стали дороговказом для українців доби сучасної та слугуватимуть поколінням майбутнім.

Інші народи також надзвичайно цінують Тараса Шевченка. Твори Кобзаря перекладено майже всіма мовами світу, а загалом в Україні та за її межами нашому поетові поставлено 1200 пам'ятників.

«Тарас Шевченко народився на українській землі, під українським небом, проте він належить до тих людей-світочів, що стають дорогами для всього людства і що в пошані всього людства знаходять своє безсмертя».

Олесь Гончар

Діалог із текстом

- 1 Пригадайте і скажіть, чому дитинство Тараса Шевченка було тяжким і нещасливим.
- 2 З якою метою пан Енгельгардт вирішив зробити з юного Шевченка власного художника? У яких відомих митців пензля вчився Т. Шевченко в містах Вільно та Петербург? Чи влаштовував Тараса такий спосіб навчання?
- 3 Яким чином петербурзькі художники вирішили визволити талановитого юнака з кріпацтва? Чому довелося розігрувати картину Карла Брюллова в лотерею?
- 4 Сучасна українська дослідниця творчості Кобзаря Оксана Забужко підкреслює: «Шевченка викупили, але не купили». Як ви думаєте, що саме вона має на увазі?

- 5 Чому, навчаючись в Академії мистецтв, Тарас Григорович усе частіше вкладав розум і душу в написання віршів, хоч мав би присвятити себе живопису?
- 6 Які книги молодого Т. Шевченка вийшли друком у Петербурзі й одразу ж принесли їхньому авторові велику славу?
- 7 Про що свідчили назви поезій, які ввійшли до першого Шевченкового «Кобзаря»? Які з цих віршів ви вже вивчали на уроках української літератури?
- 8 Коли відбувся перший приїзд Шевченка в Україну? Як ви розумієте його висновок про цю поїздку: «Скрізь був і скрізь плакав»? Яких висновків дійшов поет після поїздки? Які думки почали тривожити Тарасове серце? Чому вони вважалися крамольними?
- 9 З якою метою Тарас Григорович відвідав Україну вдруге? Чи планував Т. Шевченко повернутися до Петербурга? Чому? З ким із молодих українських інтелігентів він заприятелював під час свого другого приїзду в Україну?
- 10 Який альбом вирішив створити Тарас Григорович? На чому саме наголошувала назва цього альбому?
- 11 Чому думки Пантелеймона Куліша й Миколи Костомарова про щасливу й вільну Україну були близькими Шевченковій мрії про майбутнє рідного краю?
- 12 Коли й де заарештували Тараса Григоровича російські жандарми? Чи передбачав поет, що покарати його можуть насамперед за літературну творчість? На основі яких фактів ви зробили такий висновок? Як поведився поет на допитах у Петербурзі?
- 13 Коли і де народився Шевченків поетичний цикл «В казематі»? Яку оцінку віршам цього циклу дав Іван Франко?
- 14 Де саме відбував заслання Кобзар? Скільки років воно тривало?
- 15 Як цар Микола I ускладнив становище митця під час заслання? Що саме про це сказав Т. Шевченко?
- 16 Чому ніхто з друзів нічим суттєво не міг полегшити тяжку долю Шевченка на засланні?
- 17 Коли Тарас Григорович повернувся з орських степів до Петербурга? Чим займався в останні роки свого життя?
- 18 Що стало причиною передчасної смерті Т. Шевченка? Де поховали його в Петербурзі й чому друзі одразу ж почали клопотатися про перепоховання праху поета? Чому це стало великою подією для всіх свідомих українців?
- 19 Чи доводилося вам особисто відвідувати могилу Т. Шевченка в Каневі? Якщо так, то яке ваше враження від цього священного місця?

Діалоги текстів

- 1 Уважно прочитайте і прокоментуйте уривок зі статті Івана Франка «Присвята», пригадавши відповідні факти з життя і творчості Т. Шевченка.

Іван Франко

ПРИСВЯТА

Він був сином мужика і став володарем у царстві духа.

Він був кріпаком і став велетнем у царстві людської культури.

Він був самоуком і вказав нові, світлі і вільні шляхи професорам і книжним ученим.

Десять літ він томився під вагою російської солдатської муштри, а для волі Росії зробив більше, ніж десять переможних армій.

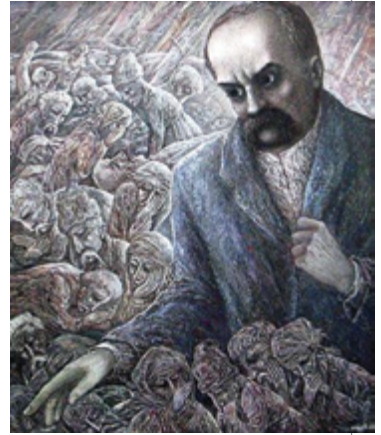
Доля переслідувала його в житті скільки могла, та вона не зуміла перетворити золота його душі в іржу, ані його любові до людей в ненависть і погорду, а віри в Бога у зневіру і песимізм.

Доля не шкодувала йому страждань, але й не пожаліла втіх, що били із здорового джерела життя.

Найкращий і найцінніший скарб доля дала йому лише по смерті – невмирущу славу і все розквітаючу радість, яку в мільйонів людських сердець все наново збуджуватимуть його твори.

Отакій був і є для нас, українців, Тарас Шевченко.

- 2 Які слова Івана Франка вам найбільше запали в душу й чому? Чому стаття Івана Франка називається «Присвята»? Як у ній висловився Іван Якович про Шевченкову долю і його безсмертя у віках? Прочитайте відповідні рядки вголос і прокоментуйте їхній зміст.

Іван Марчук. Картини малярського циклу «Шевченкіана»

Мистецькі діалоги

- 1 Уважно розгляньте автопортрет Т. Шевченка (с. 63). Які риси обличчя свідчать про красу й великий розум цієї людини?
- 2 Прочитайте вірш Т. Шевченка «Садок вишневий коло хати» (з циклу «В казематі») й порівняйте його з ілюстрацією до цієї поезії сучасного українського художника Івана Марчука (нар. 1936 р.), який своїм картинам переважно назви не дає. Що спільного, а в чому суттєва відмінність між змістом словесного й малярського малюнка? З якої причини навіть за явних ознак бідкування господарів, чиє житло змалював художник в оточенні рясно розквітлого вишневого саду, картина Івана Марчука несе красу і впевненість у доброму завтрашньому дні для України?

- 3 Розгляньте ще одну картину Івана Марчука, на якій художник зобразив поета в оточенні власних літературних героїв.

Якими словами Тараса Шевченка ви можете передати враження Кобзаря від становища земляків під час його першої подорожі Україною?

- 4 Роздивіться світлину, зроблену під час перепоховання Кобзаря. Що ви можете сказати про людей біля домовини Т. Шевченка, їхній настрій, належність до різних соціальних груп, віку? Пригадайте слова П. Куліша над труною Тараса Григоровича в Петербурзі: «Нема з нас нікого, достойного проєкту рідне українське слово над домовиною Шевченка: уся сила і вся краса нашої мови тільки йому й відкрилася». Чи відбиває світлина розуміння українцями цих слів?

- 5 Перед вами – ескіз вітража, створеного відомими українськими художниками Опанасом Заливахою, Аллою Горською, Людмилою Семикіною та Галиною Зубченко в 1964 році для Київського університету. Вітраж було знищено напередодні презентації за вказівкою київських чиновників. Як ви думаєте, що саме налякало їх у цій геніальній роботі: гнівний Тарас Шевченко й заплакана Україна-мати на його грудях, слова поета про рабів, розміщені над центральним зображенням, а отже, натяк на безправність українського народу в часи СРСР, високо піднята книжка в лівій руці поета, як неодмінне торжество розуму й світла, домінування жовто-синьої гама на той час забороненого національного українського прапора на бічних картинах?

▲ Опанас Заливаха, Алла Горська, Людмила Семикіна, Галина Зубченко. Шевченко. Мати (1964)

У Т. Шевченка є два вірші з однаковими назвами «Думи мої, думи мої...» різних років написання: 1840 та 1847. Перший з них увійшов у знакове для всієї України видання «Кобзаря» 1840 року, але водночас цю поезію Тарас Григорович опублікував й у так званому *чигиринському* «Кобзарі» та «Гайдамаках» (1841). Інша поезія «Думи мої, думи мої...» **вже датується 1847 роком** і має суттєво нове звучання, хоча обидва однойменні вірші виявилися програмними для різних періодів творчості Т. Шевченка. Та якщо в першому молодий Шевченко давав настанову своїм думам «іти в Україну», бо пророчо передбачав, що тільки там вони зможуть знайти «щиру правду, / А ще, може, й славу», то вірш «Думи мої, думи мої...» 1847 року поповнив собою рукописну «Більшу захаявну книжку» на засланні. У цій поезії автор виразно декларує творче кредо зрілого й незламного поета, який гірко тужить за далекою Україною і спрагло чекає моментів натхнення, коли тільки поетична творчість (думи) здатна його бодай на кілька хвилин поєднати з рідним краєм і народом.

* * *

Думи мої, думи мої, Ви мої єдині, Не кидайте хоч ви мене При лихій годині. Прилітайте, сизокрили Мої голуб'ята, Із-за Дніпра широкого У степ погуляти	З киргизами убогими. Вони вже убогі, Уже голі... Та на волі Ще моляться Богу. Прилітайте ж, мої любі, Тихими речами Привітаю вас, як діток, І заплачу з вами.
--	--

(1847)

Діалог із текстом

- 1 Яким настроєм огорнута ця поезія?
- 2 Як поет характеризує корінне населення Оренбуржжя? Чому в його уяві місцеве населення – киргизи – вже голі, босі, але ще бодай на волі моляться своєму Богу?
- 3 Чи можна в цих словах помітити авторський болючий натяк на жорстку колоніальну політику Росії стосовно України?
- 4 Чому поет називає власні вірші «своїми дітками» й плаче разом з ними?

Діалоги текстів

- 1 Євген Сверстюк у книзі «Шевченко і час» про дві іпостасі долі Кобзаря писав так: «Доля ж особиста не покидала Шевченка за життя, не покидала й по смерті. Тільки вона двоїлася в очах на високу і земну. З високою було все гаразд. За два роки після викупу з кріпацтва він, проживаючи вільним і забезпеченим художником, стає одразу визнаним поетом... Наступних сім років... сягає вершин, яких сучасники не могли навіть цілком зрозуміти... Раптовий грім і каміння – це теж закономірність на високій дорозі. Шевченко, принаймні, знав., за віщо йому та каторга. Не покидала його висока доля і на засланні, і після повернення: вона тримала його на вершині болю і страждань. А земна доля від того, звичайно, терпить – “болить і плаче, і не спить”. Земна доля тісно пов'язана з долею рідної землі. “Історія мого життя складає частину історії моєї Батьківщини”, – писав Шевченко в “Автобіографії”... Тут і історичний спадок народженого в неволі, і культурна спадщина народу невизнаного... Але кожне покоління шукатиме живих джерел слідами Шевченковими. І все це теж доля».

Зіставте думку літературознавця з тим, про що веде мову сам Т. Шевченко у поезії «Думи мої, думи мої...» 1847 року. Порівняйте розуміння призначення мистецького твору його автором і розуміння Шевченкової життєвої долі та долі геніїв узагалі Євгеном Сверстюком.

◀ Тарас Шевченко.
«Байгуші» («Жебра-
ченята») (1853)

Михайло Дерезус.
Малий Тарас слухає
кобзаря (1957) ▶

Мистецькі діалоги

- 1 Уважно роздивіться картину Тараса Шевченка «Байгуші» («Жебраченята»). Чому, на вашу думку, позаду цих убогих малят Шевченко змалював себе самого? Проведіть паралель між Тарасовими думами-дітьми й цими реальними нащадками казахського народу.
- 2 Пригадайте історію життя Тараса Шевченка. Чи перегукується з нею картина українського художника Михайла Дерезуса «Малий Тарас слухає Кобзаря»? Як ви гадаєте, чи вплинули дитячі враження на те, що першу збірку Т. Шевченко назвав «Кобзарем», а в багатьох віршах ключовим словом є термін «думи»?
- 3 Проаналізуйте сюжет картини українського художника Опанаса Заливахи «Доля». Поясніть, що символізує годинник на цій картині, а що – згряя ворон.

▲ Опанас Заливаха. Доля (1970)

Вірш «**Ой три шляхи широкії**» Т. Шевченко написав 1847 року в Петербурзі, коли разом із Миколою Костомаровим і Пантелеймоном Кулішем перебував під слідством за участь у Кирило-Мефодіївському братстві. Уперше поезія ввійшла до циклу «В казематі» й засвідчує особисті паралелі з долями поета і двох його друзів.

Навіть у неволі лірика Т. Шевченка була доволі різноманітною. Поета цікавили різні теми, в тому числі розроблені ним на фольклорному матеріалі про родинні трагедії. Мати, сестра й невістка в цій поезії показані страдницями, які глибоко переживають втрату сина, брата, чоловіка. «Ой три шляхи широкії» – один із найбільш емоційних віршів Кобзаря не тільки про суто чоловічі життєві випробування, а й про тяжке жіноче горе.

* * *

Ой три шляхи широкії
 Докупи зійшлися.
 На чужину з України
 Брати розійшлися.
 Покинули стару матір.
 Той жінку покинув,
 А той сестру. А найменший –
 Молоду дівчину.

Посадила стара мати
 Три ясени в полі.
 А невістка посадила
 Високу тополю.
 Три явори посадила
 Сестра при долині...
 А дівчина заручена –
 Червону калину.

Не прийнялись три ясени,
 Тополя всихала,
 Повсихали три явори,
 Калина зов'яла.
 Не вертаються три брати.
 Плаче стара мати,
 Плаче жінка з діточками
 В нетопленій хаті.

Сестра плаче, йде шукати
 Братів на чужину...
 А дівчину заручену
 Кладуть в домовину.
 Не вертаються три брати,
 По світу блукають,
 А три шляхи широкії
 Терном заростають.

Діалог із текстом

- 1 Які народнопісенні елементи наявні в цьому вірші? З якою метою їх використовує автор?
- 2 Події у творі відбуваються в козацькі часи, коли дорослі чоловіки зі зброєю в руках захищали рідний край від зовнішніх ворогів. Як ви думаєте, куди саме подалися три брати, хоч у вірші цього не вказано? Що з ними сталося?
- 3 Що символізують у фольклорі й вірші Т. Шевченка *три ясени, три явори, тополя, калина*?
- 4 Уявіть, як три брати приїжджають на Запорозьку Січ і стають прославленими в боях козаками. Придумайте й запишіть один-два епізоди з їхнього неспокійного воєнного життя й побуту. Прочитайте у класі свої творчі роботи. Спільно з учителем/вчителькою визначте кращі з них.
- 5 Визначте тему та ідею вірша «Ой три шляхи широкії...».
- 6 Доведіть, що авторська позиція в цьому вірші виражена через філософські мотиви.

Діалоги текстів

- Що спільного в цьому вірші Т. Шевченка з народними піснями про козака, який вирушає в далеку дорогу і розлучається з рідними?

Мистецькі діалоги

- 1 Розгляньте картину українського художника Опанаса Сластіона «Проводи на Січ». Що спільного між поезією Т. Шевченка й цим художнім полотном?
- 2 Проаналізуйте зміст картини Опанаса Заливахи «Козака несуть». Чому внизу картини художник змалював похоронну процесію, а вгорі – двох янголів, які несуть козака із заплученими очима на небеса до Бога? Яку роль відіграють шабля, з якою козак нерозлучний навіть після смерті, і синьо-жовтий прапор між похоронною процесією та янголами з померлим?

▲ Опанас Сластіон. Проводи на Січ (1886)

Опанас Заливаха.
 Козака несуть
 (1966) ▶

Лірика Тараса Шевченка

Лірична творчість Тараса Шевченка має особливе значення для українців. Наш геніальний Кобзар – поет глибоко народний. Його талант виростав на ниві фольклорних традицій і творчих набутоків попередників.

Поет розширив межі тематики української лірики: у його віршованих творах зазвучали громадянські, патріотичні й навіть філософські мотиви.

Філософська лірика – сукупна назва поезій, спрямованих на глибоке осмислення ліричним героєм світу й себе самого в ньому на основі життєвих обставин, досвіду, ідеалів, світоглядних позицій, а також обов'язкова оцінка ліричним героєм вічних і перехідних цінностей, особисте ставлення до проблем добра і зла, красивого й потворного, вічного й мінущого.

Говорячи про лірику, неможливо оминати поняття *ліричного героя*, про що ми вже згадували раніше. У ліриці кожного поета можна виокремити сукупного ліричного героя, який у подібній іпостасі проявляється в багатьох творах, обстоюючи прогресивні погляди, активну життєву позицію. Що ж до *ліричного героя Шевченка*, то він віддзеркалює талант, авторську позицію, передану через почуття й відчуження, а також емоції й силу уяви, адже, створюючи вірш, Кобзар не тільки використовує власні творчі здібності, а й застосовує цілий спектр душевних переживань. Це означає, що опосередковано через ліричну поезію автор змушує читачів або слухачів хвилюватися й переживати, перейматися становищем ліричного героя.

Медитативна лірика (від латин. *meditatio* – роздум) – різновид поезій, що становлять своєрідну лірику думки. Це роздуми ліричного героя про пережите чи навіть передбачене автором як неминуче випробування морального характеру, філософські узагальнення про особисте життя, талант чи долю.

Лірика Тараса Шевченка – багатогранна. У «Кобзарі» є чудові зразки пейзажної («Садок вишневий коло хати», «За сонцем хмаронька пливе», «Сонце заходить, гори чорніють»), інтимної («Мені тринадцятий минало», «Ликері»), громадянської («Якби ви знали, паничі», «Я не нездужаю, нівроку»), медитативної («Думи мої, думи мої», «В неволі тяжко, хоча й волі», «Не нарікаю я на Бога»), патріотичної («Сон» («Гори мої високі»), «За байраком байрак»), філософської («Мені однаково, чи буду», «О люди! люди небораки!») лірики. Іноді в одній і тій самій поезії є пейзажні, інтимні й патріотичні мотиви, як-от у вірші «Садок вишневий коло хати», що став символічним образом рідного краю.

Діалог із текстом

- 1 Яким є ліричний герой у віршах Т. Шевченка «Думи мої, думи мої»?
- 2 Доведіть, що в поезії «Ой три шляхи широкі!» йдеться про ліричного оповідача й ліричних персонажів. Яких саме?
- 3 Які види лірики ви знаєте? Чому в одному вірші можуть бути різні мотиви? Доведіть наявність громадянських і патріотичних мотивів у медитативній поезії «Думи мої, думи мої».

У поезії «Мені однаково, чи буду» Тарас Шевченко зосереджується на дуже вагомому для його земляків-сучасників питанні майбутньої долі України.

Ця поезія спочатку існувала у «Великій захальній книжці» Кобзаря. Уперше вірш був надрукований Пантелеймоном Кулішем у журналі «Мета» в 1863 році, а сам Тарас Шевченко переписав його у цикл «В казематі».

Це один із філософських високопоетичних творів Кобзаря. Ліричний герой твору передбачає своє близьке й далеке майбутнє. Отже, цілковито зливається з образом автора і вже не боїться жодних життєвих випробувань, але думки про майбутнє України й рідного народу як патріота й пасіонарія¹ бентежать його душу. Потужно прописана в цій поезії національна ідея як її усвідомлював Т. Шевченко: не дати приспати ворогам український народ, не дозволити недругам посягнути на сокровенне – мову, душу нації, землю предків, історію.

Рідний край для поета – понад усе, славне козацьке минуле – запорука незалежності України в майбутньому, покоління нащадків – дієва сила в обстоюванні права свого народу на незалежність, будівники самостійної соборної України. Кобзар не оперує закличками чи полум'яним синівським освідченням у любові до

рідного краю, як це характерно для патріотичних поезій, а по-філософськи підходить до питання, чи можлива Україна як держава взагалі й що для цього треба зробити.

* * *

Мені однаково, чи буду
Я жить в Україні, чи ні.
Чи хто згадає, чи забуде
Мене в снігу на чужині –
Однаковісінько мені.
В неволі виріс між чужими
І, не оплаканий своїми,
В неволі плачучи, умру,
І все з собою заберу,
Малого сліду не покину
На нашій славній Україні,
На нашій – не своїй землі.

І не пом'яне батько з сином,
Не скаже синові: «Молись,
Молися, сину: за Вкраїну
Його замучили колись».
Мені однаково, чи буде
Той син молитися, чи ні...
Та не однаково мені,
Як Україну злії люде
Присплять, лукаві, і в огні
Її, окраденую, збудять...
Ох, не однаково мені...

Діалог із текстом

- 1 На думку літературознавців, вірш «Мені однаково...» – одна з найдовершеніших Шевченкових поезій із циклу «В казематі». Як ви думаєте, чому? Свою відповідь аргументуйте.
- 2 На основі тексту доведіть, що поезія містить найвищий прояв патріотизму. У чому він полягає?
- 3 Хто зображений в образі сина? Як ліричний герой поезії, що асоціюється із самим Т. Шевченком, ставиться до цього персонажа й чому не потребує від нього хвали й слави? Чого ж саме від сина, суккупного символічного образу наступних поколінь українців, вимагає поет?
- 4 Як ви думаєте, чи актуальна ця поезія Кобзаря для наших сучасників? У світлі яких політичних та історичних подій – особливо?
- 5 Вивчіть вірш «Мені однаково...» напам'ять.
- 6 Чи можна поезію «Мені однаково...» віднести до медитативної лірики?

Баладна творчість Тараса Шевченка

Бала́да (від лат. ballade – танцювати) – невеликий ліро-епічний твір переважно казково-фантастичного, легендарно-історичного чи героїчного змісту з виразно драматичним, а деколи й трагічним сюжетом і високою напругою вирішальної для персонажів життєвої проблеми.

Події в баладах – завжди таємничі, виняткові; герої діють в екстремальних ситуаціях, їхні почуття й переживання загострені до краю. Тому дійові особи балад здатні на нерозважливі вчинки, самогубство, тяжкі злочини (навіть убивство), застосування небезпечних чарів, можуть скористатися послугами «нечистої сили». Природа в баладах також надзвичайна за своїм виявом – це здебільшого розбурхана стихія: вітер, дощ, буря, заметіль. *Романтичні пейзажі* в баладах ніби віддзеркалюють високі пориви, палкі почуття, сум'яття й тривогу, що панують у душах ліричних героїв. *Час дії* – переважно опівночі, *місце подій* – глухе, необжите, розташоване далеко від людських осель. Як і поема, балада має одну сюжетну лінію, невелику кількість персонажів, описує одну-дві події. Для балади, на противагу поемі, характерні *метаморфози*: перетворення дівчини на квітку, дерево, русалку, пташку, а хлопця – на явора, орла. *Метаморфози* як знакова складова частина жанру балади дуже виразні у творах Кобзаря «Причинна», «Тополя», «Лілея».

Розрізняють **фольклорні** та **літературні балади**. На думку дослідників, найдавніша народна українська балада – «Дунаю, Дунаю, чому смутен течеш?», у якій розповідається про смерть вродливої Бондарівни від рук зневаженого нею пана Каньовського (історичної особи – польського магната Потоцького, жорстокого кріпосника, власника Канівщини). Літературні українські балади, на відміну від західноєвропейських та російських, не мають страхітливого забарвлення: у сюжетах балад, що вийшли з-під пера українських авторів, майже не трапляються образи живих мерців, упирів, вурдалаків, чортів.

Жанр балади був популярним у всіх європейських літературах попередніх періодів, та й у наші дні письменники не забувають про нього. У часи Тараса Шевченка українські поети-романтики захоплювалися жанром балади. До нього у своїй творчості зверталися Петро Гулак-Артемівський (балада «Рибалка»), Левко Боровиковський (балада «Молодиця»), Микола Костомаров (балада «Брат з сестрою»), Іван Вагилевич (балада «Жулин і Калина»).

Шевченкові балади завжди високогуманні. Авторська позиція в цих творах однозначна: поет осуджує зло в усіх його проявах і співчуває нещасним або знедоленим.

▲ Роб Гонсалвес.
Німфи-танцівниці (2011)

Діалог із текстом

- 1 Що ви знаєте про жанр балади? Які основні ознаки цього жанру?
- 2 Що ви можете сказати про описи природи, час дії та місце подій у баладах? Як ви поясните такі характерні особливості балад?
- 3 Пригадайте, що сказано в підручнику про особливість Шевченкової авторської позиції в його баладах. Прочитайте ці твори, погодьтеся або заперечте думку, висловлену авторкою підручника.

Діалоги текстів

- 1 Пригадайте, які балади ви читали й аналізували на уроках зарубіжної літератури. Як ці твори на вас вплинули? Які почуття та думки виникли під час читання цих текстів?
- 2 Як ви думаєте, чому в українських баладах, на відміну від західноєвропейських та російських, значно менше страшних потворних образів? Про що це свідчить?

Мистецькі діалоги

- Розгляньте картину канадського художника Роба Гонсалвеса, виконану в стилі магічного реалізму. Як ви думаєте, чому саме такий реалізм – магічний? За допомогою яких мистецьких засобів художник досягає такого ефекту?

ЛІЛЕЯ

«За що мене, як росла я,
Люде не любили?
За що мене, як виросла,
Молодую вбили?
За що вони тепер мене
В палатах вітають,
Царівною називають,
Очей не спускають
З мого цвіту? Дивуються,
Не знають, де діти!

Скажи мені, мій братику,
Королеві Цвіте!»
«Я не знаю, моя сестро».
І Цвіт Королеві
Схилив свою головоньку
Червоно-рожеву
До білого пониклого
Личенька Лілеї¹.
І заплакала Лілея
Росою-сльозою...
Заплакала і сказала:
«Брате мій, з тобою
Ми давно вже кохаємось,
А я й не сказала,
Як була я людиною,
Як я мордувалась.

Моя мати... чого вона,
Вона все журилась
І на мене, на дитину,
Дивилась, дивилась
І плакала? Я не знаю,

▲ *Наталія Анікіна-Закревська.*
Лілея (2016)

¹ Лілея – міфологічний символ чистоти й цнотливості; у деяких народів вважалося, що у вигляді лілеї з'являються душі померлих і що лілеї виростають на могилах безневинно осуджених. Очевидно, йдеться не про лілею (латаття водяне, що росте на водоймах), а садову чи дику лілію, адже латаття не може рости в саду й теплицях, про що однозначно сказано у вірші.

Мій брате єдиний!
 Хто їй лихо заподіяв?
 Я була дитина,
 Я гралася, забавлялась,
 А вона все в'яла,
 Та нашого злого пана
 Кляла-проклинала.
 Та й умерла. А мене пан
 Взяв догодувати.
 Я виросла, викохалась
 У білих палатах.
 Я не знала, що байстрия¹ я,
 Що його дитина.
 Пан поїхав десь далеко,
 А мене покинув.
 І прокляли його люде,
 Будинок спалили...
 А мене, не знаю за що,
 Убити не вбили,
 Тільки мої довгі коси
 Остригли, накрили
 Острижену ганчіркою.
 Та ще й реготались.
 Жиди навіть нечистії²
 На мене плювали.
 Отаке-то, мій братику,
 Було мені в світі.
 Молодого, короткого
 Не дали дожити
 Люде віку. Я умерла
 Зимою під тином,
 А весною процвіла я
 Цвітом при долині,
 Цвітом білим, як сніг, білим!
 Аж гай звеселила.
 Зимою люде... Боже мій!
 В хату не пустили.
 А весною, мов на диво,
 На мене дивились.
 А дівчата завітчались
 І почали звати
 Лілеєю-снігоцвітом;
 І я процвітати

¹ Байстрия (зневажливе) – позашлюбна дитина.

² «Жиди навіть нечистії» – тут: Кобзар має на увазі не стільки євреїв, скільки взагалі найнижчі соціальні прошарки, які не повинні були б насміхатися з відторгнутих соціумом, бо самі належали до таких нещасних.

▲ Альфонс Муха.
Мадонна з лілій (1905)

▲ Катерина Білокур. Квіти
на синьому тлі (1942–1943)

▲ Веніамін Кушнір. Лілея (1969)

Стала в гаї, і в теплиці,
І в білих палатах.
Скажи ж мені, мій братику,
Королевий Цвіте,
Нащо мене Бог поставив
Цвітом на сім світі?
Щоб людей я веселила,
Тих самих, що вбили

Мене й матір?.. Милосердий
Святий Боже милий!»
І заплакала Лілея,
А Цвіт Королевий
Схилив свою головоньку
Червоно-рожеву
На білеє пониклеє
Личенько Лілеї.

Діалог із текстом

- 1 Балада Т. Шевченка «Лілея» побудована у формі діалогу. Хто з ким розмовляє?
- 2 Про що ви дізналися з розповіді квітки-дівчини? Чим трагічна її доля? А доля її матері?
- 3 На кого відчуває величезну кривду квітка-дівчина Лілея? Якими у творі змальовані селяни-кріпаки, розгнівані на недоброго пана? Як ви особисто ставитеся до їхньої поведінки?
- 4 Чи можна ставлення жорстоких дорослих людей до дівчини-байстрючки вважати булінгом? Що саме вони вчинили? Як ви особисто ставитеся до цькування сильнішими слабших?
- 5 Чому Королевий Цвіт нічим не може зарадити дівчині-лілеї, хоч між ними високі почуття взаємної любові?
- 6 Як ви вважаєте, чому саме Лілеї так потрібен душевний прихисток та розуміння? Чи можна подібний настрій вважати слабкодухістю?
- 7 Проаналізуйте авторську позицію в цій баладі.
- 8 Основною різницею між баладою та поемою є наявність у баладі метаморфоз. Яку метаморфозу ми спостерігаємо в баладі Т. Шевченка «Лілея»?
- 9 Як ви вважаєте, яка тема й основна думка (ідея) балади Т. Шевченка «Лілея»? Чого прагне поет навчити долею цієї квітки-дівчини, які риси характеру своїм авторським ставленням до Лілеї виховати в читачів балади?

Діалоги текстів

- 1 Які народні назви проліска, ромашки, волошки, фіалки ви знаєте? Може, якусь квітку у вашій місцевості називають королевим цвітом?
- 2 Знайдіть і прочитайте українську народну легенду про квітку лілію. Які особливості народного образу цієї квітки співзвучні з образом Лілеї у Т. Шевченка?
- 3 У біології одна з назв білої лілії «Лілія Мадонна», яка асоціює цю квітку з образом Божої Матері Марії. Яких рис додає Лілеї з однойменної балади Т. Шевченка така асоціація?

Мистецькі діалоги

- 1 Уважно роздивіться репродукції картин, запропонованих у підручнику. Яке художнє полотно упевнено можна використати як ілюстрацію до балади Т. Шевченка «Лілея»? Чому саме?
- 2 Проаналізуйте детально (на ваш особистий вибір) одну з поданих у підручнику репродукцій художніх полотен.
- 3 Природа стала для неї вчителем, а квіти – головними мотивами полотен. «Квіти, як і люди – живі, у них є душа!» – говорила видатна українська художниця Катерина Білокур. Вони, немов на одному диханні, лягали на полотно яскравим вибухом. Порівняйте образи лілеї у баладі Т. Шевченка та на репродукції «Квіти на синьому тлі» К. Білокур (с. 75). Яке спільне почуття їх пронизує?
- 4 Намалуйте власну ілюстрацію до балади Т. Шевченка «Лілея».

РУСАЛКА

«Породила мене мати
В високих палатах
Та й понесла серед ночі
У Дніпрі скупати.
Купаючи, розмовляла
Зо мною, малою:
«Пливи, пливи, моя доню,
Дніпром за водою.
Та випливи русалкою
Завтра серед ночі,
А я вийду гуляти з ним,
А ти й залоскочеш.
Залоскочи, мое серце,
Нехай не сміється
Надо мною, молодою,
Нехай п'є-уп'ється
Не моїми кров-сльозами –
Синьою водою
Дніпровою. Нехай собі
Гуляє з дочкою.
Пливи ж, моя єдина.
Хвилі! мої хвилі!
Привітайте русалоньку...» –
Та й заголосила,
Та й побігла. А я собі
Плила за водою,
Поки сестри не зустріли,
Не взяли з собою.
Уже з тиждень, як расту я,
З сестрами гуляю
Опівночі. Та з будинку
Батька виглядаю.
А може, вже поєдналась
З паном у палатах?
Може, знову розкошує
Моя грішна мати?» –
Та й замовкла русалочка,
В Дніпро поринула,
Мов пліточка¹. А лозина
Тихо похитнулась.

Вийшла мати погуляти,
Не спитьсья в палатах.
Пана Яна нема дома,
Ні з ким розмовляти.
А як прийшла до берега,
То й дочку згадала,
І згадала, як купала
І як примовляла.
Та й байдуже. Пішла собі
У палати спати.
Та не дійшла, довелося
В Дніпрі ночувати.
І незчулась, як зупіли
Дніпрові дівчата –
Та до неї, ухопили,
Та й ну з нею гратись,
Радісінькі, що піймали,
Грались, лоскотали,
Поки в вершу² не запхали...
Та й зареготались.
Одна тільки русалонька
Не зареготалась.

▲ Ханц Заска. Лісові німфи (1900-ті рр.)

▲ Костянтин Васильєв. Русалка (1960–1970 рр.)

¹ Пліточка, плотва – невелика річкова риба.

² Вёрша – рибальська снасть з лози у вигляді вузького кошика лійкоподібної форми, у якій риба не могла розвернутися. Вершу наставляли на всю ніч, а вранці діставали улов.

Діалог із текстом

- 1 Як ви особисто ставитеся до описаного в баладі вчинку матері, яка топить своє немовля? Чому крипачка вимагає від дочки, щоб вона, коли стане русалкою, залоскотала пана?
- 2 Як ви розцінюєте відчай і слабкодухність матері в цій баладі? Чи можна її поведінку вважати злочинною? Чому саме?
- 3 Чи переймалася мати-вбивця своїм злочином? Як надалі вона ставилася до пана Яна? Чому Т. Шевченко наголошує на байдужості матері до того, що сталося з її немовлям?
- 4 Прокоментуйте такий уривок із балади:

Та й байдуже. Пішла собі У палати спати.	Та не дійшла, довелося В Дніпрі ночувати.
---	--
- 5 Чому для дніпрових дівчат мученицька смерть коханки пана виявилася розвагою, а для русалоньки це стало горем? Хто з двох – мати чи дочка – у вас особисто викликає більше співчуття і розуміння? Чому саме?
- 6 Як ви вважаєте, вміння прощати – це хороша риса характеру чи погана? Хто з двох жіночих образів – мати чи дочка – вам більше імponує і чому саме?

Діалоги текстів

- 1 Самостійно прочитайте баладу Т. Шевченка «Причинна». Порівняйте образи русалок в обох Шевченкових творах – баладах «Причинна» та «Русалка».
- 2 На основі художніх творів «Лілея» і «Русалка» доведіть, що Т. Шевченко був неперевершеним майстром жанру балади.

Мистецькі діалоги

- 1 Розгляньте подані в підручнику репродукції картин. Якими постають русалки на цих художніх полотнах? Яка з картин найбільше, на вашу думку, придатна для ілюстрування балади Т. Шевченка «Русалка»? Чому?
- 2 Використовуючи словесне малювання, детально опишіть одне (на ваш вибір) художнє полотно.

Ритм вірша. Строфи. Римування і рими

Віршовані твори, на відміну від прози, ритмічно організовані, завдяки чому їх можна виразно декламувати. Поезії своєрідно облагороджені ритмом, строфічною будовою, римами, римуванням і віршовими розмірами. Ритміка внутрішньо організовує структуру вірша.

Ритм (гр. *rythmos*, від гр. *rheō* – тече) – рівномірне періодичне чергування сили й тембру голосу під час вимови наголошених і ненаголошених складів у віршованому тексті.

Строфа (від гр. *strophē* – поворот, зміна) – змістовно й фонічно (звуково) організована велика смислова одиниця вірша, монолітно об'єднана римами та способом римування. Найчастіше в сучасній поезії трапляються чотирирядкові строфи (катрени), трирядкові (терцини, терцети), шестирядкові (секстини). Для віршованих творів характерне римування й рими. Поезії складаються з окремих строф, а пісні – з куплетів.

Рима (від гр. *rhythmos* – узгодженість, сумірність) – прийом звукового суголосся віршових рядків, який має ще й метричне значення. Починаючи з останнього наголошеного складу, рима своєрідно об'єднує закінчення відповідних віршових рядків, визначає ритм поетичного тексту, підсилює зміст сказаного, організовує віршований текст у строфи. В Італії та Іспанії слово «рима» взагалі було синонімом до лексеми «вірш». Німецький філософ і великий шанувальник літератури Георг-Вільгельм-Фрідріх Гегель високо цінував у поезії роль асонансів (повторення голосних) та алітерацій (повторення приголосних звуків), але саме рими відводив особливе місце: «Те, що... не повністю дано виявити алітерації та асонансу, рима доводить, нарешті, до найбільш зрілого явища». Рима здатна підсилювати ритмічний акцент, виконувати естетичну, ритмо-інтонаційну, навіть магічну роль, виявляючи свій невичерпний потенціал. Розрізняють точні рими (коли, починаючи з останнього наголошеного складу, всі звуки збігаються); асонансні (коли збігаються здебільшого тільки голосні звуки); консонансні (коли збігаються переважно приголосні звуки); багаті (несподівані, складені з двох слів – омофонічні, нові) та бідні (загальновживані, переважно дієслівні). Якщо у рими наголос припадає на її останній склад, то таку риму називають чоловічою, якщо на передостанній – жіночою, якщо на третій з кінця віршованого рядка – дактилічною.

Римування – специфіка розміщення рим у строфі. Розрізняють парне (суміжне) римування, коли перший рядок римується з другим, третій – із четвертим (аабб); перехресне, коли перший рядок римується з третім, а другий – із четвертим (абаб); кільцеве (оповите), коли перший рядок у катрені римується з четвертим, а другий – із третім (абба). Римування переважно єдине для всього вірша, хоч іноді бувають винятки, коли в різних строфах тієї самої поезії трапляємо на різні види римування.

У поезіях Т. Шевченка переважно римуються другий і четвертий рядки (абвб), тобто римування перехресне, а рими у строфах переважно дієслівні, асонансні, жіночі, оскільки в основному збігаються голосні звуки, а наголос падає на передостанній склад у тих словах, які римуються:

Перебендя старий, сліпий –	(а)
Хто його не <u>знає</u> ?	(б)
Він усюди вештається	(в)
Та на кобзі <u>грає</u> .	(б)

Проте іноді при типовому для коломийкових віршів перехресному римуванні трапляються й консонансні жіночі неточні рими, коли повністю збігаються переважно лише приголосні звуки, а наголос падає на передостанній склад у тих словах, які римуються:

Отакий-то Перебендя,	(а)
Старий та химерний!	(б)
Заспіває, засміється,	(в)
А на сльози <u>зверне</u> .	(б)

Також іноді можуть римуватися між собою перший, другий і четвертий рядки (ааба), рими бути жіночими й точними:

Чигрине, Чигр <u>ине</u> ,	(а)
Все на світі <u>гине</u> ,	(а)
А святая твоя слава,	(б)
Як пилина, <u>лине</u> .	(а)

Іноді в поезіях Т. Шевченка дуже добре зберігається ритм і унікальне своєю силою змістовно-сміслові наповнення, але рими можуть бути неточними, а деякі

рядки й узагалі не римуватися з жодними іншим рядком (*аббвгддеежзи*). Для прикладу візьмемо розлогу першу строфу вірша «У нашім раї на землі...»:

У нашім раї на землі	(а)	Охватить душу; стане жаль	(д)
Нічого кращого немає,	(б)	Мені її, і зажурюся,	(е)
Як тая мати молодая	(б)	І перед нею помолюся,	(е)
З своїм дитяточком малим.	(в)	Мов перед образом святим	(ж)
Буває, іноді дивлюся,	(г)	Тієї матері святої,	(з)
Дивуюсь дивом, і печаль	(д)	Що в мир наш Бога принесла...	(и)

У цьому уривку ми бачимо точні й неточні, дієслівні, чоловічі й жіночі рими. Це однозначно свідчить про високу версифікаційну майстерність поета Тараса Шевченка.

Діалог із текстом

- 1 Для чого слугують ритміка й ритм у віршах?
- 2 Чому саме строфа вважається смисловою одиницею поезії? Які ви знаєте види строф?
- 3 Що таке рима? Яку роль відіграє римування в поезіях? З якою метою воно використовується?

Діалоги текстів

- Доберіть (на свій розсуд) 3–4 чотирирядкові строфи з різних віршів. Доведіть, що це справді строфи. Визначте в них тип римування.

Силабо-тонічне віршування.

Віршовий розмір. Двоскладові стопи

У давній українській літературі існувала силабічна система віршування із збереженням певної кількості складів у кожному рядку поезії, але при цьому наголошені й ненаголошені склади чергувалися довільно.

Проте вже в народних піснях і окремих віршах Григорія Сковороди та Івана Котляревського чергування наголошених і ненаголошених складів почало набирати чіткої системи. Найбільш придатним для такого віршування спочатку виявився коломийковий віршовий розмір, у якому кожен рядок мав 14 складів із обов'язковою цезурою (паузою) після восьмого складу.

Дослідниця ритміки українських поетичних творів Ніна Чамата наголошує, що **чотирнадцятискладовик** здавна трапляється у побутових, любовних, історичних, баладних піснях, «тексти яких за будовою строфи такі є, як і коломийки, хоч мелодії їх, переважно повільні, відрізняються від коломийкового ритму».

Природна звучність і гнучкість 14-складового вірша, його здатність організувати приємний для слуху ритм пісень зумовили широке застосування цього віршового розміру поетами. Народні поети-піснярі (Маруся Чурай, козак Харківського полку Семен Климовський, автор пісні «Їхав козак за Дунай», мелодію якої використав Людвіг Бетховен) склали власні співанки, беручи за основу ритміку 14-складовика. Ним також послуговувалися поети-романтики Левко Боровиковський, Михайло Петренко, Віктор Забіла.

Тарас Шевченко трансформував коломийковий вірш і вивів 14-складовик за притаманні йому вузькі межі фольклорних тем, адже цим розміром Кобзар написав і громадянські, і філософські, і виразно політично-сатиричні твори. Тож сучасні науковці аргументовано ведуть мову про *шевченківський вірш*. Довгий 14-складовий рядок Тарас Шевченко розбив на два рядки, при цьому дворядкова строфа 14-складовика зробилася катре́ном – строфою із чотирьох рядків. Тож у багатьох віршах Кобзаря чергуються 8-складові та 6-складові рядки, як-от у вірші «Іван Підкова»:

Було колись – в Україні (8 складів)
 Ревіли гармати; (6 складів)
 Було колись – запорожці (8 складів)
 Вміли панувати. (6 складів)

Починаючи від І. Котляревського й Т. Шевченка і аж до нашого часу, для української поезії в основному характерне **силабо-тонічне віршування**, яке надзвичайно увиразнює ритміку кожного рядка (верса), строфи й усїєї поезії загалом. Термін походить від двох грецьких слів «силабо» (склад) і «тонос» (наголос). **Силабо-тонічне віршування** передбачає, що в основу **версифікації** (створення, складання поезій, віршування) покладено однакову кількість складів у рядках, які між собою римуються, а також у вірші дотримано чітко визначеної послідовності наголошених і ненаголошених складів. *Найменшою одиницею виміру віршованого ритму в силабо-тонічній системі є стопа.*

Стопа – це постійно повторюваний у кожному рядку поезії сегмент (відрізок, частка) тексту вірша, який складається з одного наголошеного й одного чи двох ненаголошених складів. Залежно від кількості складів існують стопи **двоскладові** та **трискладові**.

Найбільш поширеними в українській поезії є *двоскладові стопи* ямб і хорей. Якщо у двоскладовій стопі наголос падає на перший склад (графічно позначаємо так: |[˘]U|), то це **хорей**, а якщо наголос падає на другий склад (графічно позначаємо так: |U[˘]|) – це **ямб**. Залежно від того, скільки разів у рядку поміщається стопа, ямб чи хорей називають двостопним, тристопним, чотиристопним, п'ятистопним чи шестистопним віршовим розміром.

Іноді у віршах, написаних ямбом чи хореем, поряд опиняються два ненаголошені склади (графічно позначаємо так: |UU|). Таку двоскладову стопу без жодного наголошеного складу називають **пірихієм**. Віршів, написаних тільки пірихієм, не існує: пірихій – завжди виняток в окремому рядку поезії. Рядок із пірихієм називають *пірихованим*. У цьому місці загальна ритміка вірша ніби сповільнюється, стишується.

Наприклад, складемо схему ритміки однієї строфи й визначимо віршовий розмір поезії Максима Рильського «Слово про рідну матір», а рядки, які римуються між собою, позначимо буквами *a* та *b*:

Благословен той день і час, (a)	Малими босими ногами, (b)
U U U [˘] U [˘] U [˘]	U [˘] U [˘] UU U [˘] U
Коли прослалась килимами (b)	Земля, яку скропив Тарас (a)
U [˘] U [˘] UU U [˘] U	U [˘] U [˘] U [˘] U [˘]
Земля, яку сходив Тарас (a)	Дрібними росами-сльозами. (b)
U [˘] U [˘] U [˘] U [˘]	U [˘] U [˘] UU U [˘] U

Схема однозначно підтверджує, що цей вірш написаний чотиристопним ямбом з пірихієм. Римування його строф – перехресне (абабаб).

Увага!

Як зазначає літературознавець і дослідник віршування Анатолій Ткаченко, розрізняють **склади метричні** (їх облік і визначає віршовий розмір) та **граматичні** (під час визначення розміру їх до уваги не беруть). Також дослідник зауважує, що «випадків цілковитого дотримання схемних наголосів і ненаголошених місць у нашому віршуванні небагато (цілковито збігатися зі схемою можуть хіба що окремі рядки), оскільки природна частота наголосів (просодія) диктує поетам ті чи ті ритмічні відхилення (варіації) від метричних схем».

До прикладу, розглянемо строфу вірша Василя Симоненка «Лебеді материнства». Графічно двоскладові стопи цієї поезії, а в них наголошені й ненаголошені склади можна передати так:

Можна вибрать друга і по духу брата, (а)
|´U|´U|´U|UU|´U|´U|
Та не можна рідну матір вибирати... (а)
|UU|´U|´U|´U|UU|´U|
Можна все на світі вибирати, сину, (б)
|´U|´U|´U|UU|´U|´U|
Вибрати не можна тільки Батьківщину. (б)
|´U|UU|´U|´U|UU|´U|

Визначивши віршовий розмір і кількість стоп у рядку, робимо висновок: вірш Василя Симоненка «Лебеді материнства» написаний шестистопним хореем з пірихієм; римування – паралельне (аабб).

Діалог із текстом

- 1 Чим відрізняється силабо-тонічне віршування від силабічного?
- 2 Що ви довідалися про 14-складовик і його використання Тарасом Шевченком? Чому Кобзар розбив 14-складовик на два рядки? Чи змінилося від цього звучання віршів?
- 3 Що таке стопа? Про які двоскладові стопи ви довідалися? Чому вірш не може бути написаний пірихієм, але може бути написаний ямбом чи хореем із вкрапленнями пірихія?

Діалоги текстів

- 1 Уважно прочитайте й прокоментуйте подану в тексті цитату Ніни Чамати.
- 2 Визначте віршовий розмір, рими та римування в таких строфах:

а) Іди, і говори, й зарадь,
Поки слова не перетліли
І наші душі не мовчать,
Як розграбовані могили

(Галина Турелик);

б) Чому, сказати, й сам не знаю,
Живе у серці стільки літ
Ота стежина в нашім краю
Одним одна біля воріт

(Андрій Малишко);

в) І в мене був свій рідний край,
Хати в садочках потопали,
Коли настав чудовий май
І соловейки заспівали.
Здавалось – не земля, а рай.
І в мене був свій рідний край

(Богдан Лепкий).

▲ Ольга Рошкевич (1879)

«Ми були студенти філософії, числили на педагогічну кар'єру, а тепер мусли попроситися з нею і добиватися хліба наразі журналістикою».

Іван Франко

Ціхи (пол.) – риси, ознаки.

Після виходу з в'язниці Франко написав свої знакові вірші, зокрема «Товаришам із тюрми» та «Каменярі» (обидва 1878 р.), повість «Воа constrictor» («Змій-полоз») (1878 та пізніше), де у символічному образі змія викривально показав суспільство визискувачів, одну з найкращих своїх літературознавчих статей «Література, її завдання та найважливіші ціхи¹» (1878).

У тогочасній поезії молодий Іван Франко вже посідав чільне місце, адже його талант лірика виявився безсумнівним. Плани Франкові на той час були немалі: присвятити себе вихованню українців Галичини, зробити їх національно самоідентифікованими, готовими до побудови власної держави.

Іван Франко вирішив самостійно заробляти на життя, тому переважно займався репетиторством і перекладами. До речі, в п'ятдесятитомному зібранні творів Каменяра сім томів становлять саме переклади (з-поміж них – зразки давньогрецької поезії, творів давніх римлян, вершинні твори світочів літератури – Данте Аліґ'єрі, Шекспіра та Байрона, Гейне та Гете, Гюґо та Верлена, Пушкіна та Лермонтова).

Та хоч Іван Якович трудився, не жалюючи сил і здоров'я на ниві літератури, проте матеріальну скруту він відчував дуже дошкульно. Коли ж Франків приятель Кирило Генік, учитель із села Нижній Березів Коломийського повіту, запропонував письменникові стати його репетитором, той із радістю погодився й пообіцяв допомогти успішно підготуватися до іспитів на атестат зрілості. Проте все закінчилося аж ніяк не заробітками, а новим арештом.

Якщо взяти до уваги, що особливою міцністю організму поет ніколи не відзначався, а від матері успадкував хворобу суглобів, то ув'язнення в найстрашнішій львівській тюрмі «Бригідки» серйозно зашкодили здоров'ю письменника.

Іван Франко через цей арешт утратив кохану дівчину – Ольгу Рошкевич. Її батько-священник не міг допустити, щоб його красива й освічена донька, вихована в строгій моралі, підтримувала стосунки з безбожником-атеїстом, який у своїх віршах відверто афішував, що він і його однопіддумці проти церкви, попів та Бога (вірш «Товаришам із тюрми»).

Ув'язнення й затяжний судовий процес, хоч і зіпсували блискуче майбутнє всіх трьох друзів, проте не зламали жодного з них. Навпаки, цей період став школою морального загартування та дорослішання. Чинна влада спробувала відправити Івана Франка в армію, та медична комісія комісувала новобранця через його слабкий зір. Проте повну вищу освіту Франкові вдалося здобути лише в 1890–1891 рр. у Чернівецькому університеті.

Також Іван Якович 1878 р. узявся організувати журнал «Громадський друг». Кошти на нього надсилали мати Лесі Українки – письменниця Олена Пчілка та її рідний брат Михайло Драгоманов. Львівська цензура неодноразово закривала цей журнал, проте кмітливий І. Франко завжди знаходив спосіб видавати часопис «Громадський друг», а також альманахи – «Молот», «Дзвін» (обидва 1878 р.).

Три місяці Івана Яковича протримали в коломийській тюрмі, а тоді «гальпопом» (тобто етапом і дуже швидким темпом), практично без перепочинку, пригнали в рідне село Нагуєвичі. Вітчим боляче переніс цю ганебну для нього подію, але не зрікся тоді вкрай немічного пасинка.

У Нагуєвичах письменник демонстративно для влади займався хліборобською працею, орав, садив, косив, а ночами творив повість «Захар Беркут», писав літературно-критичні статті про творчість Т. Шевченка, перекладав українською мовою світову класику, впорядковував поезії, ним написані в коломийській тюрмі. Своїм віршам поет тоді дав загальну назву «Веснянки». Жандарми-поляки часто приходили до І. Франка, але перевірити, що саме він пише, не могли: кириличного алфавіту не розуміли, бо користувалися латинським.

Довго перебувати у віддаленому від прогресу підгірському селі Франко не міг, тому повернувся до Львова, визнаного осередку освіти, науки й культури.

Іван Франко захоплювався не лише літературою, а й наукою. У Віденському університеті він блискуче захистив докторську дисертацію (1892) та першого липня наступного року отримав диплом про ступінь і звання доктора філософії. Планував працювати на кафедрі славістики Львівського університету. З успіхом прочитав габлітаційну (пробну) лекцію «“Наймичка” Т. Шевченка», проте до роботи на кафедрі Івана Яковича так і не допустили. Цікаво, що диплом почесного доктора у вересні 1906 р. Франкові присудила вчена рада Харківського університету імені В. Н. Каразіна, хоча там Каменяр ніколи не був. Отже, науковці Наддніпрянської України належно оцінили літературознавчу наукову діяльність галицького вченого.

Серед передових людей Галичини Іван Франко здобув славу не лише письменника та науковця, а й журналіста, публіциста, політика. Його стаття «Що таке поступ?» (1903) виявилася настільною книгою галицьких патріотів.

Іван Франко як непересічний діяч тогочасного політикуму брав участь у заснуванні Русько-української радикальної партії, яку до 1889 р. очолював. Саме Франко ініціював уживання назви «українці» замість узвичаєної на той час у Галичині «русини». Також він підтримував та популяризував український жіночий рух.

Наприкінці 1890-х років Франко відійшов від політичної діяльності, зосередившись на літературній творчості й науковій праці у Науковому товаристві імені Шевченка (НТШ), де очолював філологічну секцію та етнографічну комісію. Також активно працював як драматург, прозаїк, есеїст, етнограф, історик, цікавився психологією, філософією, перекладав.

Громадськість на належному рівні відзначала 25-річчя (1898) та 40-ліття (1913) творчої діяльності Каменяра. Івану Яковичу навіть була призначена довічна пенсія

«Тяжка це була дорога, після котрої мені на обох ногах повідпадали нігті на пальцях».

Іван Франко

На стіні будівлі Харківського міського історичного архіву 2011 р. було встановлено меморіальну дошку Каменяру з написом: «У цьому будинку в 1906 році присвоєно звання почесного доктора видатному українському письменнику, вченому, критику, громадському діячу Івану Франку».

Іван Гуторов. Пробна лекція Івана Франка у Львівському університеті 1895 р. (1950) ►

▲ Хворий Іван Франко.
с. Криворівня (1912)

▲ Володимир Слєпченко.
Іван Франко (2012)

«Яко син селянина, вигодуваний твердим мужицьким хлібом, я почувую себе до обов'язку віддати працю свого життя тому простому народові. Вихований у твердій школі, я змалку засвоїв собі дві заповіді. Перша – то було власне почуття того обов'язку, а друга – то потреба ненастанної праці».

Із виступу І. Франка-ювіляра

в сумі 200 крон щомісяця, але він ставився до всіх почестей і помпезних багатолюдних зібрань байдуже, навіть відмовлявся сидіти в президії.

Розбитому паралічем безпомічному Іванові Франкові в роки Першої світової війни загрожувала голодна смерть. Його помістили в госпіталь для поранених січових стрільців. Опікувався ним неповнолітній племінник Василь, який приїхав із Нагуевичів, він і записав останні поезії Івана Яковича. Помер поет 28 травня 1916 р. Поховали Івана Франка в чужому склепі, а перенесли прах митця на те місце, де на могилі встановлено скульптуру Каменяря, аж через шістнадцять років.

Іван Франко був першим українським митцем, представленим на Нобелівську премію. Кандидатуру письменника на цю найвищу у світі нагороду 26 листопада 1915 р. висунула українська громадськість Відня. Проте нагороджують премією тільки живих лауреатів, а Іван Якович не дожив до дати присудження цієї премії.

В Україні вшановано пам'ять Великого Каменяря: споруджено чимало пам'ятників Іванові Франку, його іменем назване місто Івано-Франківськ. Ім'я письменника носять театри,

Львівський національний університет, пасажирський лайнер, вулиці й парки нашої держави. Є літературні премії імені І. Франка (Міжнародна премія імені Івана Франка та міська м. Івано-Франківська). За радянського часу видано 50-томне зібрання творів поета, але науковці переконані, що в архівах міститься ще стільки ж Франкових досі не опублікованих праць. За мотивами творів Івана Яковича знято кінофільми, з-поміж яких чотирисерійний стилізований (модернізований, наближений до сучасних умов життя) фільм «Украдене щастя» (2003) та художні стрічки за повістю «Захар Беркут» (1971, кіностудія ім. Олександра Довженка, реж. Л. Осика; 2019, українсько-американський фільм, реж. А. Сеїтаблаєв та Дж. Вінн).

◀ Панорама
м. Івано-
Франківська

Пам'ятник Іванові Франку в м. Івано-Франківську.
Скульптори Леонід Яремчук, Микола Посікіра (1995) ▶

Діалог із текстом

- 1 Що ви пам'ятаєте з попередніх класів про факти із життя Івана Франка та його творчість? Що найбільше вам запам'яталося з біографії, яку ви прочитали в підручнику зараз? Чи збагатили ви свої знання про цього письменника? Чим саме?
- 2 Як ви думаєте, чого прагнула цісарська влада, заарештовуючи й переслідуючи І. Франка? Умотивуйте вашу думку.
- 3 Хто такі патріоти? А пасіонарії? Доведіть, що Іван Франко завжди був і патріотом, і пасіонарієм. Чи важливо, щоб народ мав хоч декількох саме таких представників у власному середовищі? Чому?
- 4 Як Україна береже пам'ять про Івана Франка?
- 5 Чому Іван Франко не отримав Нобелівської премії за свою геніальну поему «Мойсей»?

Діалоги текстів

- 1 Наддніпрянську Україну галичани називали Великою Україною. Доведіть, що така назва засвідчує високу національну свідомість галичан та їхнє прагнення бачити Україну єдиною, соборною. Чи може бути прикладом громадсько-культурна діяльність Івана Франка?
- 2 Доведіть, що Іван Франко був не тільки письменником, а й видатним науковцем і політиком.
- 3 Підготуйтеся до виступів з повідомленнями про родинне життя Івана Франка і про те, ким стали Франкові сини Тарас і Петро та його дочка Ганна. Що саме вплинуло на їхній свідомий життєвий вибір?

Цікаво знати!

Особисте Франкове життя було і щасливим, і журним одночасно. Взимку 1885 р. він у справах відвідав Київ. Тут на вечорі творчої інтелігенції і познайомився зі своєю майбутньою дружиною – Ольгою Хоружинською (у заміжжі – Ольга Франко, 1864–1941). Це була освічена, з передовими поглядами дівчина. Вона усвідомлювала, які життєві випробування її чекають у Західній Україні, але все-таки вирішила стати дружиною, подругою і соратницею цього непересічного чоловіка.

Побралися молодята в Києві у травні 1886 р. Відомо, що Ольга віддала свій весільний посаг на видання журналу «Житє і слово» та платне навчання Івана Яковича у віденській докторантурі після закінчення ним Чернівецького університету.

◀ Іван Франко з дружиною Ольгою Хоружинською (1886)

У Івана та Ольги Франків було четверо дітей: троє синів (Андрій (1887–1913), Тарас (1889–1971), Петро (1890–1941)) і дочка Ганна (Ганна Ключко, 1882–1992), яких батьки виховували в дусі патріотизму.

На жаль, найстаршому синові судився короткий вік: камінь, кинутий в Івана Яковича під час нападу зловмисників, влучив у голову Андрія, найздібнішого нащадка поета. Юнак промучився від страшних приступів епілепсії цілий рік і помер.

А загалом небезпека чигала на поета і його дітей досить часто. І. Франка ненавиділа влада й переслідували агресивні противники всього українського. Дочка Ганна згадувала випадок, який стався на її очах: «...вискочив із-за рогу чоловік і вистрелив до тата, але, на щастя, не поцілив. Тато зблід, але почав нас успокоювати».

◀ Діти Івана Франка: Андрій (перший ліворуч), Петро (стоїть у центрі), Тарас (перший праворуч), Ганна (сидить у центрі) (1902)

Наприкінці першого десятиріччя ХХ ст. здоров'я Івана Яковича погіршилося (прогресувала сліпота, розвивався параліч рук, хвороба нирок), проте й у такому стані він, наскільки ставало сил, працював.

Коли з початком Першої світової війни виникає галицьке стрілецьтво як зачаток Української національної армії, сини Івана Яковича – Тарас та Петро – стали до лав січових стрільців, без жодного вагання пішли на фронт, мріяли вибороти незалежність України. Ольга Франко з постійної тривоги за дітей тяжко захворіла й тривалий час перебувала в лікарні. Та Іван Франко попри хворобу не втрачав віри у мужність і майбутнє своїх дітей. Він пише патріотичний вірш «Не пора» із циклу «Україна» (збірка «З вершин і низин»), що став першою стрілецькою піснею.

◀ Син Івана Франка
Тарас

Син Івана Франка
Петро ▶

Наймолодший із синів Івана Франка Петро став авіатором, очолював першу ескадрилью військових льотчиків Української галицької армії (УГА), був обраний депутатом Верховної Ради УРСР. У червні 1941 р. його розстріляли радянські енкаведисти.

Тарас успадкував від батька письменницькі здібності. Він також вступив до легіону січових стрільців УГА. До 1945 р. проживав у Західній Україні, потім у Києві. Був викладачем, літературознавцем.

Дочка Івана Франка Ганна після закінчення Першої світової війни опинилась у Європі, співпрацювала з Червоним Хрестом. У 1948 р. виїхала до Канади, де й проживала постійно, проводила широку культурно-просвітницьку діяльність.

- 4 Проаналізуйте одну з цитат Івана Франка, що наведені в життєписі. Чому саме цей вислів письменника привернув вашу увагу?

Мистецькі діалоги

- 1 Розгляньте фото поета, його дружини, дітей у ранньому віці та дорослих синів у формі січових стрільців. Що ви можете сказати про родину Івана Франка?
- 2 Порівняйте портретне фото Івана Франка з художньою картиною В. Слєпченка. Чим вони різняться між собою, а чим подібні?
- 3 Розгляньте фотосвітлину міста Івано-Франківська. Як особисто ви ставитеся до того, що населені пункти перейменовують на честь видатних людей? Що їхні портрети розміщують на банкнотах? Чому саме ви так вважаєте? Доведіть власну думку аргументовано.

Трискладові віршові розміри

Вам уже відомі двоскладові віршові розміри хорей (|´U|) та ямб (|U´|). Проте існують і *трискладові віршові розміри*, коли стопа складається з трьох складів: одного наголошеного й двох ненаголошених. Комбінація наголошеного й ненаголошених складів у таких стопах може бути різною: у деяких поезіях наголошений склад виявляється за порядком першим у стопі, в інших – другим, а ще в інших – третім. Проте кожного разу відповідна стопа без жодних змін у рядку вірша повторюється певну кількість разів. Якщо ямб і хорей – дзвінки, рвучкі, бадьорі за своїм характером віршові розміри, котрі додають поезіям відчуття нестримного руху, пісенної мелодійності, прискореності, темпу, то тристопні віршові розміри –

плавніші та значно повільніші, тому завжди несуть відчуття урочистості, патетики, святковості, плавності.

Дактиль – трискладовий віршовий розмір із наголосом на першому складі (|´UU|).

Дактилем написані вірші Павла Грабовського «Швачка», Володимира Сосюри «Білі акації будуть цвісти...», поезія Івана Франка «Земле, моя всеплодющая мати...» також написана дактилем:

Земле, моя всеплодющая мати,
|´UU|´UU|´UU|´U
Сили, що в твоїй живе глибині,
|´UU|´UU|´UU|´
Краплю, щоб в бою сильніше стояти,
|´UU|´UU|´UU|´U
Дай і мені!
|´UU|´

Амфібрахій – це трискладовий віршовий розмір, але з наголосом на другому складі (|U´U|).

Амфібрахій присутній у патріотичних віршах Олександра Олеся «Живи, Україно, живи для краси...», Володимира Сосюри «Любіть Україну», вірш Івана Франка «Гримить!...», також написаний чотиристопним амфібрахієм (кількість стоп визначаємо за переважною більшістю рядків строфи):

Гримить! Благодатна пора наступає,
|U´U|U´U|U´U| U´U
Природу розкішная дрозж пронимає,
|U´U|U´U|U´U|U´U
Жде спрагла земля плодотворної зливи,
|U´U|U´U|U´U|U´U
І вітер над нею гуляє бурхливий,
|U´U|U´U|U´U|U´U
І з заходу темная хмара летить –
|U´U|U´U|U´U|U´
Гримить!
|U´

Анапест – це трискладовий віршовий розмір із наголосом на третьому складі (|UU´|).

Анапестом написані вірші Павла Грабовського «Уперед», Володимира Сосюри «Коли потяг удаль загуркоче...». П'ятистопний анапест присутній у поезії Віктора Баранова «До українців»:

Я запитую в себе, питаю у вас, у людей,
| UU´|UU´|UU´|UU´|UU´
Я питаю в книжок, роззираюсь на кожній сторінці:
| UU´|UU´|UU´|UU´|UU´|U

Де той рік, де той місяць, той проклятий тиждень і день,
 | UU˘|UU˘|UU˘|UU˘|UU˘|
 Коли ми, українці, забули, що ми – українці?
 | UU˘|UU˘|UU˘|UU˘|UU˘|U
 Українці мої! Дай вам, Боже, і щастя, і сил.
 | UU˘|UU˘|UU˘|UU˘|UU˘|
 Можна жити й хохлом, і не згірне від того хлібина.
 ||˘U˘|UU˘|UU˘|UU˘|UU˘|U
 Тільки хто ж колись небо нахилить до ваших могил,
 |˘U˘|UU˘|UU˘|UU˘|UU˘|
 Як не зраджена вами, зневажена вами Україна...
 | UU˘|UU˘|UU˘|UU˘|UU˘|U

Трискладові віршові розміри в українській поезії використовуються значно рідше, ніж двоскладові. Дактиль, амфібрахій, анапест переважно бувають двостопними, тристопними, іноді – чотиристопними, оскільки є значно ширшими, ніж двоскладові віршові розміри, а своєю довжиною верси (рядки поезій) завжди обмежені. Якщо трискладовий віршовий розмір іноді виявляється і п'ятистопним (як-от поезія В. Баранова «До українців»), то в такому випадку питомий темп вірша настільки уповільнюється, що поезія вже звучить як ритмізована проза чи молитва.

Діалог із текстом

- 1 Що ви дізналися про трискладові віршові розміри? Чому найчастіше вони бувають двостопними, тристопними, іноді – чотиристопними?
- 2 Зіставте й порівняйте ритміку віршів, написаних двостопними і тристопними віршовими розмірами. Чому для громадянської і патріотичної лірики більше придатні тристопні віршові розміри?
- 3 У мережі Інтернет знайдіть тексти поезій Павла Грабовського «Швачка», «Не раз ми ходили в дорогу...», Олександра Олеся «Живи, Україно, живи для краси...», Володимира Сосюри «Білі акації будуть цвісти...», «Коли потяг удаль загуркоче», «Любіть Україну» і зробіть графічну схему віршових розмірів однієї строфи у двох із цих поезій (на ваш вибір).
- 4 Визначте римування у строфах, а також особливості рим в аналізованих вами уривках віршів.
- 5 Уважно прочитайте уривки поезій, на основі яких у підручнику зроблено графічну схему їхніх віршових розмірів. Визначте у строфах цих віршів типи римування та особливості рим.

Поетична творчість Івана Франка

Свою першу поезію «На Великдень 1871 року», яка, на жаль, не збереглася, Іван Франко присвятив батькові. Втрачені і його пізніші поеми «Святий Валентій» та «Історія товпки солі». Перші друковані вірші («Моя пісня» і «Пісні народні») з'явилися 1874 року у львівському студентському журналі «Друг» під псевдонімом «Джеджалик».

1 Під орудою – тут: під керівництвом, опікою, наглядом.

У Львівському університеті у вільний від навчання час Іван Франко працював секретарем студентського журналу «Друг», який під його орудою¹ став дуже популярним серед молоді. Молодий Франко і сам долучився до письменницької праці. Він випробовував

свої сили і в поезії, і в прозі: надрукував у часописі «Друг» власні оповідання «Вугляр», «Два приятелі» та «Лесишина челядь» (усі 1876 р.), видав першу збірку власних поезій «Балюди і розкази» (1876), присвячену «Благородній дівичі Надєжді» (літературний псевдонім Ольги Рощкевич).

Якщо після першого виходу з в'язниці Франко написав свої знакові поезії «Товаришам із тюрми» та «Камєнярі» (обидва 1878 р.), то під час другого ув'язнення митець експериментує із традиційним народним жанром веснянки, наповнюючи власні твори психологічним змістом. Можливо, тому своїм віршам, які Франко після коломийського арешту потай від жандармів упорядковував у Нагуєвичах, поет дав загальну назву «Веснянки». У в'язниці його застав Великдень. Місцеві заарештовані, переважно селяни, щоб у тюремній камері бодай якось підняти собі дух, тихенько співали календарно-обрядові пісні – веснянки, які в цей час коло церкви лунали й у їхніх рідних селах. Франко був зачудований оптимістичним настроєм фольклорних веснянок. «Всі веснянки дишуть здоровим, чистим чуттям радощів життя і молоді, свіжої сили», – писав Іван Якович децю пізніше.

Поезії із циклу «Веснянки», а саме: «Гримить!..», «Земле, моя всеплодющая мати...» та «Vivere memento!» – засвідчують, що Іван Франко був прекрасно ознайомлений з європейськими подіями, коли у крові сотень жертв руйнувалися імперії, а на їх руїнах поставали національні держави-республіки. Тож недарма у вірші «Гримить!..» автор використав *паралелізм*: перша строфа присвячена весні в природі, а в другій – оспівується «весна народів». Так пізніше політики й ідеологи назвали низку буржуазних революцій того часу, демократичних за своєю природою.

Громадянська лірика – умовна назва, якою окреслюють різновид поезій, що містять громадянські, соціальні, національні, а також певні патріотичні мотиви. Певна умовність цієї назви зумовлена розмитістю меж віршів цієї тематики, проте в них завжди розкрито свідоме ставлення до національних цінностей, продемонстровано активну громадянську позицію ліричного героя, його світоглядні принципи, взірці для наслідування.

Ліричний герой Івана Франка – діяльний, сміливий, гордий, вільний – відчуває себе питомою часткою України, яка як «всеплодющая мати» дає йому сили і натхнення для боротьби і впровадження змін. Девіз «Vivere memento!» у його вустах сприймається як лозунг патріота й пасіонарія, що не хоче прожити життя марно, трудитися заради власних мізерних матеріальних благ, а планує закласти основи щасливого майбутнього для багатьох поколінь українського народу.

Художні засоби усіх Франкових «Веснянок» і традиційні, і новаторські, ритміка – бадьора, життєствердна й життєрадісна. Франків ліричний герой – людина нового часу, незламна, упевнена в собі. Це борець і переможець, а не жертва тяжких обставин і підневільного життя. На час своєї появи ця поезія була новаторською, пейзаж у ній – динамічним, змінним.

▲ Іван Гончар.
Кривий танець (1973)

Віноска – це доступне пояснення незрозумілого, іншомовного, діалектного, архаїчного, сленгового слова; лаконічне роз'яснення історичної події, коротка довідка чи інформація про те, що читачам може бути взагалі не відомо. Виноски розміщують унизу сторінки, від літературного тексту їх відмежують горизонтальною лінією. Під час читання художніх творів не варто нехтувати винасками, бо вони завжди допомагають краще розуміти художні тексти.

▲ Володимир Крилов. Гроза (2001)

¹ Дрож (русизм) – трепет, тремтіння.

² Пронимає (русизм) – проймає.

³ Будищина – майбутнє.

⁴ Красна (діалектне) – тут: прекрасна.

* * *

Гримиць! Благодатна пора наступає,
Природу розкішна дроз¹ пронимає,
Жде спрагла земля плодотворної зливи,
І вітер над нею гуляє бурхливий,
І з заходу темная хмара летить –
Гримиць!

Гримиць! Тайна дроз² пронимає² народи, –
Мабуть, благодатная хвиля надходить...
Мільйони чекають щасливої зміни,
Ті хмари – плідної будищини³ тіни,
Що людськість, мов красна⁴ весна, обновить...
Гримиць!

Діалог із текстом

- 1 Зі скількох строф складається вірш Івана Франка «Гримиць!..»? Яке в них римування? Чи є в цій поезії обрамлення? Зацитуйте, як саме воно виражене.
- 2 Доведіть, що в кожній строфі розкрито іншу тему. Яка тема першої строфи, а яку – розглянуто в другій строфі?
- 3 Проаналізуйте, якими художніми засобами поетові вдається висловити свої ключові ідеї.
- 4 Яким віршовим розміром написана поезія І. Франка «Гримиць!..»? Покажіть це на схемі на прикладі другої строфи.

▲ Іван Шишкін. Перед грозою (1884)

Діалоги текстів

- 1 Як згадує у своїй книзі Олександр Шугай, поетична збірка Ліни Костенко «Неповторність» (1980) у рукописі мала назву «Передгрозя», адже нею поетеса пророчила тоталітарній радянській системі неодмінний крах, такою назвою своєї книги передбачала національне пробудження українського народу. Які асоціації викликає у вас особисто поетика назви збірки Ліни Костенко «Передгрозя»? А єдинопочаток у вірші «Гримиць!..» Івана Франка? Чому саме? Умотивуйте думку.
- 2 Визначте віршовий розмір такого уривка з поезії Миколи Вінграновського «Ні! Цей народ із крові і землі...»:

<p>Ні! Цей народ із крові і землі Я не віддам нікому і нізащо! Він – мій, він – я, він – світ в моїм чолі, То му життя його і ймення не пропащі!..</p>	<p>Ні! Мій народ не дим, не горевіз, І я не дам його по брехнях і по кривдах, Я не пір'їна в гордих його крилах, Я – гнівний меч, що від Дніпра до зівзд!</p>
--	---

▲ Веніамін Кушнір. Мітинг (1991)

- 1 Розгляньте запропоновані в підручнику репродукції картин, на яких художники передали тривожний настрій природи перед грозою. Яке з цих художніх полотен, на вашу думку, найкраще ілюструє вірш Івана Франка «Гримить!...»? Чому саме?
- 2 До якої строфи вірша «Гримить!...» як ілюстрацію можна використати картину Веніаміна Кушніра «Мітинг»? Доведіть, що події, змальовані на цьому художньому полотні, відбуваються в наш час.

Ана́фора (від грец. *anaphero* – піднесення, підйом голосу) – єдинопочаток у всіх або окремих рядках чи в першому рядку кожної строфи.

Анафорою може бути одне слово, словосполучення або й ціле речення. За допомогою анафори суттєво посилюється зміст основної думки твору, увиразнюється логічний наголос, а також завжди забезпечується певна мелодійність, зумовлена однаковою звуковою організацією, що повторюється.

Анафора завжди міститься тільки у перших рядках усіх чи тільки певних строф вірша. Анафора у поезії може вживатися тільки двічі-тричі, а може фігурувати й у кожній строфі.

За допомогою анафори суттєво підсилюється основна думка твору. Наприклад, у вірші Івана Франка «Гримить!...» анафорою є перше слово в перших рядках обох строф. Ним поет наголошує на особливо тривожному явищі в природі й разючій активності національно-визвольних рухів у всій Європі.

У поезії «Земле, моя всеплодющая мати...» цим поширеним звертанням розпочинаються тільки дві окремих строфи, але це теж анафора. Також анафорою в цій поезії виступає лексема «дай», яка повноцінно реалізує задум поета на початку другої і третьої строф.

Ви ще будете аналізувати й навіть вивчати напам'ять поезію Володимира Сосяри «Любіть Україну», де цей заклик-спонукання фігурує в кожному першому рядку всіх строф.

Цікаво, що анафора може ефективно використовуватися не тільки в ліриці, а й навіть у прозі, уживатися, щоб створювати іронічний, шаржований, висміювальний ефект. Наприклад, у повісті Григорія Квітки-Основ'яненка «Конотопська відьма» кожен розділ розпочинається анафорою: «Смутний і невеселий сидів собі... конотопський сотник Микита Уласович Забрьоха». Оскільки причин для суму й печалі в цього одіозного персонажа повісті взагалі нема, а нудиться він лише через бездіяльність, пияцтво й ледарство, у читачів відповідна фраза викликає тільки іронічну посмішку.

Епі́фора (від грецької лексеми, яка перекладається українськими словами «перенесення», «повторення») – протилежна до анафори стилістична фігура. Тобто це повторення однакових слів чи словосполучень наприкінці віршових рядків або строф.

У поезії І. Франка заголовок «*Vivere memento!*» (латинський вислів, що в перекладі означає «пам'ятай, що живеш») є одночасно епіфорою – повторюваною віршовою фразою наприкінці кожної чотирирядкової строфи (катрена). Отже, голов-

на думка поезії підсилена чотирикратним повтором і розкрита у кожній строфі по-новому:

Дивний голос мя кудись
Кличе – тут-то, ген-то:
«Встань, прокинься, пробудись!
Vivere memento!» [...]

Чи се, може, шемріт твій,
Річко, срібна ленто,
Змив мій смуток і застій?
Vivere memento! [...]

А що кров не зможе змить,
Спалимо огнем то!
Лиш боротись значить жить...
Vivere memento!

Поєднання анафори з епіфорою дає надзвичайний ефект. Анафора у вірші І. Франка «Гримить!..» зосереджена в першому рядку строфи, а в останньому вона вже виступає епіфорою, тому створює своєрідне обрамлення обох строф цієї поезії.

Громадянська лірика І. Франка, що знайшла своє втілення у циклі віршів «Веснянки», засвідчила високу суспільну свідомість поета. У його поезіях і зримо, й завдяки підтексту постійно виникає образ України, яка не просто «всеплодющая мати», тобто багата й перспективна для економічного розвитку територія, а й коліска волелюбного українського народу, повноцінна національна держава зі славною історією. Ліричний герой, наче давньогрецький Антей, просить у батьківської землі підтримки й сили.

Ритміка вірша надзвичайно вдала. Укорочені четверті рядки кожної строфи прискорюють темп мовлення. Ця поезія багата афоризмами, які й досі активно використовують українці в розмовній мові й навіть у наукових текстах: «Правді служити, неправду палити / Вічну дай страсть!», «...Працювать, працювать, працювати. / В праці сконать!».

* * *

Земле, моя всеплодющая мати,
Сили, що в твоїй живе глибині,
Краплю, щоб в бою сильніше стояти,
Дай і мені!

▲ Оксана Ягодка. Ангел (2018)

▲ Катерина Мурашко.
Карпати

▲ Віктор Микитенко.
Панорама Києва. Лавра (2018)

▲ Микола Бурачек.
Без назви (перша пол. ХХ ст.)

Дай теплоти, що розширює груди,
Чистить чуття і відновлює кров,
Що до людей безграничну будить
Чисту любов!

Дай і огню, щоб ним слово налити,
Душі стрясать¹ гromову дай власть²,
Правді служити, неправду палити
Вічну дай страсть³!

Силу рукам дай, щоб пута⁴ ламати,
Ясність думкам – в серце кривди влучать,
Дай працювати, працювати, працювати,
В праці сконять!

1 **Стрясать** (русизм) – тут: потрясати, вражати.

2 **Власть** (русизм) – влада.

3 **Страсть** (русизм) – пристрасть.

4 **Пута** (архаїчне) – кайдани.

Діалог із текстом

- 1 Чому поет називає рідну землю «всеплодющою матір'ю»? Який смисл він вкладає в це словосполучення?
- 2 Про що просить ліричний герой в Україні? Чи в цьому проханні виражене кредо поета? Як саме? Підтвердьте власний умовивід цитатою з вірша.
- 3 Яка строфа поезії вам найбільше імponує? Чому саме?
- 4 Проаналізуйте на прикладі однієї зі строф віршовий розмір цієї Франкової поезії, особливості її строфіки, тип римунання, різновид рим.
- 5 Доведіть, що ця поезія Каменяра за всіма своїми ознаками належить до громадянської лірики.
- 6 Що таке епіфора? Чому найкращий ефект вона дає в поєднанні з анафорою? Наведіть приклади.

Діалоги текстів

- 1 У поета Дмитра Павличка є книга віршів про Івана Франка «Задивлений в будущину». В одній із поезій так згадується вірш «Земле, моя всеплодющая мати...»:

Він за плугом ходив
На батьківському полі,
Сіяв жито й овес
І садив бараболі⁵.

Придивлявся жандарм
До його веснування
І сміявся, й радів,
І писав справоздання⁶.

«Все в порядку. Поет
Присмирнів, як дитина.
Обернувся бунтар
В мужика-селянина...

Не говорить ні з ким,
Ну, хіба що з землею,
Але що та земля –
Купи шутру⁷ та глею»...

І не бачив той шпик,
Підглядавши з-за плота,
Що бунтар і мужик –
То єдина істота.

І не відав, що дух
Плугаря не зламати.
Що той глей – то земля,
Всеплодюшая мати.

5 **Бараболя** (діалектне) – картопля.

6 **Справоздання** – тут: звіт.

7 **Шўтер** (діалектне) – дрібні камінці упереміш із піском.

Як саме Д. Павличко увиразнює розуміння Вітчизни (України) Франком і жандармом? Яким віршовим розміром написана поезія Д. Павличка?

- 2 У мережі Інтернет чи в інших джерелах знайдіть 2–3 приклади поезій з використанням анафори, прочитайте їх уголос і доведіть, що в обраному вами зразку продуктивно використана анафора.

Мистецькі діалоги

- Проаналізуйте одне з художніх полотен (на ваш вибір) саме як ілюстрацію до вірша Івана Франка «Земле, моя всеплодющая мати...».

Алітерація (від латин. ad – до; littera – літера) – стилістичний прийом, який полягає у використанні в певному художньому тексті автором приголосних звуків, які створюють ефект брязкоту зброї, гуркоту грому, шелесту трави, шурхоту листя, що падає з дерев під поривами осіннього вітру, тихого лепетання струмка, шепоту дощу тощо.

Наприклад, у поемі Тараса Шевченка «Утоплена» дуже точно відтворено шелест осоки й прибережних очеретів із допомогою насиченості цього художнього тексту звуками [с], [ц], [х], [т]:

«*Хто се, хто се по сім боці*
Чеше косу? Хто се?
Хто се, хто се по тім боці
Рве на собі коси?..»

У вірші Івана Франка «Vivere memento» набір сонорних та дзвінких приголосних звуків ([л], [р], [в], [б], [д], [з], [ж], [г], [н], [м]) створює ефект голосного урочистого й щасливого гомону великого натовпу людей:

<i>Люд<i>и</i>, люд<i>и</i>! Я ваш б<i>р</i>ат,</i>	<i>А що к<i>р</i>ов не з<i>м</i>оже з<i>м</i>ить,</i>
<i>Я д<i>л</i>я вас рад жити,</i>	<i>Спал<i>и</i>мо ог<i>н</i>ем то!</i>
<i>Серця с<i>в</i>ого к<i>р</i>ов'ю рад</i>	<i>Д<i>л</i>иш б<i>о</i>роти<i>с</i>ь з<i>н</i>ачить ж<i>и</i>ть...</i>
<i>Ваше гор<i>е</i> з<i>м</i>ити.</i>	<i>V<i>iv</i>ere m<i>em</i>ento!</i>

Алітерація здатна передавати різного тембру звуки зливи за вікном або легкий шум рясного снігопаду, коли вухо ледь вловляє шелест скрижанілих сніжинок, але закоханому ліричному героєві в такій гамі вчувається жіночий зойк чи поклик. У такому явищі легко переконатися зі звукового наповнення вірша, уривок із якого подаємо нижче. Тут саме сонорні та дзвінкі приголосні звуки [н], [ж], [л], [з], [д], [б], [г], [в], [м], ніби створюють ефект уривків слів, вимовлених упівголоса й рваних вітром, тому вони тільки зрідка перемежуються глухими звуками [с], [т], [х], [к], які звучать, як шепіт, шерех, сторонні перешкоди:

Сніжинки летять
на землю холодну...
Біла безмежна гать.
Володю!..

Володимир Сосюра

До речі, саме алітерація лежить в основі такого фольклорного і літературного жанру, як **дитячі скоромовки**, що призначені для тренування органів мовлення та/або корекції дефектів вимови в дітей.

Вдала алітерація здатна допомогти читачам вловити нагнітання тривоги, підсилити рівень напруженості події. Це добре вдалося Іванові Франку в його поезії «Гримить!..». У словах, які в поезії виявляються анафорою, міститься «ключ» до **алітерації** у цьому вірші. У поезії Івана Франка анафорою виступає слово «гримить», яке водночас наближено передає звуки далекого грому, тому налаштовує читачів на уявне сприймання грози з усім її звуковим контекстом (шумом дощу, грюкотом від поривів вітру тощо).

Асонанс (від латин. *assono* – звучу до ладу) – сконцентроване повторення голосних звуків у певному віршованому рядку чи строфі.

Асонанс використовується для суттєвого посилення милозвучності:

Осінній день, осінній день, осінній!
О синій день, о синій день, о синій!
Осанна осені, о сум! Осанна.
Невже це осінь, осінь, о! – та сама.

Ліна Костенко

У взаємодії з алітерацією асонанс може створити неповторну за мелодійністю звукову картину:

Тут обелісків ціла рота.
Стриж^і над кручею стриж^{уть}.
Високі цвинтарні ворота
Високу тишу стерез^{уть}.

Ліна Костенко

Адже голосні звуки [y], [o], [i], [a] створюють ефект безсловесного голосіння, а вдало поєднані приголосні [т], [б], [н], й навіть групи приголосних [стр], [ст] з не-далекими від них у словах чи словосполученнях звуками [ш] та [ж], нагадують скрипіння старих воріт, моторошні звуки віддуння минулих боїв, а на час дії у вірші – страшної цвинтарної запустілості, космічної порожнечі.

Асонанс й алітерація також виразно присутні в поезії Івана Франка «Земле моя, всеплодюча мати...», і вам неважко це буде довести самостійно.

Діалог із текстом

- 1 Що таке асонанс? Наведіть приклади цього художнього засобу.
- 2 З якою метою в поезіях автори використовують алітерацію? Чи роблять це свідомо? Чому алітерація часто вживається поряд із асонансом?
- 3 Доведіть, що в одній народній скоромовці (на ваш вибір) із запропонованих використано алітерацію.
  - Сяк-так, абияк якось Яків сів мак. Квітне ярий Яків мак, але коле, як їжак.
  - Бурі бобри брід перебрели.
  - Їла Марина малину.
- 4 Доведіть, що у вірші М. Вінграновського «Тринадцять руж...» присутні анафора й алітерація:

Тринадцять руж під вікнами цвіло.	Тринадцять руж під вікнами рида,
Тринадцять руж – чотирнадцята біла.	Тринадцять дум навилися на ружі...
Тринадцять дум тривожило чоло,	Руда орда копиць на виднокружжі,
Тринадцять дум – чотирнадцята – збігла.	І сонця кров солом'яно-руда.
- 5 Яку уявну картину породжують найбільш поширені приголосні звуки в цій поезії? Що саме можна уявити?
- 6 Чи вплинули використані М. Вінграновським художні прийоми на ваші емоції? Що ви відчували під час читання вірша?

Ліричний герой Івана Франка – діяльний, сміливий, гордий, вільний – відчуває себе питомою часткою власної нації. Девіз «Vivere memento!» у його вустах сприймається як лозунг патріота й пасіонарія, що не хоче прожити життя марно, трудитися заради власних мізерних матеріальних благ, а планує закласти основи щасливого майбутнього для багатьох прийдешніх поколінь українського народу. Поет у цьому вірші виходить далеко за межі реалізму, який зосереджувався на показі страждань нації, продукував переважно образи покривджених, zdegradovаних. На протигагу таким недолугим психотипам автор обирає оптимістичний девіз і такий же погляд навіть на старий убогий світ, який мусить переродитися на краще завдяки праці рук і розуму покоління молодих ентузіастів.

VIVERE MEMENTO!¹

Весно, що за чудо ти
Твориш в моїй груді?
Чи твій поклик з мертвоти
Й серце к житні² будить?
Вчора тлів, мов Лазар³, я
В горя домовині –
Що ж се за нова зоря
Мені блисла⁴ нині?
Дивний голос мя⁵ кудись
Кличе – тут-то, ген-то:
«Встань, прокинься, пробудись!
Vivere memento!»

Вітре теплий, брате мій,
Чи твоя се мова?
Чи на гірці світляній⁶
Так шумить діброва?
Травко, чи се, може, та
Втішно так шептала,
Що з-під криги мертвоти
Знов на світло встала?
Чи се, може, шемріг⁷ твій,
Річко, срібна ленто⁸,
Змив мій смуток і застій?
Vivere memento!

Всюди чую любий глас⁹,
Клик¹⁰ життя могучий...
Весно, вітре, люблю вас,
Гори, ріки, тучі¹¹!
Люди, люди! Я ваш брат,
Я для вас рад жити,
Серця свого кров'ю рад
Ваше горе змити.
А що кров не зможе змить,
Спалимо огнем то!
Лиш боротись значить жить...
Vivere memento!

¹ «Vivere memento» (лат.) – дослівно:

«Пам'ятай, що живеш!».

² **К житні** (русизм) – до життя.

³ **Лазар** – біблійний персонаж, який воскрес через кілька днів після своєї смерті.

⁴ **Блисла** (діалектне) – тут: зблиснула, засяяла.

⁵ **Мя** (архаїчне) – тут: мене.

⁶ **Світляній** (діал.) – тут: освітлений сонцем.

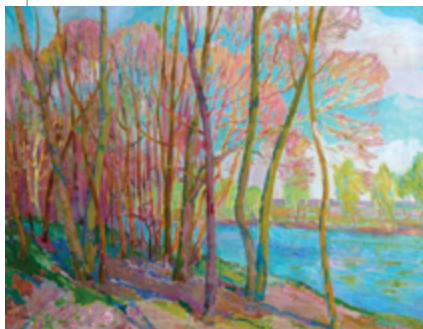
⁷ **Шемріг** – тихий шепіт.

⁸ **Лента** (русизм) – стрічка.

⁹ **Глас** (церковнослов., архаїчне) – голос.

¹⁰ **Клик** – тут: поклик, клич.

¹¹ **Тучі** – хмари.

◀ *Микола Глущенко.
Рожева весна (1973)*

*Марфа Тимченко.
Я з мамою на ярмарку
(1997–1998)* ▶

Діалог із текстом

- 1 Чому весна для ліричного героя цієї Франкової поезії стає символом відродження, нових сил, бажання жити?
- 2 Яку мету ставить ліричний герой вірша «Vivere memento!»? Використовуючи цитати з поезії, доведіть, що йдеться про свідомого українця.
- 3 Визначте віршовий розмір вірша, який ви щойно прочитали. Доведіть, що ця поезія належить до громадянської лірики.
- 4 Які образи-символи є в цій поезії Івана Франка? Для чого їх автор використовує?
- 5 Доведіть, що у вірші «Vivere memento!» мають місце такі художні тропи, як-от асонанс і алітерація. Якими звуками в основному ці засоби милозвучності вірша себе проявляють? Які картини у вашій уяві породжують?
- 6 Чи вдалим є використання в цьому творі латинського афоризму? Чому саме?

Діалоги текстів

- 1 В українського поета середини ХХ ст. Василя Симоненка є вірш «Ти знаєш, що ти людина?». Порівняйте поданий уривок цієї поезії з віршем І. Франка «Vivere memento!» і доведіть, що ці твори співзвучні своїми темою, проблематикою, ідеєю та змістом. Визначте віршовий розмір поезії Василя Симоненка.

Ти знаєш, що ти – людина.
Ти знаєш про це чи ні?
Усмішка твоя – єдина,
Мука твоя – єдина,
Очі твої – одні...

Сьогодні усе для тебе –
Озера, гаї, степи.
І жити спішити треба,
Кохати спішити треба –
Гляди ж не проспи!

- 2 Зіставте афоризм «Vivere memento!» з гаслом античного мудреця Луція Сенеки «Жити – це боротись, утверджувати справедливість». Який із цих двох крилатих висловів вам особисто більше заімпонував і чому саме?

Мистецькі діалоги

- 1 Роздивіться ілюстрації до поезії «Vivere memento!», запропоновані в підручнику. Які аспекти людського життя вони відображають? Чи співзвучні вони за духом із настроєм поезії? Поясніть свою думку.
- 2 Уважно розгляньте репродукцію з картини дніпропетровського художника Миколи Шелеста «День незалежності (Подих волі)». Як ви думаєте, чому це художнє полотно має подвійну назву? Яка з них краща? Чому ви так вважаєте?
- 3 Якою постає персоніфікована Україна на картині Миколи Шелеста? Чому автор художнього полотна подає Українську державу в образі красивої, сміливої, мужньої дівчини?

Микола Шелест.
День незалежності
(Подих волі) ▶

ЛЕГЕНДА ПРО ВІЧНЕ ЖИТТЯ

Легенда (від лат. *legenda* – те, що варто прочитати) – фольклорний або літературний жанр міфологічного, апокрифічного (про життя апостолів або святих) чи історико-героїчного змісту. Значною мірою це фантастичний переказ про якусь подію, історичну особу чи містичне пояснення виникнення певного звіра, птаха або рослини через гарні або погані людські вчинки.

Притча – це твір із повчально-алегоричним сюжетом, побудований на прихованому зіставленні й порівнянні. Сюжети в притчах побудовані на життєвих ситуаціях, але в образній формі.

1

Олександр Великий¹ весь світ звоював
І отсе в Вавилоні² мов бог раював³.

А побожний аскет⁴ вік в пустині прожив
І молитвою й постом богині служив.

Наче сонце, що разом прогонює тьму,
Так богиня в опівніч явилась йому.

Прихилилась і мовить: «Мій вірний слуго,
Чим тебе вдоволить? Чи бажаєш чого?»

Аскет мовить:

«Хоч яке се життя і трудне, і сумне,
Дай, щоб старість і смерть оминули мене».

Богиня мовить:

«Ну, як се в тебе дар найцінніший з усіх,
На ж тобі сей малий золотистий горіх.

Одну нічку не спи, один день промовчи
І, очистивши ум⁵, сей горіх розтовчи.

Шкаралющу – в огонь, а розкусиш зерно,
Дасть тобі молодим вічно жити воно».

2

Цілий день промовчав, і не спав усю ніч,
І готовивсь аскет на велику річ⁶.

Ось огонь розпалив із пахучих полін,
І кадило⁷ в огонь щедро кидає він,

І закони господні проходить умом,
Щоб очистити ум, не схибити притьмом⁸.

Та ось сумніви в серці повстали страшні:
«Вічно жить – молодим – ну, пощо се мені?

Чи вертати у світ, де панує борба?
Чи ось тут вічно жить? Се ж безумство хіба!

1 **Олександр Великий** – тут: Олександр Македонський.

2 **Вавилон** – одне з найбільших завойованих Олександром Македонським міст-держав, у якому він вирішив створити величезний флот і модернізувати свою армію, щоб з новими силами рушити на завоювання Чорноморсько-го узбережжя, Аравії, Карфагена і Заходу, але в розквіті сил на тридцять третьому році життя (11 червня 323 року до н. е.) саме в цьому місті раптово помер у страшних муках.

3 **Раював** – тут: правив одноосібно й усеможо.

4 **Аскет** – буквально: чернець, монах, але тут, очевидно, жрець неназваної у поемі Іваном Франком богині або мудрець, філософ, який обрав для себе самотнє життя поза суспільством.

5 **«Очистивши ум»** – тут: привівши до порядку думки, упорядкувавши власну свідомість.

6 **«Великую річ»** – тут: велику справу.

7 **Кадило** – тут: пахучі сухі трави, які при згоранні давали п'янкий аромат.

8 **Притьмом** – тут: ненароком, випадково.

▲ Олександр Македонський.
Антична фреска

▲ *Джовані Баттіста Тьєполо. Філософ Діоген та Олександр Македонський (1770-ті pp.)*

1 **Квітка марна** – тут: як зірваний цвіт, уже приречена на смерть рослина.

2 **Генерал** – тут: воєначальник високого рангу, адже у війську Олександра Македонського генералів узагалі не було й навіть існувати не могло. Представник знатного роду Птолемея був одним із найближчих друзів Олександра Македонського, постійно супроводжував його в поході, проявив надзвичайні військові здібності, величезний авторитет і керував третиною війська Олександра Македонського.

▲ *П'єтро Ротарі. Олександр Македонський і Роксана (1756)*

«Міліонам ти сонце, добродій еси, –
Будеш жить вічно юний, як плід сей з'їси».

5

«Вічно жить! Молодим! Справді, божеський дар!»
І великим, безсмертним почув себе цар.

«Вічно жить! Молодим! А вона? А вона?
Постаріє, зів'яне, мов квітка марна!»

Що без неї життя? Сонце? Небо? Сам рай?
З нею жить! Або радше ти сам умирай!»

Вже й не думає цар, до Роксани біжить:
«Серце, ось тобі дар: вічно в юності жить!»

І сказав їй усе, відки має сей плід,
Що робить, щоб богині сповнить заповіт.

Коли любиш мене, моє сонце ясне,
Дасть безсмертя обом нам зерно те дрібне.

А не любиш... – урвав. – Кого хочеш люби!
Ось тобі сей горіх! Що захочеш – роби!»

Зчервоніло дівча, в личко вдарила кров, –
Олександр не ждав її слова – пішов.

6

Гей, Роксано, красуне, що думаєш ти?
Чи про те, щоб з царем до безсмертя дійти?

Не про те! Інший жар в її серці горить!
Інший бог там живе! Інший цар там царить.

Він мета її мрій, осолода очей,
Над усіх милий їй генерал² Птолемея.

Хоч не любить її і холодний, як лід,
Вона рада свій вік дати за сам його вид.

«Вічно жить молодій, а без нього? О ні!
Краще він хай живе, дасть безсмертя й мені!»

Ну ж, поможе сей плід його серце здобуть!
А як ні, то мені краще в світі не быть».

Птолемея знайшла, і дала йому плід,
І сказала, який в нім лежить заповіт.

А як ніч надійшла, вона тихо пішла,
Олександру в вино трути-зілля влила.

І в тріскучий огонь із пахучих полін
Чудодійний горіх бистро кидає він.

І здалось, що вже біль не так люто палив,
Мовби в збурену кров охолоди¹ налив.

Прояснів його ум, серце збулось химер,
А в опівніч саму Олександр умер.

¹ Охолода (діалектне) –
прохолода.

Прототип – прообраз, конкретна історична або сучасна письменникові особа, зовнішність, риси характеру або вчинки якої митець використав для створення свого літературного персонажа чи героя.

Діалог із текстом

- 1 Яка вічна проблема потужно прозвучала в цьому творі? Як саме її розв'язує Іван Франко? А яким могло бути розв'язання ситуації, якби бодай один персонаж виявився беземоційною, не здатною на порив душі, обмеженою і корисливою людиною?
- 2 Як ви думаєте, чому в «Легенді про вічне життя» всі ліричні персонажі виявилися досить яскравими особистостями?
- 3 Хто з реальних історичних осіб міг виявитися прототипом ліричних персонажів цього твору Івана Франка – аскета, Олександра Великого, Роксани, Птолемея?
- 4 Перелічіть ліричних персонажів цього твору й доведіть, що лиш аскет хотів використати чарівний горіх для блага держави? Як саме він пояснював богині власний вчинок?
- 5 Чи було хоч в одного ліричного персонажа цього твору кохання взаємне? У чому проявлялися для них особисто несподівані вчинки тих, кого вони кохали?
- 6 Чому Олександр Македонський не використав горіх за призначенням? У чому саме він розчарувався в житті? Як про це сказано у творі Івана Франка? Чи має право видатний державний діяч свої особисті справи вважати важливішими від державних?
- 7 Зробіть порівняльну характеристику образів аскета й Олександра. Зверніть увагу як на особистісні якості ліричних персонажів, так і на їхні риси як громадян.
- 8 Іван Франко називає свій твір легендою. Які ознаки саме цього жанру в його творі присутні?
- 9 Чи має «Легенда про вічне життя» Івана Франка ознаки притчі? Які саме?
- 10 Що, на вашу думку, спільного, а що відмінного між легендою і притчею? Який жанр несе більше почвальності – легенда чи притча?
- 11 Наскільки допомогли вам краще збагнути «Легенду про вічне життя» Івана Франка виноска до цього твору в підручнику?

Мистецькі діалоги

- 1 Роздивіться античну мозаїку, на якій зображений Олександр Македонський, і доведіть, що в час свого походу він був зовсім молодю людиною. Чому на цій мозаїці Олександр Великий постає в бойовій обстановці?
- 2 Роздивіться репродукцію картини Джованні Баттіста Тьєполо «Філософ Діоген та Олександр Македонський». Як ви думаєте, філософ Діоген міг бути прототипом аскета в «Легенді про вічне життя» Івана Франка?
- 3 Уважно роздивіться репродукцію картини П'єтро Ротарі «Александр Македонський і Роксана» (1756). Чи такими, як на цій картині, ви уявляли собі Олександра Великого та Роксану, читаючи твір Івана Франка? Чому саме?
- 4 Підготуйте коротку довідку про сюжет картини Тараса Шевченка «Олександр Македонський виявляє довір'я своєму лікареві Філіппу» (1836). Як розкритий мотив довіри на малярському творі Тараса Шевченка і в «Легенді про вічне життя» Івана Франка?

▲ Перша книга віршів Лесі Українки «На крилах пісень» (1893)

¹ Осип Маковей (1867–1925) – західноукраїнський письменник.

² *Contra spem spero* (латинське) – без надії сподіваюсь.

«Пропала грамота» і «Зачароване місце». Книга, до якої ввійшли ці переклади, побачила світ у Львові в 1885 році. Перекладачі підписалися оригінальними псевдонімами: Михайло Обачний та Леся Українка.

У березні 1893 року за сприяння Івана Франка у Львові вийшла Лесина перша книга віршів «На крилах пісень». Критика схвально відгукнулася на прихід в літературу талановитої авторки. За мужність і незламність духу Іван Франко назвав Лесю Українку чи не «єдиним мужчиною на всю соборну Україну», а Осип Маковей¹ так визначив провідні мотиви її першої збірки: «Перший – то сумовитий погляд авторки на своє життя і долю; другий – то культ природи; а третій – то культ України і світове горе».

У 1899 році з'явилася друга поетична книга – «Думи і мрії». Уже з цих збірок молода авторка поставала людиною великої сили волі. Наприклад, у вірші «*Contra spem spero*²» важкій недузї вона протиставила свій незламний дух:

Ні, я хочу крізь сльози сміятись,
Серед лиха співати пісні,
Без надії таки сподіватись,
Жити хочу! Геть думи сумні!

На зламі століть Леся Українка вже була широко відомою поетесою. В її особі передові люди України справедливо розпізнавали гідну наступницю Тараса Шевченка, яка зброєю проти неправди й гніту свого народу обрала поетичне слово. Сама Леся Українка дуже шанувала Кобзаря, вважала його роль в долі українського народу особливою. У вірші «На роковини» вона так писала про Кобзареву відданість Україні:

Він перший за свою любов
тяжкі дістав кайдани,
але до скону їй служив
без зради, без омани.

Усе знесла й перемогла
його любові сила.
Того великого вогню
і смерть не погасила.

Леся Українка прославилася й високохудожніми віршованими драмами. Значну частину цих творів було написано на основі античної історії, інші стосувалися світогляду, вірувань та історії власного народу. У 1910 році письменниця опублікувала патріотичний твір «Бояриня», у якому в образі Оксани Перебійної вивела сильну духом і помислами українську жінку, яка на чужині боронила рідний край у найтяжчі роки його занепаду, що настали після Переяславської ради.

У десятому класі ви читатимете й аналізуватимете найкращу з художнього погляду віршовану драму Лесі Українки «Лісова пісня», написану на основі народних повір'їв і неперехідних морально-естетичних цінностей українців. Ще задовго до екологічних катастроф поетеса пророчо застерігала своїх земляків і все людство від бездумного нищення природи, невміння людей жити в гармонії з довіллям, сповідувати високі ідеали добра, любові, справедливості.

Леся Українка приятелювала з визначними вченими – істориком Дмитром Яворницьким, відомим мовознавцем Агатангелом Кримським, які допомагали їй високопрофесійними консультаціями. Коли поетеса надіслала науковцеві-полі-

«Леся Українка стоїть ніби в центрі нашої новішої поезії, з одного боку торкаючись попереднього гурту письменників, у яких голосніше бринить громадянська струна; з другого – сама дає почин тій поезії, що останніми часами все дужче починає в нас озиватись... Леся Українка лишається проте найсучаснішим з наших письменників, справжнім "поетом під час облоги" – співцем того лютого часу, що так яскраво з її творів позирає. Вміла вона дошкулити ворога своїм дужим словом, вдихнути бадьорість і волю до активності й діла у своїх; та вміла ж і просто зачепити натхненною піснею струни в душі людській».

Сергій Єфремов

готові¹ свою поему «Одно слово», зі змісту якої випливало, що в якутській мові нема слова «воля», Агатангел Юхимович авторитетно відповів, що воно в якутській мові є й активно вживається. Кмітлива авторка підзаголовок «Оповідання старого якута» замінила на «Оповідання тубільця з півночі», не вказавши мови, у якій не існує слова «воля».

Усе життя Леся Українка була великою патріоткою рідного краю. Заради збереження духовних скарбів поетеса нехтувала навіть власним здоров'ям. Хоча берлінський професор наполягав на щорічному курортному лікуванні Лесі в Єгипті, одного року вона віддала всі зібрані на це родинно кошти для організації експедиції для запису народних дум. Коли в 1909 році в Києві було поставлено на сцені драму Лесі Українки «Блакитна троянда», гонорар за цю постановку авторка віддала на спорудження пам'ятника Тарасові Шевченку.

Померла Леся Українка 19 липня 1913 року в Грузії у місті Сурамі. Прах великої поетеси перевезли в Україну і поховали на Байковому кладовищі в Києві.

◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇
¹ Поліглот – знавець багатьох мов.
◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇

Діалог із текстом

- 1 Коли і в якій сім'ї народилася Лариса Косач? Якими були умови для духовного розвитку дітей у цій родині? У якому віці Леся навчилася читати, грати на фортепіано, вишивати?
- 2 Що ви можете розповісти про перші спроби творчості Лесі та її брата Михайла?
- 3 Де виходили друком збірки віршів Лесі Українки? Як зустріла критика появу нової авторки?
- 4 Які віршовані драми вважають вершинами творчості Лесі Українки?
- 5 У яких вчинках поетеси особливо виразно виявився патріотизм Лесі Українки і її щира турбота про збереження народних скарбів?
- 6 Прокоментуйте оцінку Лесі Українки Сергієм Єфремовим.
- 7 Скільки років прожила Леся Українка? Як ви вважаєте, чому за таке коротке життя їй вдалося зробити дуже багато?
- 8 З якою метою Олена Пчілка дібрала для своєї дочки такий відповідальний псевдонім?
- 9 Порівняйте ставлення до своїх талановитих дітей батьків Тараса Шевченка, Івана Франка та Лесі Українки. Чи так, на вашу думку, повинні опікуватися майбутніми талантами сучасні сім'ї? Чому?

Пейзажна лірика (від фр. *paysage* – країна, місцевість, підсоння) – умовна назва поезій, у яких природа виступає підсилювачем настрою, вражень, переживань або почуттів ліричного героя (героїні). Природні явища в поезіях можуть бути співзвучними внутрішньому стану ліричного героя (героїні), контрастними чи байдужими до його переживань і почуттів.

Крім звичайного пейзажу, тобто денного, суходільного, розрізняють іще такі його види: **марéна** – морський пейзаж, **ноктюрн** – нічний пейзаж. Існують також

Діалог із текстом

- 1 Що нового ви дізналися про пейзажну лірику? Які вона може мати різновиди?
- 2 Які ознаки притаманні пейзажній ліриці?
- 3 Чому медитативна лірика часто проявляється в єдності з лірикою пейзажною?
- 4 Чому медитативну лірику літературознавці іноді вважають підвидом лірики філософської?
- 5 Які ознаки медитативної лірики для такого виду поезії завжди обов'язкові? Наведіть приклади.

Діалоги текстів

- Пригадайте, які взірці медитативної лірики вам знайомі із зарубіжної літератури. Чим ці вірші близькі до медитативної лірики Лесі Українки?

Мистецькі діалоги

- 1 Розгляньте репродукції денних пейзажів художників, поданих у підручнику. Хоча вони однакові за тематикою, але відрізняються за специфікою зображення. У чому це проявляється?
- 2 Які картини називають ноктурнами?
- 3 Знайдіть серед поданих у підручнику репродукцій картин марени. Які їхні ознаки?
- 4 Чи можете ви вказати серед репродукцій полотно неперевершеного художника-мариніста XIX ст.? Підготуйте усне повідомлення (на 10 речень) про його творчість.
- 5 Пригадайте вірш Лесі Українки про море («Тиша морська...»), який ви вже аналізували раніше, доберіть до нього ілюстрацію з поданих у підручнику репродукцій картин.

* * *

Ви щасливі, пречистії зорі,
ваші промені – ваша розмова;
якби я ваші промені мала,
я б ніколи не мовила слова.

Ви щасливі, високії зорі,
все на світі вам видно звисока;
якби я так високо стояла,
хай була б я весь вік одинока.

Ви щасливі, холоднії зорі,
ясні, тверді, неначе з кришталю;
якби я була зіркою в небі,
я б не знала ні тути, ні жалю.

▲ Вінсент ван Гог. Зоряна ніч над Роною (1888)

Діалог із текстом

- 1 Чому лірична героїня порівнює своє складне людське життя з вічним спокоєм космічних об'єктів – величних зір?
- 2 Як ви думаєте, чим саме могли бути навіяні такі роздуми? Поясніть, як ви дійшли такого висновку.
- 3 Зоряне нічне небо практично на всіх людей навіює думки про велич Божого творіння. З якої причини лірична героїня цієї поезії аж надто спокійно ставиться до минулості свого життя?
- 4 Яку роль у цій поезії відіграє анафора (єдинопочаток)? Умотивуйте свою думку.
- 5 Зі скількох строф складається вірш? Що ви можете сказати про римування та рими в цьому вірші?

- 6 Яким віршовим розміром написана поезія Лесі Українки «Ви щасливі, пречистії зорі...»? Які художні засоби цього поетичного тексту ви вважаєте особливо вдалимими? Чому саме?
- 7 Чи можна сказати, що ця поезія Лесі Українки перебуває на межі пейзажної та медитативної лірики? Поясніть свою думку.

Діалоги текстів

- 1 Пригадайте з курсу зарубіжної літератури поезії про нічне небо, зорі. З якої причини автори звертаються до такої теми?
- 2 Що ви можете сказати про нічні пейзажі (ноктюрни) в зарубіжній літературі? Який із них і якого поета вам найбільше запам'ятався чи сподобався? Чому саме?
- 3 Чи художні засоби для опису неба й зірок в українській та західноєвропейській поезіях тотожні? А чим саме відмінні? З якої причини?

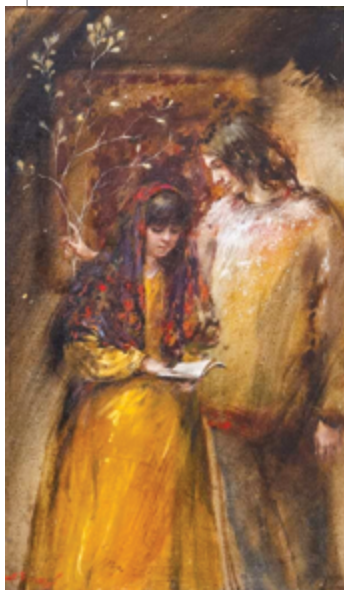

Мистецькі діалоги

- Розгляньте запропоновані в підручнику репродукції картин. Яка з них може бути найбільш промовистою ілюстрацією до поезії Лесі Українки «Ви щасливі, пречистії зорі...»? Чому ви так вважаєте?

Інтимна лірика – умовна назва ліричних творів, у яких провідними мотивами є: а) любовна пристрась; б) родинні почуття; в) фізичний стан ліричного героя (героїні).

Якщо йдеться про почуття кохання, таку інтимну лірику називають **любовною**. Якщо ж йдеться про почуття до дітей, чи батьків, або інших близьких родичів (бабусі до внучки, дідуся до правнука, брата до сестри та ін.), таку інтимну лірику називають **родинною** лірикою. Набагато рідше трапляється інтимна лірика, змістом якої є опис фізичного стану ліричного героя (героїні). Вірш Лесі Українки «Хто вам сказав, що я слабка...» і є зразком такої інтимної лірики. До написання цього твору поетесу спонукало обурення на закиди критики, що вона тяжкохвора, слабосила, а тому не здатна брати участь у боротьбі українського народу за свої права й національне визволення.

▲ Катерина Білетіна.
Історія кохання (2009)

▲ Веніамін Кушнір.
Материнство (1969)

▲ Володимир Сидорук. Буду жити!
Геть думи сумні (1985)

Діалог із текстом

- 1 Що ви можете сказати про різновиди інтимної лірики? Поділіться думкою, який із них вам найбільше до вподоби. Наведіть кілька власних прикладів.
- 2 До якого різновиду інтимної лірики належить вірш Миколи Вінграновського «Перша колискова», який ви читали й аналізували раніше?

Мистецькі діалоги

- До яких різновидів лірики могла би стати ілюстрацією кожна з поданих репродукцій картин? Умотивуйте свою думку.

ДАВНЯ ВЕСНА

Була весна весела, щедра, мила,
Промінням грала, сипала квітки,
Вона летіла хутко, мов стокрила,
За нею вслід співучії пташки!
Все ожило, усе загомоніло –
Зелений шум, веселая луна!
Співало все, сміялось і бриніло,
А я лежала хвора й самотна.
Я думала: «Весна для всіх настала,
Дарунки всім несе вона, ясна,
Для мене тільки дару не придбала,
Мене забула радісна весна».

Ні, не забула! У вікно до мене
Заглянули від яблуні гілки,
Замиготіло листячко зелене,
Посипались білесенькі квітки.
Прилинув вітер, і в тісній хатині
Він про весняну волю заспівав,
А з ним прилинули пісні пташині,
І любий гай свій відгук з ним прислав.
Моя душа ніколи не забуде
Того дарунку, що весна дала;
Весни такої не було й не буде,
Як та була, що за вікном цвіла.

Діалог із текстом

- 1 Чи любите ви весну? Чому?
- 2 Як описано прихід весни й пробудження природи в цьому вірші? Відповідаючи, використовуйте цитати з твору Лесі Українки.
- 3 Контрастною чи співзвучною до настрою ліричної героїні виступає природа в поезії «Давня весна»? З якої причини? Як саме сказано, що природа не забула хворої дівчинки? Зачитайте відповідну цитату вголос.
- 4 Якими рядками сказано про вдячність ліричної героїні весні?
- 5 Чи можна цей вірш вважати автобіографічним? Чому ви так думаете? Знайдіть відповідність між певними поетичними рядками й фактами з життя Лесі Українки.
- 6 На яких художніх деталях акцентує увагу читачів авторка в першій строфі?
- 7 Випишіть із вірша всі метафори і поясніть, як вони впливають на змалювання пейзажних картин авторкою.

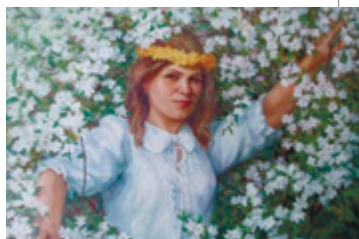

Мистецькі діалоги

- 1 Розгляньте картину «Сад, що квітне». Чим саме цвітіння яблуні прекрасне? Чи може картина російського художника Олександра Мохова бути ілюстрацією до поезії Лесі Українки? Свою відповідь аргументуйте. Чим саме вас зворушила природа, відтворена фарбами й пензлем на ілюстрації?

▲ Олександр Мохов.
Сад, що квітне (2012)

▲ Олександр Ворона.
В саду, який цвіте (2005)

- 2 Розгляньте репродукцію картини сучасного українського художника Олександра Ворони «В саду, який цвіте». Які деталі цієї картини можуть проілюструвати вірш Лесі Українки «Давня весна»? Чому лірична героїня Лесі Українки не могла насолоджуватися красою яблуневого цвіту в саду?

* * *

Хотіла б я пісню стати	Щоб геть аж під яснії зорі
У сюю хвилину ясну,	Полинути співом дзвінком,
Щоб вільно по світі лігати,	Упасти на хвилі прозорі,
Щоб вітер розносив луну.	Буяти над морем хибким.

Лунали б тоді мої мрії
І щастя моє таємне,
Ясніші, ніж зорі яснії,
Гучніші, ніж море гучне.

Діалог із текстом

- 1 Які бажання висловлює лірична героїня цього вірша? Який у неї настрій? Чи про щось подібне доводилося мріяти й вам?
- 2 Доведіть, що в цій поезії виразно виявляються романтичні мотиви.
- 3 Які художні засоби і з якою метою використано в цій поезії Лесі Українки?
- 4 Вивчіть вірш «Хотіла б я пісню стати» напам'ять.

Мистецькі діалоги

- Розгляньте картину Олександра Углова «Юний скрипаль». На основі зображеного доведіть, що скрипаль талановитий і всією душею віддається музиці. Чи може мрія Лесиної ліричної героїні також бути мрією юнака на картині? Свою відповідь аргументуйте. Чим споріднені музика і поезія?

▲ Олександр Углов.
Юний скрипаль (2011)

* * *

▲ Віктор Бабенцов. Леся Українка на Володимирській гірці (1955)

Хто вам сказав, що я слабка,
що я корюся долі?
Хіба тремтить моя рука
чи пісня й думка кволі?
Ви чули, раз я завела
жалі та голосіння, —
то ж була буря весняна,
а не сльота осіння.
А восени... Яка журба,
чи хто цвіте, чи в'яне,
тоді й плакучая верба
злото-багряна стане.
Коли ж суворою зима
покриє барви й квіти —
на гробі їх вона сама
розсіпле самоцвіти.

Діалог із текстом

- 1 Що стало причиною написання поезії «Хто вам сказав, що я слабка...» Лесею Українкою?
- 2 Як ви думаєте, чому безпідставні закиди образили поетесу? Чи була хоч у найменшу мить Леся Українка слабою духом?
- 3 Письменники – також люди і теж страждають від нерозділеного кохання, боляче переносять невдачі та життєві прикросці. Зацитуйте, як саме Леся Українка пише про період свого суму й відчаю в момент смерті коханого.
- 4 Яку роль відіграють пори року в цьому вірші? Як їх характеризує поетка?
- 5 Чи має ця поезія елементи пейзажної лірики? Які саме? Наведіть приклади з вірша.
- 6 Яким віршовим розміром написаний цей вірш? Що ви можете сказати про його строфи, римування, рими, художні засоби? Наведіть приклади на підтвердження своїх думок.

▲ Анатолій Клімов. Весна

Діалоги текстів

- Підготуйте коротке усне повідомлення (до 10 речень) про те, як Леся Українка доглядала за своїм коханим – Сергієм Мержинським, який помирає від туберкульозу.

Мистецькі діалоги

- Розгляньте репродукції картин, подані в підручнику. Одну з них (на ваш вибір) детально проаналізуйте. Розкажіть, які почуття вона у вас викликає.

Поема «Давня казка»

Поема Лесі Українки «Давня казка» є одним із найбільш відомих ліро-епічних творів письменниці. Написана вона в Києві в 1893 році. Першою критично проаналізувала цей твір своєї дочки Олена Пчілка. Леся Українка особисто читала свою поему в гуртку «Плеяда» серед талановитих молодих, та вже авторитетних письменників і отримала від них тільки схвалення. Хоча молода авторка остерігалася, що через її хворобу і співчуття оточення справжньої оцінки своєї творчості не почує.

Твір був уперше надрукований у Львові в журналі «Житє і слово» в 1896 р. Саме поема «Давня казка» відкривала другу збірку Лесі Українки «Думи і мрії» (1899).

Хоча в назві твору є слово «казка», насправді за жанром це типова **поема**, яка має *експозицію* (представлення свого героя авторкою читачам, влучна характеристика народного співця як «людини Божої»), *зав'язку* (знакову зустріч поета з Бертольдом), *кульмінацію* (конфлікт «влади» і «свободи слова»), *розв'язку*

«Я скінчила «Давню казку» (поет і лицар), прочитала її в «Плеяді» з певним тріумфом, найбільш всіх вона сподобалась п. Липському. Се мені приємно, бо все-таки він людина, вихована на європейській літературі, і патріотичної поблажливості у нього нема».

*Із листа Лесі Українки до брата Михайла
12 грудня 1893 року*

(арешт і смерть поета), *постпозицію-епілог* (вічне протистояння «нащадків» співця «нащадкам» Бертольда).

Темою поеми є високе покликання поета, його свідоме служіння народові, тож «Давню казку» можна сміливо вважати поетичним маніфестом Лесі Українки. **Ідея твору** яскраво виражена такими рядками:

Не поет, у кого думки	Не поет, хто забуває
Не літають вільно в світі,	Про страшні народні рани,
А заплутались навіки	Щоб собі на вільні руки
В золотії тонкі сіті.	Золоті надіть кайдани!

У цій ліро-епічній поемі, як пізніше в дуже багатьох драматичних творах, Леся Українка порушує питому українські питання і веде мову про Україну й українців, одягаючи своїх героїв у національний одяг інших народів і поміщаючи в інші епохи.

Ліро-епічна поема – віршований твір великого обсягу, який має переважно одну сюжетну лінію, невелику кількість героїв і розкриває якусь одну проблему. Поема може мати передмову (вступ (пролог) або своєрідний зачин), а також післямову (епілог). У поемі Лесі Українки зачин наближає літературний твір до фольклорного жанру казки, для якої характерні подібні заохочення слухачів (читачів) до цікавої розповіді. Епілогом у поемі виявляється заключна частина твору, у якій наголошується на тому, що протистояння між оборонцями народу (поетами) та його визискувачами (можновладцями) – вічне. Для кращого сприйняття твору, особливо якщо події в літературному тексті відбуваються в різних місцях, автор може поділити поему на окремі розділи, як це й зробила Леся Українка.

ДАВНЯ КАЗКА

Поема
(Скорочено)

Може б, хто послухав казки?
Ось послушайте, панове!
Тільки вибачте ласкаво,
Що не все в ній буде нове.

Тож, коли хто з вас цікавий,
Сядь і слухай давню казку,
А мені коли не лаврів,
То хоч бубликів дай в'язку.

I

Десь, колись, в якійсь країні
Проживав поет нещасний,
Тільки мав талан до віршів,
Не позичений, а власний.

На обличчі у поета
Не цвіла уroda гожа,
Хоч не був він теж поганий, –
От собі – людина Божа!

Та була у нього пісня
І дзвінкою, і гучною,
Бо розходилась по світу
Стоголосою луною.

І не був поет самотнім:
До його малої хати
Раз у раз ходила молодь
Пісні-слова вислухати.

Тее слово всім давало
То розвагу, то пораду;
Слухачі співцю за тее
Ділом скрізь давали раду...

Як навесні шум зелений
Оживляв сумну діброву,
То щодня поет приходив
До діброви на розмову.

Тільки чує – гомін, гуки,
Десь мисливські сурми грають,
Чутно разом, як собачі
Й людські крики десь лунають.

Як на те ж, лежав поет наш
На самісінькій стежині.
«Гей! – кричить він, – обережно!
Віку збавите людині!»...

Попереду їхав лицар,
Та лихий такий, крий Боже!
«Бачте, – крикнув, – що за птиця!
Чи не встав би ти, небоже?»

«Не біда, – поет відмовив, –
Як ти й сам з дороги звернеш,
Бо як рими повтікають,
Ти мені їх не завернеш!..

В мене рими – соколята,
Як злетять до мене з неба,
То вони мені вполюють,
Вже кого мені там треба!»

«Та який ти з біса мудрий! –
Мовить лицар. – Ще ні разу
Я таких, як ти, не бачив.
Я тепер не маю часу,

А то ми б ще подивились,
Хто кого скорій вполює.
Хлопці! геть його з дороги!
Хай так дуже не мудрує!»

«От спасибі за послугу! –
Мовить наш поет. – Несіте.
Та візьміть листки з піснями,
Он в траві лежать, візьміте».

«Він, напевне, божевільний! –
Крикнув лицар. – Ну, рушаймо!
Хай він знає нашу добрість –
Стороною обминаймо.

А ти тут зажди, небоже,
Хай-но їхатиму з гаю,
Я ще дам тобі гостинця,
А тепер часу не маю»...

Розтеклись ловці по гаю,
Полювали цілу днину,
Та коли б же вполювали
Хоч на сміх яку звірину!..

Геть одбившия від гурту,
Їде лицар в самотині.
Зирк! – поет лежить, як перше,
На самісінькій стежині.

«Ах, гостинця ти чекаєш! –
Мовив лицар і лапнувся
По кишнях. – Ой небоже,
Вдома гроші я забувся!»

Усміхнувся поет на тее:
«Не турбуйсь за мене, пане,
Маю я багатства стільки,
Що його й на тебе стане!..

Бачиш ти – оця діброва,
Поле, небо, сине море –
То моє багатство-панство
І розкішне, і просторе.

При всьому сьому багатстві
Я щасливий завжди й вільний».
Тут покликнув лицар: «Боже!
Чоловік сей божевільний!»

«Може быть, – поет відмовив, –
Певне, всі ми в Божій волі.
Та я справді маю щастя,
І з мене його доволі.

Так, я вільний, маю бистрі
Вільні думи-чарівниці,
Що для них нема на світі
Ні застави, ні границі.

Все, чого душа запрогне,
Я створю в одну хвилину,
В таємні світи надхмарні
Я на крилах думки лину.

Скрізь гуляю, скрізь буяю,
Мов той вітер дзвінкий в полі;
Сам я вільний і ніколи
Не зламав чужої волі!»

Засміявся на тее лицар:
«Давню байку правиш, друже?
Я ж тобі скажу на тее:
Ти щасливий, та не дуже...

Я б віддав твоє багатство
І непевнії країни
За єдиний поцілунок
Від коханої дівчини!..»

Щось поет хотів відмовить
На недбалу горду мову,
Та вже сонечко червоне
Заховалось за діброву.

Надійшла сільська молодь,
Що з роботи поверталась,
І побачила поета,
З ним приязно привіталась.

1 **Мандоліна** – струнний щипковий інструмент, різновид лютні.

2 **Крилатий кінь** – Пегас.

Літнім вечором пізенько
Сам поет сидів в хатині,
Так од ранку цілу днину
Він просидів в самотині...

Тільки чує – хтось під'їхав
На коні до його хати
І спинився, потім зброя
Почала чиясь бряжчати...

«Добрий вечір!» – «Добрий вечір». –
Став тут лицар і – ні слова.
Щось ніяк не починалась
Тая пильная розмова.

«Де ж твоя, мій гостю, справа?» –
Далі вже поет озвався.
Лицар стиха одмовляє:
«Я, мій друже, закохався...

Закохався я і гину, –
Каже лицар, – вдень і вночі
Бачу я перед собою
Ясні оченьки дівочи».

«Що ж? – поет на те говорить. –
То за ручку та й до шлюбу!»
«Ох! – зітхає лицар. – Візьме
Інший хтось дівчину люблю!

Під балкон моєї донни
Кожен вечір я приходжу,
І в журбі тяжкій, в зітханнях
Цілу нічку я проводжу.

Може б, краще їй припали
До сподоби серенади?...»
Тут поет на те: «Запевне,
Треба пташечці принади!»

Тут поет взяв мандоліну¹,
І на відповідь гуртові
Він заграв, і до музики
Промовляв пісні чудові.

Всі навколо нерухомі,
Зачаровані стояли,
А найбільше у дівчаток
Очі втіхою палали.

Довго й лицар слухав пісню,
Далі мовив на відході:
«Що за дивна сила слова!
Ворожбит якийсь, та й годі!»

II

«Голос маю, – каже лицар, –
Та не тямлю віршування...»
«Певна річ, – поет говорить, –
То не легке полювання,

А то б досі вже на лаври
Хто б схотів, то й був багатий,
Ні, – химерний, норовистий
Кінь поезії крилатий²!»

«Ти своїм віршем чудовим
Чарував усю громаду, –
Тільки ти один тепера
Можеш дати мені пораду!

За пораду все, що хочеш,
Дам тобі я в надгороду».
«Ну, на се, – поет відмовив, –
Не надіюся я зроду.

Та мені для сього треба
Ймення й вроду панни знати».
«Її наймення Ізідора,
А вродлива!.. не сказати!..»

Більш поет вже не питався,
Сів, задумавсь на хвилину,
Записав щось на папері,
Зняв з кілочка мандоліну...

І погнався лицар хутко
Через доли, через гори,
І спинився під віконцем
У своєї Ізідори.

Хутко в неї під віконцем
Мандоліна залунала,
Із потоку гуків чулих
Серенада виринала...

▲ Валерій Панфілов.
Давня казка (1961)

1 Бусурме́нський – мусульманський;
у переносному значенні: чужинський.

Місто взято, цар в полоні
Бусурменський¹. Перемога!
От тепер уже одкрита
Всім у рідний край дорога.

Тут на radoщах Бертольдо
Всіх співців казав зібрати
І, коли вони зібрались,
Привселюдно став казати:

«Ви, співці славу́тні наші,
Ви, красо всього народу!
Ви нам честь відрятували,
Вам ми винні надгороду!»

Кажуть, весь поміст у пеклі
З добрих замів зложився!
Для пекельного помосту
І Бертольдо потрудився...

Окрім того, що набрав він
На війні всього без ліку,
Ще король йому в подяку
Надгороду дав велику.

Сила статків та маєтків!
Вже Бертольдо граф заможний!
Він живе в своєму графстві,
Наче сам король вельможний.

2 Мі́то – податок.

3 Заста́ви та рога́тки – пропускні пункти,
на яких збирали мито.

Я гадаю, талісман сей
Кожен з вас тут знать готовий,
Се буде речення мудре:
«Утікай, поки здоровий!»

«Утікай, поки здоровий!» –
Всі співці тут заспівали;
Вояки стояли тихо,
Очі в землю поспускали.

Раптом зброя заблищала,
І гукнуло військо хором:
«Ми готові йти до бою!
Краще смерть, ніж вічний сором!»

І метнулися у напад
Так запекло, так завзято,
Що не встигла й ніч настати,
Як було вже місто взято.

Та співці відповідали:
«Ні, не нам, ласкавий пане,
Той, хто сих пісень навчив нас,
Надгороду хай дістане...

Він зостався, щоб піснями
Звеселять рідну країну,
Там він має розважати
Не одну сумну родину»...

«Тільки б дав нам Бог щасливо
Повернутися додому,
Срібла, золота насиплю
Я співцеві дорогому!...»

IV

Та околиця, де жив він,
Вся була йому віддана,
Люд увесь в тім краю мусив
Узнавать його за пана...

Що ж, напитки, та найдки,
Та убрання прехороші,
Та забави, та турніри,
А на все ж то треба гроші!..

Почалися нескінченні
Мита², панщина, податки,
Граф поставив по дорогах
Скрізь застави та рогатки³.

Трудно навіть розказати,
Що за лихо стало в краю, –
Люди мучились, як в пеклі,
Пан втішався, як у раю.

Пан гуляв у себе в замку, –
У ярмі стогнали люде,
І здавалось, що довіку
Все така неволя буде.

Розливався людський стогін
Всюди хвилею сумною,
І в серденьку у поета
Озивався він луною...

Ось одного разу чує
Граф лихі, тривожні вісті:
Донесла йому сторожа,
Що не все спокійно в місті;

Що співці по місту ходять
І піснями люд морочать,
Все про рівність і про волю
У піснях своїх торочать.

Вже й по тюрмах їх саджають,
Та ніщо не помагає, –
Їх пісні ідуть по людях,
Всяк пісні ті переймає...

«В мужика землянка вогка,
В пана хата на помості;
Що ж, недарма люди кажуть,
Що в панів біліші кості!

У мужички руки чорні,
В пані рученька тендітна;
Що ж, недарма люди кажуть,
Що в панів і кров блакитна!

Мужики цікаві стали,
Чи ті кості білі всюди,
Чи блакитна кров поллеться,
Як пробити пану груди?»

«Що се, що? – кричить Бертольдо.
Гей, ловіть співця, в'яжіте!
У тюрму його, в кайдани!
Та скоріш, скоріш біжіте!»

«Не турбуйся ти даремне,
Все одно, вельможний пане,
Вловиш нас сьогодні десять,
Завтра двадцять знов настане!

Нас таки чимале військо,
Маєм свого отамана,
Він у нас одважний лицар,
Врешті, він знайомий пана...»

«Маєм свого отамана! –
Ось де корінь цілій справі!
Ну, та я тепера хутко
Положу кінець забаві!»

Тут він двох щонайвірніших
Слуг до себе прикликає
І до нашого поета
У хатину посилає:

«Ви скажіть йому від мене,
Що я досі пам'ятаю,
Як пісні його втішали
Нас колись в чужому краю...

Я його талан співацький
Так високо поважаю,
Що співцем своїм придворним
Я зробить його бажаю.

Ви скажіть, що він у мене
Буде жити в шані, в славі,
Тільки, звісно, хай забуде
Різні вигадки лукаві».

Слуги зараз подалися
До убогої оселі,
Принесли вони поету
Ті запросини веселі.

Усміхаючись, він слухав
Те запрошення знаднее¹,
А коли вони скінчили,
Так промовив їм на сее:

«Ви скажіть, що я не хочу
Слави з рук його приймати,
Бо лихую тільки славу
Тії руки можуть дати.

Золотих не хочу лаврів, –
З ними щастя не здобуду.
Як я ними увінчаюсь,
То поетом вже не буду.

Не поет, у кого думки
Не літають вільно в світі,
А заплутались навіки
В золотії тонкі сіті.

Не поет, хто забуває
Про страшні народні рани,
Щоб собі на вільні руки
Золоті надіть кайдани!

◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇
¹ Знаднеє –
звабливе.
◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇

Тож підіте і скажіте,
Що поки я буду жити,
Не подумаю довіку
Зброї чесної зложити!»

Аж скипів Бертольд, почувши
Гордовиту відмову,
До поета посилає
Посланців тих самих знову:

«Ви скажіть сьому зухвальцю,
Що тепер настав день суду,
Що терпів його я довго,
Але більш терпїть не буду.

Коли він складання віршів
Бунтівничих не покине,
То в тюрму його закину,
Там він, клятий, і загине!»

Знову слуги подалися
До убогої хатини
І, підходячи, почули
Тихий бренькіт мандоліни.

У вікно зирнули слуги,
Бачать: зібрана громада,
Всі стоять навколо ліжка,
Мов якась таємна рада!

А поет усе то грає,
То щось пише на папері
Й роздає писання людям, –
Тут вступили слуги в двері.

Всі метнулись хутко з хати,
І поет один zostався,
Подививсь на слуг спокійно,
Гордовито привітався.

Всі Бертольдові погрози
Слухав мовчки, усміхався.
А коли скінчили слуги,
Так до них він обізвався:

«Ви скажіть своєму пану,
Що готовий я в дорогу,
Тільки хай велить прислати
Слуг ще двох вам на підмогу.

На запросини ласкаві
Я не можу встать з постелі,
Вам нести мене прийдеться
Аж до нової оселі.

Та й в темниці буду вільний, –
Маю думи-чарівниці,
Що для них нема на світі
Ні застави, ні границі.

І мого прудкого слова
Не затримає темниця,
Полетить воно по світі,
Наче тая вільна птиця.

З словом зіллються в темниці
Гіркий жаль і тяжка туга,
І тоді потрійна стане
І страшна його потуга¹.

І поет від свого люду
Не почує слів догани
В день сумний, коли на нього
Накладатимуть кайдани!»

Так довіку у темниці
Довелось поету жити,
За тюремний спів він мусив
Головою наложити.

Та zostалися на світі
Молоді його нащадки,
Що взяли собі у спадок
Всі пісні його, всі гадки.

Здійнялось повстання в краю,
І Бертольда вбили люде,
Та й гадали, що в країні
Більш неволі вже не буде.

1 Потуга (застаріле) – сила, міць.

▲ Софія Караффа-Корбут.
Давня казка (1963)

Та зостався по Бертольд
Молодий його нащадок,
І пиху його, й маєтки
Він забрав собі у спадок.

І тепер нащадки графські
Тюрми міцнії будують,
А поетові нащадки
Слово гострее гартують.

Проти діла соромного
Виступає слово праве –
Ох, страшне оте змагання,
Хоч воно і не криваве!

А коли війна скінчиться
Того діла й того слова,
То скінчиться давня казка,
А настане правда нова.

Діалог із текстом

- 1 Чому поема Лесі Українки має назву «Давня казка»? Чи вдалою є назва? А як назвали би цю поему ви?
- 2 Розіграйте сцену першої зустрічі поета й лицаря в особах. Яким тоном має говорити Бертольдо, а яким поет? Чому?
- 3 З якої причини Бертольдо вирішив просити саме в поета допомоги привернути серце коханої? Що з цього вийшло?
- 4 Словесно змалюйте похід Бертольда з військом на війну. Які пісні народного співця допомагали воїнам витримувати тягар похідного життя, а які їх присоромили й змусили стати відважнішими?
- 5 Скільки разів і як саме поет допомагав Бертольд? Про що свідчить «забудькуватість» Бертольда щоразу, як лицар повинен був подякувати поетові? Коли саме Бертольдо згадав про заслуги народного співця і з якої причини вирішив щедро віддячити йому за все одразу?
- 6 Чи щирою була ця спроба віддяки? Чому поет відмовився від усього, що йому пропонував пан?
- 7 Існує думка, що видатні люди – це сіль своєї землі, справжні «вершки» суспільства, хоча багаті й можновладці вважають якраз себе найкращими у суспільстві. На чиєму боці правда? Чому?
- 8 Зробіть порівняльний аналіз Бертольда й народного поета, використовуючи цитати й застосовуючи словесне малювання.
- 9 Чому Леся Українка позбавляє народного співця особливої вроди, а змалює його звичайною людиною?
- 10 Що таке, на вашу думку, свобода творчості? Свої судження належно аргументуйте.
- 11 Як ви вважаєте, щастя й мистецький талант – це одне й те саме чи зовсім ні?
- 12 Об'єднайтеся в пари й на основі «Давньої казки» підготуйте власні умовиводи на тему: «Чи сила духу може навіть кволих і зневірених зробити героями?».
- 13 Поясніть смисл вислову «бути придворним співцем» у прямому й переносному значенні. З якої причини становище придворного поета принизливе й ганебне?
- 14 Якими словами у творі пояснено причини перетворення «доброго пана» на безсоромного визискувача власних селян? Як ви вважаєте, чи слід було очікувати від Бертольда саме таких змін у ставленні до підлеглих? Чому?
- 15 Уважно проаналізуйте пісню, яка підняла народ на боротьбу. Чому поет у найтяжчий час був разом із народом і не піддався на жодні спроби підкупу Бертольда?
- 16 Чому у творі наголошено, що «давня казка» триває й досі? Що саме мала на увазі Леся Українка?
- 17 Яким постає народний співець на початку твору? Чи симпатизує своєму героєві Леся Українка? Яка авторська позиція в цьому ставленні прослідковується?
- 18 Уважно й виразно прочитайте уривок поеми від слів «Ви скажіть, що я не хочу...» до «...зброї чесної зложити». Які висновки поета вам найбільше сподобалися?
- 19 Чим повчальна поема «Давня казка» для поетів усіх епох? Напишіть про це невеликий твір-роздум.
- 20 Яке римування використано в «Давній казці»: перехресне, кільцеве, суміжне (паралельне)?
- 21 Чи є в поемі Лесі Українки передмова й післямова (пролог і епілог)? Якими саме строфами у творі вони виражені? Пригадайте, якими словами розпочинаються фольклорні казки. Чи можна вважати, що передмовою в поемі «Давня казка» стає зачин, характерний і для народних казок? Чому ви так вважаєте?
- 22 Знайдіть і зачитайте уривки, які можна вважати зав'язкою та кульмінацією поеми. Чому розв'язка твору трагічна і для поета, і для лицаря?

Діалоги текстів

- 1 Зіставте й порівняйте ставлення безіменного співця «Давньої казки» до свого таланту та роздуми над власною творчістю ліричного героя вірша Т. Шевченка «Думи мої, думи мої...», а також світогляд ліричного героя поезії Т. Шевченка «Минають дні, минають ночі». У чому полягає подібність їхнього морально-етичного життєвого вибору?
- 2 Знайдіть у мережі Інтернет фото мандоліни та лютні й інформацію про ці музичні інструменти. Чим вони відрізнялися? У яких країнах були популярними?
- 3 Знайдіть у бібліотеці або за допомогою пошукових систем мережі Інтернет вірш Лесі Українки «Слово, чому ти не твердая криця». З якими рядками поеми «Давня казка» співзвучна головна думка цієї поезії? Чому ви так вважаєте?
- 4 Пригадайте зі шкільного курсу зарубіжної літератури, чи поети інших націй також порушували у своїх творах проблему служіння митця народові. Якщо так, наведіть приклади. Якщо ні, висловіть своє припущення, чому.
- 5 На шкільному електронному ресурсі (за погодженням із керівництвом школи й під опікою вчителів української мови і літератури та зарубіжної літератури) організуйте популяризацію своїх власних творів (чи творів однокласників/однокласниць, учнів/учениць інших класів) шляхом презентацій, анотування, рецензування. Підберіть відгуки товаришів/товаришок, їхні побажання (етичні!), можливо, ілюстрації. Зробіть тематичну презентацію, онлайн-газету, інформаційний листок тощо.

Мистецькі діалоги

- 1 Прочитайте вголос рядки поеми, у яких ідеться про високу гідність митця, що відмовляється від панських подачок. Чи схвалюєте ви цей учинок співця й чому саме? Відповідаючи, використайте ілюстрацію Софії Караффи-Корбут. Які риси митця підкреслила художниця?
- 2 Яким зобразив поета Валерій Панфілов (с. 118)? Який епізод поеми проілюстрував?
- 3 Розгляньте репродукції картин, розміщені нижче. Ви вже знаєте, що поезія й образотворче мистецтво здатні створювати особливий настрій і активізувати нашу творчу уяву. Які асоціації викликають у вас ці полотна? Одну картину (на ваш вибір) проаналізуйте як ілюстрацію до життя письменниці в цілому або тільки окремого твору Лесі Українки.

▲ Ольга Ковтун. Квадриптих (2011)

◀ Даниель Ф. Герхарц.
Цвітіння

Володимир Калінін.
Ангел завжди поряд ▶

Володимир СОСЮРА (1898–1965)

В історії української літератури Володимир Сосюрі належить одне з чільних місць. Його твори не відходять у минуле, а лише набувають нового звучання. За словами критика Володимира Моренця, під ракетними небесами поезія Володимира Сосюри «явила нам давно забутий тип світовідчужання». Секрет поетичного таланту цього митця давно розгадано. Ще 1952 року Павло Тичина, даруючи своєму другові «Вибрані твори» в трьох томах, на чільній книзі написав: «Дорогому Володимирі Миколайовичу Сосюрі – одному з найбільших поетів... усього світу». Як співець високих почуттів, Володимир Сосюра справді неперевершений. Його любовну лірику молоде покоління завжди сприймало щиро, безпосередньо й чуйно. Проте творчість митця не обмежується ліричними поезіями. Перу Володимира Сосюри належать поеми «Махно», «Каїн», «Христос», «Мазепа», «Розстріляне безсмертя», прозовий автобіографічний роман «Третя Рота», низка чудових байок, які нині дуже злободенні.

Володимир Миколайович Сосюра народився 6 січня 1898 року на станції Дебальцеве в степовому шахтарському краю. Батьки майбутнього поета були надзвичайно вродливими. Про батька Миколу поет, уже дорослою людиною, писав: «Вуса в нього були довгі, козацькі, запорозькі вуса! Задумливі, ніжно-суворі, світло-карі очі, орлиний ніс, високий лоб, тонкі брови». Мати Антоніна Данилівна, згадував В. Сосюра, «була красуня. У неї було чорне, аж до синяви волосся, і вся вона була як зоряна і пристрасна пісня. Вона дуже любила зорі і часто молилась і плакала над ними... Татко нагадував мені похмурого козацького орла, а мама – якусь смугляву птицю, що їй не сидиться на місці і все вона хоче кудись полетіти». Батько і дід у юності писали вірші, складали байки й навіть друкувалися в місцевій пресі, тому Володимир Миколайович твердив, що літературний талант він успадкував по батьківській лінії. Поєднала батьків майбутнього поета велика любов, але злиденне життя багатодітної сім'ї призвело до великих життєвих випробувань. Невдовзі після народження Володимира сім'я оселилася в селищі Третя Рота (нині – це околиця міста Лисичанська, що на Луганщині), де й минуло раннє дитинство поета. У пошуках кращої долі батьки постійно переїжджали з одного місця на інше, поки врешті-решт не опинилися в хатинці над берегом Дінця. Про це Володимир Сосюра в автобіографічному романі «Третя Рота» згадував так: «В маленькій хворостянці нас жило 10 душ... Татко працював на рудниках більше креслярем, іноді шахтарем, а по селах учителював, був і сільським писарем. Працював і землеміром, а в основному – сільським адвокатом». У тому ж таки романі Сосюра виводив походження власного прізвища від француза де Сосюра.

«...весь цвіт письменників і поетів УРСР у роки громадянської війни бився під українськими прапорами зі зброєю в руках проти більшовиків. Петлюрівськими офіцерами були Петро Панч та Андрій Головка, юнкерами – Володимир Сосюра і Борис Антоненко-Давидович, добровольцями-кавалеристами – Олександр Копиленко та навіть 16-річний Юрій Яновський, державними чиновниками УНР – Павло Губенко (Остап Вишня), Павло Тичина... Частина з них на початку 1920 року... перейшли до більшовиків. Тільки декого, наприклад, Остапа Вишню і, за деякими даними, Юрія Яновського, червоні взяли в полон. Але петлюрівська заправка в них залишилася назавжди».

*Ярослав Тинченко,
сучасний історик і журналіст*

У родині розповідали легенду про те, як під час перебування козаків на службі у французького короля юнак з французького дворянського роду так захопився романтикою Запорозької Січі, що разом із січовиками вирушив за дніпровські пороги. Тут довго козакував, а згодом одружився з українкою і започаткував рід Сосюр у степах Донеччини.

Батько навчив сина грамоти, але заплатити за продовження його навчання бодай в училищі не міг, тому хлопчина змушений був заробляти на це сам, працюючи на току. У 1914 році Володимир вступив до сільськогосподарського училища, успішно закінчив перший клас, але після раптової смерті батька вирішив

припинити навчання й заради заробітку влаштуватися учнем кресляра на содовому заводі. На жаль, заробітки були мізерні, тож підліток поновився в училищі.

У часи проголошення Української Народної Республіки Володимир Сосюра брав активну участь в обороні молодой держави. Маловідомим залишається факт перебування поета в Гуляйполі у війську Нестора Махна, який подарував юному поетові годинник із дарчим написом. У Кам'янці-Подільському Володимир Миколайович став курсантом української офіцерської школи, згодом служив у Третьому Гайдамацькому полку армії Симона Петлюри. Тоді ж молодий поет друкував свої патріотичні вірші в газеті «Селянська громада», яку видавало міністерство преси УНР. Національна свідомість автора зростала. За кошти командира Гайдамацького полку О. Волоха в Проскуріві (нині – це місто Хмельницький) вийшла перша збірка Володимира Сосюри «Пісня крові», яка дуже припала до душі військовим побратимам поета.

Та УНР впала. Натомість політичні ідеї змінювалися настільки часто, що тогочасній молоді було важко зробити правильний вибір, а громадянська війна в Україні збирала свої страшні жнива. Юного Володимира Сосюру двічі засуджували до страти: першого разу – денікінці, другого – більшовицький трибунал. Та янгел-охоронець завжди рятував свого підопічного: першого разу рана виявилася несмертельною, і Сосюра вижив, а другого разу приречений до страти попросив виконати його останнє бажання – послухати вірші, які він написав. Червоноармійці заслухалися поезіями про любов і не розстріляли талановитого юнака.

У часи приходу радянської влади Володимир Сосюра вже вважався революційним поетом, але молодь зачитувалася насамперед його ліричними творами. Вірші про любов переписували й вивчали напам'ять, юнаки-студенти поетовими рядками освідчувалися в кохання. А для митця справжньою музою стала Віра

Берзіна, з якою він познайомився під час навчання в Харківському інституті народної освіти. Віра виявилася колишнім політруком¹ червоноармійського ескадрону, комуністичні ідеї для неї значили надто багато, тому кохана не поділяла поетове замилювання Україною.

¹ **Політрук** – військове звання, утворене від російського словосполучення «политический руководитель».

Щиро кохаючи Віру, В. Сосюра присвятив їй такі чудові вірші, як «Так ніхто не кохав...» та «Білі акації будуть цвісти...», однак молода пара розірвала стосунки. Деякий час поет ще жив і творив у тодішній столиці України місті Харкові, але все частіше навідувався на Луганщину. У березні 1931 року під час шевченківських свят на Донбасі Володимир Сосюра познайомився зі своєю майбутньою дружиною Марією Даниловою. Вона була на дванадцять років молодшою від нього, у дитинстві закінчила балетну школу в Києві, гарно співала й декламувала, мала великі темно-сині – як їх називав поет, василькові, тобто волошкові – очі.

У роки Другої світової війни Володимир Сосюра, як і багато інших митців, перебував із сім'єю в евакуації в Башкирії, де видав кілька збірок поезій, зокрема свою найполум'янішу книгу – «В годину гніву», але, подібно до Олександра Довженка, рвався на фронт. Поета запросили працювати в українському радіокомітеті в Москві. У 1944 році В. Сосюра написав патріотичний вірш – «Любіть Україну». Для підняття духу бійців така поезія виявилася надзвичайно потрібною, адже 6 листопада 1943 радянські війська ввійшли в столицю України – Київ, з боями і величезними втратами переправившись через Дніпро, а надалі відвойовували у ворогів українську територію аж до 28 жовтня 1944 року. Вірш «Любіть Україну» виходив українською мовою на шпальтах центральних російськомовних газет, його друкували на листівках, які з літаків скидали над окупованою українською територією. Та після війни саме за цю поезію почалися гоніння на митця. Спочатку безслідно пропала його дружина Марія, мати двох маленьких дітей: у 1949 році її мало не потай заарештували й відправили на заслання до Казахстану, а Володимиру Сосюрі, який оббивав пороги численних кабінетів, вимагаючи інформації, де кохана, ніхто навіть із найвищих чиновників нічого не міг сказати. У 1951 році в газеті «Правда» за вірш «Любіть Україну» його автора несподівано назвали буржуазним націоналістом.

Та янгол-охоронець і цього разу не дремав: поет дивом уцілів, а коли після п'ятирічного ув'язнення в Київ повернулася Марія, поет поніс її від вокзалу до самого будинку на руках.

Святість взаємного кохання Володимир і Марія зберегли на все життя.

«У мене так багато для тебе слів-алмазів, слів-квітів. Мені хочеться засипати ними тебе, зацілувати ними тебе, і щоб ти вічно жила у моїх піснях, щоб люди брали приклад з нашої любові, а не з наших помилок. До зустрічі завтра, любов моя!»

*Із останнього листа до дружини,
4 березня 1964 року*

«Нижний, ширий, з любов'ю в серці і мукою в душі, тонкий лірик, що співав про одвічне кохання, про незгасну любов до свого народу, про вічну хвалу життю. Співав інколи за неможливих для лірики, для творчості взагалі, обставин, бо, коли ревуть гармати, замовкають музи. А він усе ж співав. Він любив епітет “солов'їний” – солов'їні далі, солов'їна пісня, його самого часто звали солов'єм України, але який же предивний цей наш соловей».

Борис Антоненко-Давидович

▲ Володимир Сосюра
з дружиною Марією (1948)

Останній період життя Володимира Сосюри припав на кращі часи, тому поет намагався надолужити згаяне, багато працював, часто друкувався. Упродовж життя митець видав понад вісімдесят збірок поезій. Був удостоєний Державної премії СРСР та Шевченківської премії.

Помер Володимир Сосюра 8 січня 1965 року. 11 січня увесь Київ прощався з поетом. Патріотичну промову на Байковому кладовищі над домовиною друга вголосив поет-пісняр Андрій Малишко.

Діалог із текстом

- 1 Де народився Володимир Сосюра і в яких умовах зростав?
- 2 Що ви довідалися про найближчих родичів Володимира Сосюри: батька, матір, діда?
- 3 Що вам відомо про навчання Володі в сільськогосподарському училищі?
- 4 Як ви розумієте висновок В. Моренця про актуальність поезії В. Сосюри в наш час?
- 5 Яку легенду про славного предка розповідали в батьківській сім'ї Сосюри нащадкам?
- 6 У якій армії воював Володимир Сосюра? Коли і за яких умов побачила світ перша збірка поета? Прокоментуйте її назву.
- 7 Як ви розумієте слова Ярослава Тинченка, що в роки громадянської війни майже всі тогочасні молоді письменники воювали під національним прапором України? Про що це свідчило?
- 8 Які події громадянської війни відбилися на життєвій долі поета? Розкажіть про два розстріли Володимира Сосюри. Які враження у вас викликали ці події?
- 9 Як оцінював творчість Володимира Сосюри поет Павло Тичина? Свою відповідь підтвердіть цитатою.
- 10 Чому у Володимира Сосюри не склалося життя з Вірою Берзіною, а любов до Марії Данилової поет проніс через усе життя? Який життєвий епізод стосунків Володимира і Марії вам запам'ятався?

Діалоги текстів

- 1 Порівняйте слова Бориса Антоненка-Давидовича з поданими нижче висловлюваннями українських класиків про особливості таланту Володимира Сосюри:
«Він усе життя виліплював образ ліричного героя, закоханого в землю, в кольори осені і неба, з чутливою душею» (*Андрій Малишко*).
«Сила його слова, справжній гуманізм його лірики – в природності, в чистосердечному довір'ї до людини, в безмежній відданості їй. Мабуть, тільки значна, непересічна особистість може дозволити собі розкіш розмовляти з людьми своїм природним голосом – голосом правди, пристрасної, чистої, непідробної любові» (*Олесь Гончар*).
- 2 На чому саме наголошували всі митці, ведучи мову про лірику Володимира Сосюри?

ЛЮБІТЬ УКРАЇНУ

Любіть Україну, як сонце, любіть,
як вітер, і трави, і води...
В годину щасливу і в радості мить,
любіть у годину негоди.

Любіть Україну у сні й наяву,
вишневу свою Україну,
красу її, вічно живу і нову,
і мову її солов'їну.

Без неї – ніщо ми, як порох і дим,
Розвіяний в полі вітрами...
Любіть Україну всім серцем своїм
І всіми своїми ділами.

Для нас вона в світі єдина, одна,
Як очі її ніжно-карі...
Вона у зірках, і у вербах вона,
І в кожному серця ударі...

У квітці й пташині, в кривеньких тинах,
У пісні у кожній, у думі,
В дитячій усмішці, в дівочих очах
І в стягів багряному шумі...

Як та купина¹, що горить – не згора,
Живе у стежках, у дібровах,
У зойках гудків, і у хвилях Дніпра,
У хмарах отих пурпурових,

В огні канонад², що розвіяли в прах
Чужинців в зелених мундирах³,
В багнетях, що в темі пробивали нам шлях
До весен і світлих, і щирих.

Юначе! Хай буде для неї твій сміх,
і сльози, і все до загину...
Не можна любити народів других,
коли ти не любиш Вкраїну!..

Дівчино! Як небо її голубе,
Люби її кожну хвилину.
Коханий любить не захоче тебе,
Коли ти не любиш Вкраїну...

Любїть у трудї, у коханнї, в бою,
В цей час, як гудуть батареї...
Всім серцем любїть Україну свою –
ї вїчні ми будемо з нею!

¹ **Неопалїма купина** – у Біблїї згадується як терновий куш, який палав, але не згорав. У сучасній мові метафора *неопалима купина* трактується як символ незнищенностї.

² **Канонада** – гуркїт вїд вибухів, сильна стрїлянина з гармат.
³ **«Чужинці в зелєних мундїрах»** – солдати гїтлерївської армїї.

Дїалог із текстом

- 1 Чому В. Сосюра називає Україну вишневою, а її мову – солов'їною? Як ви розумїєте переносне значення цих слів у тексті вїрша?
- 2 Які картини природи постають із вїрша «Любїть Україну»?
- 3 На пїдставї яких рядкїв можна зробити висновок, що вїрш «Любїть Україну» написаний пїд час вїйни з фашистами? Доведїть, що в цих рядках є пїдтекст, у якому висловлено споконвїчне прагнення українського народу до волї, незалежностї.
- 4 До кого насамперед звертається В. Сосюра, спонукаючи до патрїотичних почуттїв, наполегливо закликаючи любити Україну?
- 5 З якою метою поет виводить образи молодого поколїння – юнака і дївчини? Чому саме на них покладає надїї в справї збереження Української держави?
- 6 Пояснїть, як ви розумїєте рядки: «Не можна любити народїв других, / Коли ти не любиш Вкраїну».
- 7 Чому автор обрав для повтору на початку багатьох рядкїв саме речення «Любїть Україну»? Звернїть увагу, що ці слова є анафорєю (єдинопочатком) й емоційно поглиблюють змїст сказаного.
- 8 Визначте вїршовий розмїр поезїї В. Сосюри «Любїть Україну», особливостї строф, римування, рим, а також проаналїзуйте найважлившї художнї засоби цїєї поезїї. Проїлюструйте свої висновки прикладами.
- 9 З якої причини поет показує індустрїальну Україну, її могутню промисловїсть? Пїдтвердїть рядками вїрша свою думку.
- 10 Сформулюйте ідею вїрша Володимира Сосюри. Які рядки поезїї найкраще її висловлюють?
- 11 Вивчїть вїрш «Любїть Україну» напам'ять.

Дїалоги текстїв

- 1 Порівняйте вїдповїднї рядки вїрша В. Сосюри «Любїть Україну» з уривком із вїрша Тараса Шевченка «Чи ми ще зїдемося знову»:

Свою Україну любїть,	В останню тяжку минуту
Любїть її... Во врем'я люте,	За неї Господа молїть, –

а також із рядком Павла Тичини: «Поете! Любити свїй край не є злочин».

У чому полягає високий змїст усїх цих афористичних висловїв?
- 2 Які ще вїршї про Україну ви знаєте? Хто їх написав? Якими засобами виразностї ці автори передали красу України? Порівняйте ці художнї образи з тими, що їх використав Володимир Сосюра.

Мистецькі діалоги

- Розгляньте репродукцію картини черкаських художниць Інни Федосенко і Яни Давиденко із серії «Пам'яті Героїв Майдану». На основі змісту цього художнього полотна спростуйте або доведіть твердження, що під час Революції Гідності патріотами України виявляли себе насамперед ті, хто не на словах, а на ділі любив Україну.

Інна Федосенко, Яна Давиденко.
Із серії «Пам'яті Героїв Майдану» ►

Патріотична лірика – це один із різновидів громадянської лірики. Патріотичні вірші наших поетів безпосередньо стосуються тем рідного краю, України та українського народу. У патріотичній ліриці письменники проявляють власну любов до батьківської землі, виводять образи українських патріотів, спонукають читачів прагнути та виявляти власну національну самоідентифікацію. Поезія Володимира Сосюри «Любіть Україну» – яскравий зразок патріотичної лірики. Також до патріотичної лірики можна віднести вірш цього ж поета «Солов'їні далі...».

* * *

▲ *Андрій Багно.* Пісня весняного лісу (2020)

Солов'їні далі, далі солов'їні...
Знов весна розквітла на моїй Вкраїні.
На гіллі рясному цвіт, немов сніжинки.
Знову серце б'ється молодо і дзвінко.

Я іду до гаю. Краю, ти мій краю,
кращого за тебе я в житті не знаю!
Кращого не знаю, далі мої сині,
як весну стрічати на моїй Вкраїні.

У росі фіалки, ріки у тумані...
В серці сяють очі, рідні і кохані...
В птичій щебетанні все кругом проснулось,
і до мене знову молодість вернулась.

Я іду до гаю, і в блакить безкраю
серце моє лине й птицею співає
про весну чудесну на моїй Вкраїні...
Солов'їні далі, далі солов'їні!

Діалог із текстом

- 1 Яке враження на вас справила ця поезія Володимира Сосюри? Чи має вона ознаки не тільки патріотичної, а й пейзажної лірики?
- 2 Чи є в цьому вірші єдинопочаток (анафора)? Яку роль виконує цей художній засіб?
- 3 Що ви можете сказати про ліричного героя цієї поезії? Зробіть його словесний портрет.
- 4 Що ви можете сказати про римування в цьому вірші? Яким віршовим розміром написана ця поезія? Скільки має строф?
- 5 Чому для автора краса природи невіддільна від образу України? Умотивуйте свою думку.
- 6 У чому саме полягає обрамлення цієї поезії? Що воно дає читачам?

- 7 Ви вже знаєте змістовно-сміслові значення таких словосполучень, як «солов'їна мова», «солов'їні гаї». А що означає «солов'їні далі»? Це метафора чи епітет?

Мистецькі діалоги

- Розгляньте ілюстрації, подані в підручнику. Одну з них опишіть від першої особи («я») так, неначе це ви особисто гуляєте весняним лісом.

ВАСИЛЬКИ¹

Васильки у полі, васильки у полі,
і у тебе, мила, васильки з-під вій,
і гаї синіють, ген на видноколі,
і синіє щастя у душі моїй.

Одсіють роки, мов хмарки над нами,
і ось так же в полі будуть двоє йти,
але нас не буде. Може, ми квітками,
може, васильками станем – я і ти.

Так же буде поле, як тепер, синіти,
і хмарки летіти в невідомий час,
і той другий, дальній, сповнений привіту,
з рідними очима порівняє нас.

▲ Іван Марчук. Спогади дитинства (1979)

¹ Василькі (русизм) – волошки.

Діалог із текстом

- 1 Яка квітка надихнула В. Сосюру на створення цього вірша? Про які очі кажуть, що вони волошкові?
- 2 Які емоції ви переживаєте, читаючи поезію «Васильки»?
- 3 Що саме вам подобається у світосприйманні ліричного героя, польоті творчої уяви, фантазії?
- 4 Чому вірш В. Сосюри «Любіть Україну» належить до патріотичної, а «Васильки» – до інтимної (власне, любовної) лірики? На основі яких ознак цих поезій ви зробили свої висновки?
- 5 Прочитайте вголос рядки, у яких автор стверджує думку про непроминущість кохання на планеті й закономірне відчуття краси новими поколіннями роду людського.
- 6 Випишіть із поезії «Васильки» найвдаліші художні засоби, за допомогою яких В. Сосюра відтворює красу літнього дня, радісний і піднесений настрій закоханого юнака, щастя молодості. Яку роль відіграє кожен із цих засобів у тексті?
- 7 У яких кольорах ви сприймаєте цю поезію? Чому?

Діалоги текстів

- В оповіданні «Пилипко» сучасника Володимира Сосюри – Андрія Головка (1897–1972) є таке порівняння очей літературного героя з польовими квітами: «У нього очі, наче волошки в житі». Як ви вважаєте, порівняння, зроблене А. Головком, і зіставлення очей коханої дівчини з синіми польовими волошками-васильками ліричним героєм поезії «Васильки» В. Сосюри є влучними й доречними художніми засобами чи цілком випадковими й надуманими? Свою думку обґрунтуйте.

Мистецькі діалоги

- Розгляньте репродукцію картини українського художника Івана Марчука «Спогади дитинства» й опишіть її. Чи відповідає назва змістові намальованого художником? Яке місце на картині відведено розквітлим волошкам? Як ви думаєте, чому? Що ще, крім волошок, на цій картині розкриває її назву?

Персоніфікація – це олюднення природи, своєрідний залишок у людській свідомості анімалістичних уявлень, які були властиві нашим далеким предкам-язичникам, оскільки природу вони сприймали як велику кількість різноманітних божеств і уявляли їх у людських іпостасях. Між персоніфікацією і метафорою є певні «точки дотику», але якщо звичайна метафора олюднює лише якісь окремі дії природних явищ (вітер свище, грім свариться, плакуча верба журиться, сонце сміється, небо плаче), то персоніфікація у вигляді людських постатей, характерів і вчинків пропонує читачам сприймати пори року, природні стихії.

ОСІНЬ

Облітають квіти, обриває вітер
пелюстки печальні в синій тишині.
По садах пустинних їде гордовито
осінь жовтокоса на баскім коні.

В далечинь холодну без жалю за літом
синьоока осінь їде навмання.
В'яне все навколо, де пройдуть копита,
золоті копита чорного коня.

Облітають квіти, обриває вітер
пелюстки печальні й розкида кругом.
Скрізь якась покора в тишині розлита,
і берізка гола мерзне під вікном.

Діалог із текстом

- 1 Який настрій ліричного героя і чим саме він зумовлений у цій поезії?
- 2 Доведіть, що замишування осінню у вірші подано дуже тонко.
- 3 Поясніть, як ви розумієте рядки: «В'яне все довкола, де пройдуть копита, / золоті копита чорного коня».
- 4 Який зміст вкладає поет у два перші й два останні рядки своєї поезії?
- 5 Доведіть, що у вірші відтворено динамічну, а не статичну (нерухому) картину. Якими засобами це досягається?
- 6 Чи можна образи осені та її чорного коня вважати алегоричними? Чому?
- 7 Наведіть свої аргументи на користь того, що осінь-вершниця – персоніфікований образ.
- 8 Доведіть, що цей вірш читачі сприймають у синьо-золотій гамі. Завдяки яким художнім засобам цього досягає поет? Яку роль відіграють чорний і золотий кольори?
- 9 Доведіть, що осінь-вершниця – вдалих персоніфікований образ цієї пори року. Випишіть із цього вірша кілька художніх засобів.

Діалоги текстів

- 1 Дівчиною на коні В. Сосюра змалював не тільки осінь, а й зиму:
Десь там осінь за горами б'є об землю копитами
і, немов громи, білий кінь зими.
Чому в цих персоніфікованих образах пір року коні різної масті?
- 2 Чи вдалою є колористика віршів В. Сосюри «Осінь» і «Зима»? Чому ви так вважаєте? Підтвердіть свої висновки яскравими художніми засобами цих поезій.
- 3 Наведіть приклади змалювання природи зарубіжними поетами. Як ви вважаєте, що частіше використовують автори: метафори чи персоніфікацію? Чому?
- 4 З «Літературознавчого словничка» випишіть значення термінів «патріотична лірика», «громадянська лірика», «інтимна лірика», «пейзажна лірика», «медитативна лірика», «філософська лірика» й доберіть зразки відповідних поезій (на ваш вибір) із творчого ужитку Тараса Шевченка, Лесі Українки, Володимира Сосюри.

Володимир ПІДПАЛИЙ (1936–1973)

Талановитий український поет Володимир Олексійович Підпалий народився 9 травня 1936 року в селі Лазірках на Полтавщині. З раннього дитинства запам'ятав лише невеселе. Радянська влада обклала податками кожне фруктове дерево в селах, а мальовничі українські хутори взялася шаленими темпами ліквідувати: мовляв, там живуть куркулі й вороги світлого майбутнього. Під примусове переселення потрапила й багатодітна сім'я Підпалих. Маленькому Володі тоді було лише три роки, але до подробиць запам'ятав і як батьків найкращий товариш Андрій Копотун бульдозером горнув яблуні з вивернутим корінням, і як старий кіт чомусь не зміг змиритися з тим проклятушим переселенням, усе бігав на старе дворище. Зведене наспіх для сім'ї Підпалих помешкання в селі виявилось таким холодним, що взимку мати вкладала своїх трьох дітей спати під піччю – лише там малі могли зігрітися.

Мама від раннього ранку до темної ночі працювала в колгоспі, батько – на залізниці, тому старші сестри-школярки у вільний від уроків час були полишені самі на себе. Володю ж віддали в ясла. У дитинстві хлопчина любив коней і собак, а волів чомусь завжди жалів за терплячість: «Терплять, хоч могли б і не терпіти, – силу ж яку мають, але чого варте їхнє терпіння! Навіть у людей, коли вони важко живуть, не такі сумні очі». Мріяв вирости, стати запорозьким козаком і гарцювати на коні. Колись чотирирічного хлопчину батько посадив на коня-скакуна. Той вороний і досі гарцює в поезіях Володимира Підпалого! А тато все життя стояв перед очима сина як живий: «Якби володів пензлем, можна було б відтворити його образ у величезному циклі: батько копає колодязь; батько качає мед; батько садить дерева; батько іде до армії... В селі до сьогодні розповідають про те, як він співав, а я пам'ятаю дві його пісні – про Байду та “Ой, забіліли сніги...”. Найкраще “Байду” співали тато і дядько Андрій Колотун. У батька був прекрасний тенор, а кращого баса, ніж у його товариша, я і досі не чув».

Тато загинув на війні під час битви за Дніпро в 1943 році. Як і більшість поетових ровесників, виховувала Володю та його сестер Ніну і Надію мама. Тож у «Автобіографії» Підпалий констатував: «Дитинство в дитинстві вкрала війна». Повоєнні голодні роки, страшне визискування вдів-колгоспниць, якими та ще їхніми корівками-годувальницями й лани орали, запали в поетову душу.

Освіту Володимир спочатку здобував у Величанській семирічці: до неї з кутка, де жили Підпалі, ходити було ближче, а після її закінчення – в Лазірківській середній школі. З навчальних предметів майбутнього поета насамперед цікавили література й історія, тому читав багато, хоч, як визнавав згодом, безсистемно. Здобувши середню освіту, з першої спроби до університету не вступив. Пішов

▲ Володимир Підпалій під час служби на флоті. Рига (1955)

▲ Володимир Підпалій – випусник Київського університету (1962)

працювати в колгоспну тракторну бригаду, щоб бути поряд зі згорьованою ненькою, яка підупала здоров'ям.

Душа юнака поривалась до чогось високого, кращого, його вірші вже могли робити честь не одному визнаному в Україні поетові, але доля готувала нові випробування. Коли Підпалого мобілізували на флот, юнак затужив за степом, обважнілими від плодів садами, тихими спокійними вечорами. Здається, линув сам поперед себе додому у відпустку, леліючи радісну мрію про зустріч з ненькою, а втрапив на її похорон. Тим часом військова служба Володимира Підпалого на морі призвела до хвороби, і коли медична комісія достроково демобілізувала його, юнак уже й сам розумів, що в колгоспі з підірваним здоров'ям довго не протягне. Незважаючи на невимовні болі в кістках, він підготувався й успішно склав екзамени до Київського університету на філологічний факультет.

Перший свій вірш Володимир Підпалій побачив надрукованим в університетській газеті 1957 року, а вже наступного мав публікації в загальноукраїнських часописах – газеті «Молодь України» та журналі «Зміна». У 1963 році вийшла перша поетична збірка «Зелена гілка», через рік – «Повесіння». Після закінчення університету Підпалій працював редактором у видавництвах «Дніпро» та «Радянський письменник».

Молодий поет дуже цікавився добою козаччини, хоч ця тема в радянські часи вважалася забороненою. Не хвилювати славне минуле його не могло, адже добре знав, як у часи Хмельницького рідне село Лазірки, засноване в XVI столітті козаками на річці Сліпорід як козацький зимівник, постачало Запорозькій Січі і продукти, і зброю, і водночас було лазаретом для поранених, і цвинтарем для покійних. Якщо Борис Олійник писав про «шаблю не загублену Сіркову», то Володимир Підпалій – про вороних коней Северина Наливайка, але обидва наголошували на незнищенності українського народу, у якого були такі славні герої. Водночас вишуканій ліриці Володимира Підпалого притаманні камерність, аристократична вишуканість.

Навіть у буденних стосунках зі звичайними людьми: друзями, колегами, випадковими знайомими – Володимир Підпалій виявляв себе надзвичайно уважним, доброзичливим, чуйним. Ці риси характеру знаходили свій відбиток і у творах поета, які ввійшли до ліричних збірок «Тридцять літо» (1967), «В дорогу – за ластівками» (1968), «Вишневий світ» (1970), «Сині троянди» (1979), «Береги землі» (1986), «Кожна бджілка – немов лічилка» (1991), «Сковородинські думи» (2002). Дружина поета Ніла Підпала з допомогою спонсорів видала чудову книгу «Золоті джмелі» (2011), куди ввійшла і вся

«У своїх віршах, у своїй поведінці він був дуже національним... Йому була природна й органічна єдність сільської та урбаністичної тематики... Він був одухотвореним, і його душа була відкрита для осягання любові, віри, надії і краси. Для мене він був і залишається тонким віртуозним ліриком, особливо в українському пейзажі».

Арсентій Струк, поет і перекладач

поетична спадщина, і переклади, зроблені Володимиром Підпалим, і «Автобіографія», і спогади друзів, чимало документів, які проливають світло на часи творчості цього непересічного лірика, відповідального редактора й людини кришталевої совісті.

У власній творчості Володимир Підпалий дивовижно поєднував лірику й епос. Його «Автобіографія», новели «Льонька», «В дорозі», оповідання «Мати», «Цяцька» свідчать про унікальний хист майстра малої прози, а поеми «Голубе кладовище», «Змагання Григорія Сковороди», «Поклик роду» й переспів «Слова о полку Ігоревім» – про філософський тип мислення автора. Маємо пам'ятати, що саме стараннями Володимира Підпалого в нашу літературу було повернуто Євгена Плужника, Михайла Драй-Хмару, Богдана-Ігоря Антонича, у виданні творів яких Володимир Олексійович брав безпосередню участь. Проявив себе митець і чудовим перекладачем, а як літературний редактор багатьом талановитим письменникам допомагав видавати книги у край несприятливі для лірики часи.

Володимир Підпалий належав до поетів «тихої лірики», яку на початку 70-х років «задушила» радянська цензура, устами критиків звинувачуючи її творців у бездіяльності. Тим часом «тиха лірика» внесла в українську поезію глибоку душевність, тонку красу, пастельну колористику, багатий внутрішній світ психологічних ліричних героїв, що для поезії надзвичайно важливо.

Помер Володимир Підпалий 24 листопада 1973 року, похований на Байковому кладовищі в Києві. Поет Абрам Кацнельсон на цю подію відізвався віршем:

Усе було: погрози і підпали...
Бувало ж, як в минуле погляд кину
й згадаю, що всміхавсь мені Підпалий
Володя – то ставало в ту хвилину
світліш... У ньому бачив Україну.

▲ У колі родини: дружина Ніла, син Андрій, донька Оля. Київ (1971)

«Володя Підпалий вражав такою рідкісною на той час цілісністю своєї особистості. У ньому для мене воскресала улюблена з дитинства Україна. Реальна, жива, а не підмінена удаваною романтикою і екзотикою».

Наум Коржавін

Діалог із текстом

- 1 Якими постають перед вами батько й мати Володимира Підпалого? Створіть їхні словесні портрети.
- 2 Які спогади поета вас особливо зворушили? Чим саме?
- 3 Назвіть дві-три прижиттєві збірки поезій Володимира Підпалого.
- 4 Що ви знаєте з історії про сталінські часи, довоєнні й повоєнні випробування українського селянства? Які страшні картини на власні очі довелося побачити Володі Підпалому?
- 5 Де вчився, а згодом працював Володимир Підпалий?
- 6 Що ви довідалися про Підпалого-прозаїка, перекладача та популяризатора творчості незаслужено забутих митців? Про які риси характеру Володимира Олексійовича така діяльність свідчить?

* * *

...Бачиш: між трав зелених,
як грудочки, пташенята...
Станьмо ось тут навшпиньки
спокій їх берегти.

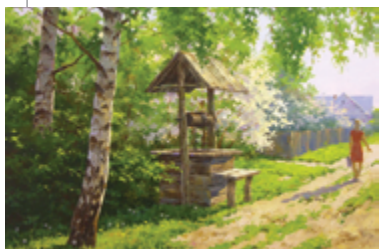
Може, не зможу батьком –
стану їм старшим братом;
будь їм, маленьким, сірим,
просто сестрою ти...

Кажеш, що не зумієм,
не маєм любові й хисту...
Що ти?! А руки? Серце?!
Куди заховати їх?!

Яструб-розбійник свисне
раптом над беззахисними,
ляже на нашу совість
за нашу байдужість гріх...

Треба в житті любити
гаряче і багато:
сонце, дощі зернисті,
дорогу в пилу, траву!

...Бачиш: в гнізді малому,
як грудочки, пташенята,
немічні ще, невміло
ворушаться і живуть!..

◀ Дмитро Левін.
Ранок у Лермонтово

Діалог із текстом

- 1 Чому персонажами твору автор обирає безпомічних пташенят?
- 2 Прочитайте вголос поетичні рядки вірша, які можна вважати ідеєю цього твору.
- 3 Ви, звісно, розумієте, що чіпати пташине гніздо або брати в руки пташенят не варто, адже дорослі птахи можуть саме через це покинути своїх малят напризволяще, й ті загинуть. У віршах завжди мають місце певні умовності, навіть іносказання. Доведіть, що це справді так, на основі аналізу поезії.
- 4 Кожна з трьох строф поезії «...Бачиш: між трав зелених...» – автономна й, окрім другої, яка ніби продовжує зміст попередньої, може існувати як окремий вірш. Проте сукупно три строфи творять художню картину світу. Змалюйте його своїми словами.
- 5 У яких рядках поезії звучить гімн життю, а в яких – слава людській доброті й бережливому ставленню до світу природи?
- 6 Яка настанова ліричного героя дуже важлива для нашого часу?
- 7 Доведіть, що художні смисли цієї поезії багатозначні.
- 8 Розкрийте зміст епітетів «яструб-розбійник», «дощі зернисті»; метафори «ляже на нашу совість / за нашу байдужість гріх», порівняння «як грудочки, пташенята».

ЗИМОВИЙ ЕТЮД

Трішки туману і трішки інею,
неба льодинку холодну –
на шлях...

Вечір, мов казка, над Україною
казка, як вечір,
аж синьо в очах...
Там, за тополями,
за огорожами,
де місто тікає на ніч в степи –
все запорошене,
все насторожене,
вся Україна заслухалась –
і не спить...

◀ Юлій Клевер.
Захід сонця взимку (2017)

Діалог із текстом

- 1 Який час доби змальовано в поезії? Які художні засоби допомогли вам це встановити? Доведіть, що елемент казковості має велике значення для сприймання цієї поезії.
- 2 Володимир Підпалый віршованими рядками напрочуд вдало змальовував як міські, так і сільські пейзажі. Що ви можете сказати про пейзаж на перетині міста і села, з яким щойно ознайомилися?
- 3 Чому колористика вірша холодна, а природа – насторожена? Про що це свідчить? Яке місце відведене образу України? Чому автор наголошує, що Україна не тільки заслухалась, а й не спить?
- 4 Як ви розумієте метафору «місто тікає на ніч в степи»? Що саме поет має на увазі?
- 5 Як ви розумієте художній образ «неба льодинку холодну – / на шлях...»? На що саме натякає автор, наголосуючи, що небо може відбиватися в дзеркалі льоду? За яких умов можна побачити небо в тонесенькій кризі, яка скувала калюжу?
- 6 Як ви вважаєте, до якого виду лірики належить «Зимовий етюд»: пейзажної, патріотичної, громадянської, філософської, медитативної, інтелектуальної? На основі змісту вірша, художніх засобів і світосприймання ліричного героя доведіть, що цей твір має ознаки всіх відомих нині видів лірики.
- 7 Як ви особисто розумієте словосполучення «тиха лірика»? Чи можна цей термін застосувати до поезії «Зимовий етюд» Володимира Підпалого? Чому ви зробили такий висновок?
- 8 Доведіть, що образ України в цьому вірші невіддільний від навколишньої краси й ліричного героя, в образі якого вгадуємо здатного до тонких чуттєвих переживань представника українського народу.

Мистецькі діалоги

- Чим саме репродукції картин, подані як ілюстрації до віршів у підручнику (с. 134), та самі вірші В. Підпалого співзвучні? Поясніть своє власне враження від літературного твору та вами обраної найбільш вдалої картини-ілюстрації.

МАТЕРІ

Я твій портрет фіалками вберу –
 ти ж так любила голубі фіалки.
 Мене ти вчила правді і добру,
 мене до праці ти привчала змалку...
 Я доторкнуся до твого чола,
 на ньому зморшки – й ті такі ласкаві...
 Ти все дала й нічого не взяла:
 ні крихти хліба, ні спасибі навіть...

▲ Крістіан Крог. Мати з дітьма (1883)

▲ Веніамін Кушнір. Матері (1972)

Все те, що мав, і те, що в мене є,
що від людей, що від землі святої,
що радістю в рядках моїх встає,
передано в моє життя тобою...

Дочку, можливо, матиму... Хто зна,
про що в гаю зозуля накувала...
О, як я хочу, мамо, щоб вона
твоє велике, щедре серце мала!..

❓ Діалог із текстом

- 1 Чим завдячує ліричний герой цієї поезії власній матері? Як саме він ставиться до неньки?
- 2 Якими словами висловлена авторська позиція у цьому вірші? Чому поет мріє мати доньку, подібну до своєї матері?
- 3 Чи є в цій поезії анафора? Яким словом вона представлена? Яку роль відіграє?

➡ Діалоги текстів

- 1 Визначте віршовий розмір поезії В. Підпалого «Матері». Скільки строф у цьому вірші? Яке саме римування? Що ви можете сказати про рими в цій поезії? А про тропи (художні засоби)?
- 2 Доведіть, що ця поезія В. Підпалого належить до інтимної (родинної) лірики.

🎨 Мистецькі діалоги

- 1 Розгляньте подані в підручнику репродукції картин. Зробіть власний словесний малюнок одного з цих полотен (на ваш вибір).
- 2 «Тихі лірики» тонко відчували природу, вловлювали красу на кожному кроці. Розгляньте нижче подані репродукції картин і спростуйте або доведіть думку, що ці художники також були «тихими ліриками».

Даніель Ф. Герхарц.
Скрипка її мами
(кін. ХХ – поч. ХХІ ст.) ▶

▲ Микола Удальцов. Осінній пейзаж

▲ Ауреліано де Беруєте. Цвітіння глоду (1911)

1 Тірло (діалектне) – пасовище.

уплетена хата, що видніється на горі, як
зелений птах,
уплетене дерево, що притихле стоїть над дорогою,
уплетена річка, наче блакитна стрічка в дівочу косу,
уплетена череда корів, що спочивають на тирлі¹.

А хмара плете і плете
зелене волосся дощу,
холодне волосся дощу.

Але усім тепло,
усі знають: дощ перестане,

і хто напасеться, хто набігається,
хто нахитається,
хто насидиться на горі,
хто належиться,
а хто прийде додому
у хату, наповнену теплом, як гніздо.

Діалог із текстом

- 1 Яку природну стихію і як саме засобами вірша передає читачам Василь Голобородько?
- 2 Які картини постають із першої частини прочитаної вами поезії?
- 3 Як ви розумієте другу частину цього твору?
- 4 Якими словами поет передає задоволення від дощу дітей, а якими – природи?
- 5 Чому рідна хата ліричному героєві уявляється гніздом? Що означає образ-символ «родинне гніздо»?
- 6 Чому дощ ліричний герой вірша уявляє зеленим волоссям, у яке вплетена вся околиця й живі істоти, що потрапили під зливу?
- 7 Словами детально опишіть картину, яка виникла у вашій уяві, коли ви читали поезію Василя Голобородька про дощ. Використовуйте художні засоби вірша.
- 8 Які вірші називаються верлібрами? Назвіть основні ознаки верлібра.
- 9 Доведіть, що вірш Василя Голобородька «З дитинства: дощ...» – верлібр.
- 10 Чи використовує в цьому творі поет анафори? Якщо так, то якими словами вони виражені?
- 11 Знайдіть епітети й метафори в цій поезії. Для чого вони служать?
- 12 На скільки частин поділив цю поезію автор? Доведіть, що кожна з них автономна.

Мистецькі діалоги

- Розгляньте запропоновані в підручнику репродукції картин і виберіть ту, яка, на ваш погляд, є найкращою ілюстрацією до вірша Василя Голобородька «З дитинства: дощ...». Обґрунтуйте свій вибір.

▲ Максим Жданович.
Ранковий дощ

◀ Олександр Прокопенко.
Грибний дощ (2011)

Тетяна Русакова.
Київський дощ ▶

▲ Ігор Белковський. Старі книги (1995)

▲ Кирило і Мефодій. Мініатюра з древньоруського літопису (початок XIII століття)

НАША МОВА

кожне слово
нашої мови
проспіване у Пісні
тож пісненими словами...
з побратимами
у товаристві розмовляємо

кожне слово
нашої мови
записане у Літописі
тож хай знають вороги
якими словами
на самоті мовчимо

? Діалог із текстом

- 1 Про що саме турбується ліричний герой цього вірша Василя Голобородька?
- 2 Чому слова «Пісня» й «Літопис» автор вживає з великої букви? Яке значення в ці лексеми вкладає?
- 3 Як ви думаєте, чому вірш Василя Голобородька названо саме так?
- 4 Доведіть, що ця поезія містить патріотичні мотиви й спонукає читачів любити свій народ і захищати рідний край.
- 5 Чи є вірш «Наша мова» Василя Голобородька верлібром? Які ознаки верлібра ви знаєте?
- 6 Які художні засоби увиразнюють основну думку поезії?
- 7 Скільки смислових частин у вірші «Наша мова»? З якою метою, на вашу думку, поет ділить верлібр на частини?

Мистецькі діалоги

- Розгляньте та опишіть ілюстрації до верлібру Василя Голобородька «Наша мова». Доведіть, що всі вони – доречні.

ТЕПЛІ СЛОВА

Співаймо пісні про кохання,
щоб не вмерло слово «Дунай»,
гуляймо весілля своїм дітям,
щоб не вмерло слово «коровай»,
розповідаймо казки своїм онукам,
щоб не вмерло слово «Змій» –

▲ Галина Зубченко. Гуцульське весілля (1959)

наповнюймо
цей холодний всесвіт
теплими словами нашої мови,
які народжуються разом із диханням.

Діалог із текстом

- 1 Як ліричний герой поезії «Теплі слова» ставиться до народних звичаїв?
- 2 Що таке національна свідомість і людська гідність? Чи йдеться саме про ці поняття у вірші Василя Голобородька? Прочитайте вголос відповідні рядки.
- 3 Про які народні звичаї і обряди веде мову поет? Чому ви так вважаєте?
- 4 Чи вдало є назва поезії «Теплі слова»? А як назвали б цей вірш ви?

Діалоги текстів

- Уважно прочитайте ще раз верлібри Василя Голобородька «Наша мова» і «Теплі слова». Зіставте й порівняйте ідеї цих віршів. Сформулюйте головну думку цих поезій своїми словами.

Мистецькі діалоги

- 1 Які народні звичаї зображено на ілюстраціях до цього вірша? Чи доводилося вам особисто брати участь у подібному дійстві? Як ви це сприйняли?
- 2 Який настрій панує на кожній із цих картин? Чому?

▲ Іван Горобчук. Вертеп (2005)

▲ Станіслав Антонюк.
Коровай України (2011)

ЗОЛОТА ПТАХА

У квітні
білим небом вишневого молока
літають золоті птахи:
золоті птахи дахів.
Вони політають-політають
і, як голуби, знову сідають на хати.

Аж якось одна золота птаха
прилетіла із білого неба до мене
і забрала мої руки, моє серце,
мої очі і мій спокій.
І потім зникла у білому небі.
Довго я ходив,
довго ходив –
аж поки знайшов ту птаху золоту.

◀ Тетяна Кучмій.
Етюд з квітучими
деревами (2015)

Петриківський розпис
Галини Назаренко.
Фото ▶

«Віддай, птахо золота,
мої руки, моє серце,
мої очі і мій спокій...»

А з-під крил птахи золотої
випурхнуло дівча:
маленьке-маленьке –
у чашечці вишневої квітки умістилося б! –
І на її малесеньких білих долоньках
лежали мої руки, моє серце,
мої очі і мій спокій...

Майстриня
петриківського розпису
Вікторія Тимошенко
за роботою. *Фото* ▶

Асоціативні образи – це певна суміжність, паралельність, своєрідне «перегукування», взаємне «віддзеркалення» художніх образів, за своєю питомою суттю досить далеких один від одного. Наприклад, «біле молоко» і «цвітіння плодкових дерев» – узагалі не зіставні поняття, але коли поет вживає метафору «біле молоко садів», то читачі прекрасно усвідомлюють, що йдеться про рясне цвітіння саду, який від домінування білого кольору нібито аж «кипить», як молоко на плиті.

Асоціативний ряд завжди утворює цілісну систему своєрідних знаків, які символічно узагальнюють відповідну суміжність, уподібнення одного явища до іншого, а деколи навіть їхню контрастність.

Образ золотої птахи у вірші Василя Голобородька в нашій свідомості перегукується з казковою жар-птицею, а вже опосередковано через цей образ – і з чимось надзвичайно красивим, дорогим, яке через необачність або нехтування несподіваною удачею здатне стати втраченим щастям. У поезії В. Голобородька «золота птаха» забирає в юнака серце, тобто в самого ліричного героя асоціюється з власною коханою. А до своєї обранки він ставиться з такою надзвичайною ніжністю, що вважає її унікально красивою та мініатюрною – мало не Дюймовочкою з однойменної казки Ганса Крістіана Андерсена.

Діалог із текстом

- 1 Доведіть, що в цій поезії в образі золотої птахи постає кохана ліричного героя. Як він до неї ставиться?
- 2 Схарактеризуйте художні засоби цього вірша.
- 3 Доведіть, що ця поезія – саме верлібр.
- 4 Що таке асоціації? Яке поняття ми вкладаємо в словосполучення «асоціативний ряд»? Складіть асоціативний ряд до поезії «Золота птаха».

Діалоги текстів

- 1 Пригадайте казку данського письменника Ганса Крістіана Андерсена «Дюймовочка». Чому головна героїня твору надовго запам'ятовується читачам? Чим саме?
- 2 Об'єднайтеся в «малі» групи (3–5 осіб) і доберіть асоціативний ряд до одного з образів:
Весняне небо –
Сунична поляна –
Калиновий край –

- 1 Підготуйте короткий усний виступ про петриківський розпис та відому народну художницю Марфу Тимченко (1922–2009).
- 2 Знайдіть взірці петриківського розпису. Виберіть серед них той, який, на вашу думку, може бути ілюстрацією до вірша Василя Голобородька «Золота птаха». Чому саме?

ЛИС

Жив один лис, який умів писати,
і він писав у шкільному зошиті про осінь:
носив під пахвою зошит
і олівець за вухом і сідав на пні,
коли бачив, що ще один листок упав.
Коли бачив гніздо без птахів.

Коли мерзли пальці і груди,
грівся над багаттями глиняних круч.
Коли лягав спати, зошит клав під голову
і згадував, що він побачив за увесь день.
А того ранку прокинувся і побачив сніг,
і заховав він зошит до наступної осені.

▲ Ольга Шевцова. Лис (2016)

▲ Федір Манайло. Золота осінь

Діалог із текстом

- 1 Що ви можете сказати про ліричного персонажа вірша «Лис»?
- 2 Доведіть, що лис у цій поезії має людські (антропоморфні) ознаки.
- 3 Чому ліричний персонаж В. Голобородька – лис – викликає симпатію у читачів? А у вас особисто він викликав які почуття?
- 4 Доведіть, що поет уміє конструювати життєстверджуючий, оптимістичний настрій свої віршів. Як йому це вдається зробити?

- 1 Пригадайте образ лиса у повісті-казці Антуана де Сент-Екзюпері «Маленький принц». Якими рисами цей персонаж наділений у французького письменника?
- 2 Ознайомтеся з коротким коментарем автора до власної поезії «Лис».

«На перший погляд, цей вірш не є поетичним. Проте за насиченістю художніми засобами його ніяк не можна вважати прозовим. У вираженні його змістовно-сміислової суті міститься три коди. Перший код, зооморфний (уособлення) код «лиса», який конкретизується лексемами: жив, пахва, бачити, мерзнути, спати, голова, прокидатися, ховати. Другий код, антропоморфний (уособлення) код самого мене, ліричного героя, який конкретизується лексемами: жив, умів писати, шкільний зошит, носити під пахвою, носити за вухом олівець, сідати на пні, бачити, пальці і груди, мерзнути, грітисся, лягати спати, класти зошит під голову, згадувати, побачити, прокидатися, бачити, ховати зошит. Третій код, код природний (спостереження осені), який конкретизується лексемами: осінь, пень (метонімія лісу), листок упав, гніздо без птахів, мерзнути, наступна осінь.

Ліричний герой у цьому вірші говорить не від першої особи (ліричне «я»), а від третьої, об'єктивованого «він», тобто «лис». Чимось дуже важливим у житті автора викликана ота нехоть, небажання, жити у людській іпостасі, і це треба сприймати як втечу від реального світу, але ні в якому разі не від якихось конкретних загроз. «Лис» – метафора мене, ліричного героя, а також метафора осені. Осінь є порою відходу, проминання у природі, у цьому вірші є символом відходу, проминання, втрати чогось у моєму житті».

▲ Марсія Болдуїн.
Маленька руда лисиця

Чи допоміг вам особисто цей коментар краще зрозуміти щойно прочитану поезію? Як саме? Що ви збагнули?

- 1 Розгляньте одну з ілюстрацій (на вибір). Зробіть словесний портрет звіра, намагаючись використувати асоціативний ряд із вірша В. Голобородька.
- 2 Якщо пильно вчитатися в художні тексти Василя Голобородька, то можна помітити, що цей поет – великий природолюб. Як ви вважаєте, плакати на захист зеленої природи в наш час можуть відігравати важливу роль? Чому? Розгляньте наведені в підручнику плакати, розкрийте їхній зміст і проаналізуйте, яку ідею ці плакати пропагують.

Як відомо, одне звичайне дерево за свій недовгий вік вбирає з повітря в місті 27 кг бруду. Багато це чи мало? Про що такі дані свідчать?

Фото плаката зі сторінки
«Охорона природи»
інтернет-видання
«Матінка природа» ▶

▲ Фото плаката із життяпису журналу
«Зовнішні справи» у мережі «Фейсбук»

Дмитро ПАВЛИЧКО (нар. 1929 р.)

Дмитро Васильович Павличко народився в селі Стопчатові на Станіславівщині (тоді це була адміністративна одиниця Польщі, нині – село Косівського району Івано-Франківської області) 28 вересня 1929 р. у багатодітній родині. Цікаво, що цю дату батьки записали приблизно, бо, заклопотані постійною працею, не пам'ятали її насправді. Мати казала Дмитрикові, що він народився не в хаті, а в полі, коли копали картоплю. Дерев'яна простора хата Павличків стояла на узвишші, звідки було видно дуже далеко. Природа Стопчатова зачаровувала непроминущою своерідною красою, як і краєвиди Шевченкових Моринців чи Франкових Нагуєвичів. Це не дивно, адже таланти народжуються на землі, що наділена Богом і щедрістю, і багатством, і мальовничістю ласкавого підсоння, і чіпкою народною пам'яттю. У підгірському Стопчатові серед високих снігів щороку лунали виразні щедрівки й колядки, дівчата водили хороводи й співали веснянки коло церкви на Великдень, у селі часто грали буйні весілля, а Дмитрові земляки вдягались у барвисте гуцульське вбрання. Неповторний колорит¹ гуцульського краю

¹ **Колорит** – оригінальне й гармонійне поєднання кольорів, звуків, народних звичаїв, укладу життя.

пробуджував у душах людей любов до краси в усіх її проявах. І щоденна сільськогосподарська праця, без якої родина прожити не могла, теж була по-своєму красивою, хоча й тяжкою. Тож уже змалку Дмитрові, який від народження мав «душу поета», довелося бути пастушком і

▲ *Іван Герері. Звучать трембіти у Карпатах (2013)*

▲ *Тамара Волошенко. Без назви (2012)*

погоничем. А батьки попри сільські будні хотіли для всіх своїх п'яти дітей і гарної освіти, і світлої долі.

Батько поета, розумний і бувалий гуцул, багато пережив на своєму віку. У часи Першої світової війни втік із цісарської армії, опинився як військовополонений у Києві. Дмитро Васильович розповідав: «Якраз тоді було проголошено УНР... Василь Павличко, звичайно, вельми втішився з того, що постала Українська Народна Республіка. Адже він був вихований на «Кобзареві» – шанованій реліквії в нашій хаті (згодом навіть моя неграмотна мама вивчила напам'ять усю цю книжку, яку на прохання неньки читали мої старші брати)». Патріотично переконаний батько у своїй молодості пішов воювати за Україну. «А було це 1 липня 1918-го – вже весь Львів у руках Українських січових стрільців. Австрійська імперія припинила своє існування. Пішов Василь Павличко воювати за Гуцульський курінь УСС. ...Мабуть, і мені передалося багато батькової енергії» (Дмитро Павличко).

Сам освічений, батько поета безнастанно працював, щоб вивести в люди своїх дітей. Навіть коли у Павличків згоріла хата, батьки думали насамперед не про дах над головою, а про школу для дітей. Спочатку Дмитрик учився у польській школі в Яблуневі, був у класі єдиним українцем. Ось як Дмитро Васильович згадував про нелегке батькове рішення: «Він свідомим українцем був, але ситуація так склалася, що перед вибором опинився: хочеш, щоб старший [син] навчання продовжив, отже, молодшого в польську школу віддавай». Власне, у школі Дмитро Павличко перетерпів майже те саме, що раніше й Іван Франко. Якось хлопчик навідріз відмовився читати вірш, у якому мусив себе назвати поляком. І був покараний учителькою, що назвав себе українцем: одержав двадцять ударів по пальцях лінійкою. Саме в школі хлопчик зрозумів, що таке радість справжньої дружби.

Талант до написання віршів майбутній поет перейняв від неньки дуже рано: «Писати вірші почав я в дитячому віці. Декламуючи зі сцени вірші Тараса Шевченка, я сприймав його твори як своє власне імпровізоване¹ слово». Закінчивши навчання в школі, Дмитро Павличко вступив до Коломийської гімназії, де вивчив німецьку та латинську мови, з підліткового віку вже вільно володіючи польською. Такі глибокі знання дали можливість читати в оригіналі не тільки Міцкевича, а й вбирати культурні надбання інших народів із першоджерел.

Під час Другої світової війни гітлерівці поставили перед коломийськими гімназистами драконівські вимоги: хто не вчиться на «відмінно» й «добре», той неодмінно їде «остарбайтером»² у Німеччину на каторжні роботи. У ті часи гімназія була відгороджена від єврейського гето³ високим дротом. Гімназисти, переважно здібні сільські діти, ризикуючи влас-

▲ Світлана Гунченко-Коваль. Дорогами України (2008)

1 **Імпровізоване** – своє власне, створене саме в момент виконання.

2 **«Остарбайтер»** – буквально: «робоча сила зі Сходу», так у гітлерівській Німеччині називали насильно привезених на роботу мирних жителів із окупованих фашистами територій.

3 **Гето** – місце примусового поселення представників національних меншин; фізична ізоляція євреїв фашистами.

▲ Юрій Клапоух. Карпати (2009)

ним життям, перекидали єврейським ровесникам їжу, яку їм самим давали батьки:

Кидав хліб через колючий дріт.
А щоб він летів за темну страміль,
За баюру, де клубився смрад,
Я прив'язував до хліба камінь
метав його, немов снаряд...

І в сльозах вертався я до мами,
А вона казала: – О, не плач,
Камінь той, що полетів з хлібами,
Людяв Бог оберне на калач!»

У 1944 р. Павличкову родину спіткало велике горе: разом з іншими сільськими заручниками німці розстріляли старшого Дмитрового брата Петра. Коло його домовини Дмитро Павличко уперше відбувся як поет. Згодом у поемі «Вогнище» від імені розстріляного брата він передасть усі страждання згорьованої родини й історію написання свого першого вірша:

А батько наш розкопував могили,
Все ще не вірячи, що сина вбили.
Він під землею розшукав мене,
Пізнав сорочку, полотно ляне,
По вишивці пізнав свою дитину,
Загоптану гестапівцями в глину.
Він змив з мого чола сльозами твань¹,
Благаючи: «Встань, мій синочку, встань!»

Він на руках мене виносив з ями
І плакав, ніби в дзвони бив, з нестями.
І наша мати впала, як зола²,
На шлях під фіру³, що мене везла.
Тоді ж і ти, вмираючи з розпуки,
Розв'язував мені пробиті руки
Та все боявся, щоб колюча в'язь
У мертве тіло знову не вп'ялась.
Труну мені робили ви в stodolі,
Тоді почув ти вперше голос долі, –
Писав на віку⁴, плачучи тихцем,
Свій перший вірш столярським⁵
олівцем».

1 **Твань** – тут: болото, бруд.

2 **Як зола** – раптово посивіла на попіл.

3 **Фіра** (діалектне) – віз, підвода.

4 **Віко** – верхня частина домовини, кришка.

5 **Столярським** – тут: чорнильним.

А попереду Дмитра чекали нові випробування.

У 1945 р. Дмитро Павличко, якому було 16 років, та ще декілька його ровесників долучилися до УПА. І хоча бойові доручення новачкам не давали виконувати, після звільнення Прикарпаття радянськими військами Дмитра Павличка, як і його побратимів, заарештували. Майже півроку (від осені 1945 до весни 1946 рр.) юнаки терпіли жорстокі катування й допити у Станіславській

▲ Ігор Роп'яник. Відлига (2008)

▲ Опанас Заливаха. Гори зустрічають

тюрмі. Від них вимагали зізнання про свою причетність до національного повстанського руху. Звинувачення про участь у «дитячій сотні» було повністю сфабриковане, але не так багато й бракувало до розстрілу чи багаторічних таборів. На щастя, тоді для Дмитра Павличка та його односельців усе завершилося більш-менш щасливо.

Проте надалі радянська влада бачила в здібному галицькому юнакові лише «бандерівця» та «ворога народу», тому прокладати шлях у літературу Дмитрові Павличкові було набагато складніше, ніж його сучасникам з інших регіонів України. Навіть уже ставши автором неперевершених за популярністю пісень, Дмитро Павличко, образно кажучи, постійно ходив краєм лева. Наприклад, коли Олександр Білаш поклав на музику його вірш і народилася пісня «Два кольори» (1964), та ще й миттєво полюбилася народові, пильна компартійна цензура побачила в поєднанні червоного й чорного – кольорів народної вишивки – не що інше, як «бандерівський прапор».

Успішно закінчивши Львівський державний університет імені Івана Франка, 1953 р. Дмитро Павличко вступив до аспірантури¹, активно взявся за написання кандидатської дисертації. Літературознавчі праці цього митця, написані в різні роки, однозначно свідчили, що він міг стати провідним ученим, але поезія (а вона була на чільному місці) потребувала все більше часу. Д. Павличко працює у журналі «Жовтень», навіть завідував відділом поезії в цьому часописі. Коли в 1953 р. вийшла перша збірка поезій «Любов і ненависть», Дмитра Павличка прийняли до Спілки письменників. У наступні роки доволі рясно друкувалися інші книги лірики цього поета, серед них і збірка поезій «Правда кличе» (1958). Так, вона розпочиналася циклом «Ленін іде», адже інакше тоді не komponувалася жодна збірка поезій. Проте саме в ній прозвучало й грізне звинувачення, яке зривало маску з тоталітарної системи² і насамперед «вождя всіх часів і народів» та його нічим не кращих наступників. Адже під іменем зловісного середньовічного інквізитора³ у вірші «Коли помер кривавий Торквемада» (1955) легко вгадувався радянський правитель Сталін. У цьому ж вірші також пролунало безстрашне попередження довірливим потенційним жертвам радянської тоталітарної системи: «здох тиран⁴, але стоїть тюрма».

Творчий доробок Д. Павличка чи не найбільший після Івана Франка серед українських поетів. Поет не гаяв жодного дня, а в науку іншим радив: «Якщо ж не вдається проза, пиши статті. Якщо вони не виходять – перекладай. Якщо з тебе непуцящий перекладач, шукай себе в драматургії чи в роботі сценариста, не минай спроб висловитись як публіцист. Не замикайся в поетичній творчості, бо кожен вихід з неї в іншу сферу збагачує саме її, твою рідну поетичну стихію». Його вірші ставали піснями, лірику Дмитра Павличка любив і високо цінував український народ. Присвячені обороні української мови поезії Дмитра Павличка «Якби я втратив очі, Україно...», «О рідне слово, хто без тебе я?», «Ти зрікся мови рідної...»

▲ Дмитро Павличко з дружиною Богданою в гуцульському вбранні. Фото (1958)

1 **Аспірантура** – основна форма підготовки науково-педагогічних і наукових кадрів, які пишуть кандидатську дисертацію.

2 **Тоталітарна система** – державно-політична влада, яка повністю підпорядковує громадян під свої жорстокі закони й не дозволяє жодного вільнодумства, обмежує їхні права і свободи.

3 **Середньовічний інквізитор Торквемада** – засновник іспанської інквізиції Томас Торквемада (1420–1498), жорсткий релігійний фанатик, який відзначився страшними катуваннями своїх жертв.

4 **Тиран** – деспот, надзвичайно жорстокий правитель.

▲ Дмитро Павличко з дочками Роксоланою та Соломією (праворуч). Фото (1967)

українські патріоти переписували від руки, а вчителі потай читали їх старшокласникам.

Саме за сценарієм, написаним Дмитром Павличком у співавторстві з В. Денисенком, було знято фільми «Сон» (1964) про Тараса Шевченка, а згодом Павличко як сценарист долучився до зйомок кінокартини «Захар Беркут» (1972, реж. Леонід Осика) за повістю Івана Франка. У фільмі «Сон» прозвучала пісня на слова Д. Павличка «Лелеченьки», яка відразу сприймалася як народна. Вона мала багато спільного із піснею на слова Б. Лепкого «Чуєш, брате мій...» і глибинний

підтекст, у якому йшлося про те, що внаслідок лихої долі українці розкидані по всіх світах, але кожен з них мріє бути бодай похованим у своєму рідному краю.

У 1964 р. сім'я Д. Павличка переїхала до Києва. Нібито звідси відкривалися ширші обрії та більші можливості для творчості. Та жилося поетові й тут саме так, як це лише було можливо в тоталітарній системі талановитому українському митцеві. Тому як сповідь можна сприймати такі поетові рядки: «Не був я, Господи, безбожним / Але носив раба тавро».

У 1977 р. за книгу вибраного, яка вийшла під назвою першої поетової збірки – «Любов і ненависть», Дмитрові Павличку присудили Державну премію імені Т. Шевченка. Талант письменника від такого пошанування тільки розцвів. Для дітей він видав прекрасну збірку своїх віршів «Плесо», а ще раніше – поему «Золоторогий олень». Більше того, в українській радянській поезії до Павличка не існувало такої витонченої, цікавої, художньо довершеної, водночас щирої інтимної лірики, як у його збірці любовних поезій «Таємниця твого обличчя» (1974, 1979). Через два десятиліття Д. Павличко подарував українським читачам нову книжку любовних поезій – «Золоте ябко» (1998). Також поет написав цикл високохудожніх віршів про Івана Франка – «Задивлений в будущину», рівного якому в нашому красному письменстві не існує.

Авторству Д. Павличка також належать унікальні видання: антологія «Світовий сонет» (1983), «Рубаї» (1987), «Сонети В. Шекспіра» (1998), «Сонети (оригінальні твори й переклади)» (2004), «Білі сонети» (2016), написані *білим віршем*. Ці книги свідчать не лише про Павличкове подвижництво, його майстерність як перекладача, а й про те, що завдяки Дмитру Васильовичу українцям стали доступні цілі поетичні світи багатьох літератур різних часових пластів.

Сонет – класичний вірш із 14 рядків, написаний переважно п'ятистопним ямбом. Дві перші строфи сонета – чотирирядкові (катрени), дві наступні – трирядкові строфи або три наступні – дворядкові строфи. У першій строфі автор гостро ставить певну важливу проблему, в другій – доводить її до кульмінації, у третій шукає шляхів її розв'язання, а в четвертій переважно робить філософський висновок, за словами Івана Франка, зводить усе ним сказане в «гармонію любові». Сонети писали світові генії: Данте Аліґ'єрі, Франческо Петрарка, Вільям Шекспір, творчість яких вам відома з курсу зарубіжної літератури. У нашому національному красному письменстві до форми сонета найчастіше зверталися Іван Франко, Микола Зеров, Максим Рильський.

Білий вірш (від англ. blank verse – білий вірш) – неримована поезія зі збереженням ритміки й пропорційної кількості наголошених і ненаголошених складів у рядках. Відсутність рими у білих віршах компенсується клаузулою, тобто упорядкованими стосовно місця наголосу закінченням віршового рядка. Білий вірш може бути написаний як двостопними розмірами (ямбом, хореем), так і тристопними (дактилем, амфібрахієм, анапестом), але особливо гарно у білому вірші звучить п'ятистопний ямб, у якому відсутність рими лише збагачує природну інтонацію. Білий вірш часто практикували у своїй творчості Вільям Шекспір, Йоганн-Вольфганг Гете, Леся Українка, Іван Кочерга. Білим віршем, віршовою стопою якого є хорей, написана поема Івана Франка «Іван Вишенський».

Починаючи з 90-х років ХХ ст., Дмитро Павличко багато працює на ниві державницького розвитку. Він був одним із авторів Акта проголошення незалежності України, депутатом перших трьох скликань Верховної Ради України, упродовж шести років перебував на дипломатичній службі – працював послом України у Словаччині й Польщі. Письменник нагороджений багатьма державними нагородами: орденом «За заслуги», орденами Ярослава Мудрого V і IV ступенів, орденом Свободи. Але найвища з державних нагород Дмитра Павличка – Звання «Герой України» із врученням ордена Держави (2004). Нині поет проживає в Києві, проводить творчі зустрічі, дає інтерв'ю. Поетична муза Дмитра Павличка й досі не покидає його, а перо поета-пісняра не припадає пилком.

▲ Дмитро Павличко.
Фото з інтернет-ресурсу газети «Галичина» (2019)

Діалог із текстом

- 1 Що ви довідалися про батьків майбутнього поета і його дитячі роки?
- 2 Який факт із дитинства Дмитра Павличка вас найбільше вразив і чому саме?
- 3 Чому в радянські часи уродженцю Західної України Дмитру Павличку було набагато важче стати визнаним поетом, ніж його ровесникам з інших регіонів України?
- 4 Що саме ви довідалися про державницьку діяльність Дмитра Павличка, орденоносця, Героя України?
- 5 Про доньку Д. Павличка – Соломію Оксана Забужко сказала: «Соломія Павличко – то вже факт історії культури». Підготуйте про неї повідомлення, аргументуючи слушність наведеного вислову.
- 6 Що ви дізналися про Павличка-перекладача й автора багатьох сонетів?
- 7 Які поезії називають сонетами, а які – білими віршами? Який віршовий розмір найбільш притаманний сонетам?
- 8 Який цикл особливих сонетів є у Дмитра Павличка? Чому він саме так називається? Знайдіть і прочитайте поезії цього циклу. На прикладі однієї з них з'ясуйте особливості віршування. До якого виду лірики вона належить?

Діалоги текстів

- 1 Чим дитинство та юність Дмитра Павличка були подібні до Франкових?
- 2 Хто з відомих світові митців вважається неперевершеним майстром сонетів? Що саме на уроках зарубіжної літератури ви дізналися про цих митців? А хто з українських поетів, крім Д. Павличка, писав сонети? Підготуйте повідомлення про них (на вибір).

- 3 Що ви можете сказати про особливості білих віршів? Які українські поети використовували форму білого вірша в поемах та віршованих драматичних творах?

Мистецькі діалоги

- 1 Уважно розгляньте уміщені в підручнику ілюстрації. Проаналізуйте одну з них, акцентуючи на її західноукраїнському колориті.
- 2 Розгляньте фотографії із сімейного архіву Д. Павличка. Чому молоде подружжя Павличків на родинній світлині в гуцульському народному одязі?

* * *

Я народився на землі
Від батька, що орав ту землю.
Ніколи я не відокремлю
Себе від хлопської риллі.
Із неї виріс я, немов
Пшеничний колосок зернистий.
Я тілом – дужий, духом – чистий:
В мені землі моєї кров.

Мої зернини – то слова.
Як відберуть їх на насіння –
Мене чекає воскресіння,
І сонце, і весна нова,
І слави жнива золоті.
Та мав би вищу нагороду,
Як стали б хлібом для народу
Хоч на єдиний день в житті.

Діалог із текстом

- 1 У прямому чи переносному значенні в цій поезії автором вжито слова та словосполучення «хліб», «насіння», «пшеничний колосок зернистий»?
- 2 Чи може виявитися творчість обдарованого талантом поета духовним хлібом для народу? Чому?
- 3 До якого виду лірики належить цей вірш? Чому ви так вважаєте?
- 4 Яким віршовим розміром написана поезія Д. Павличка «Я народився на землі...»? Яке у цьому вірші римування?
- 5 Що ви можете сказати про рими? А про особливо вдалі художні засоби цієї поезії?
- 6 Яким у поезії постає ліричний герой? Яке його кредо? А громадянська позиція? Аргументуйте свою думку.

Діалоги текстів

- Що спільного у громадянській ліриці І. Франка, зокрема поезії «Земле, моя всеплодюча мати...», і поезії Д. Павличка «Я народився на землі...»?

Мистецькі діалоги

- 1 Уважно розгляньте картину Т. Яблонської «Хліб». Який настрій передала художниця? Чим він зумовлений? Які емоції художнє полотно викликало у вас?
- 2 Яке з нижче поданих народних прислів'їв найкраще може увиразнити зміст цієї картини?

- Хліб житній – батько рідний, гречана каша – мати наша.
- Хліб – над усією їжею пан.
- Риба – вода, ягода – трава, а хліб – усьому голова.
- Паляниця – хлібова сестриця.
- Без солі не смачно, а без хліба не ситно.
- Де орач плаче, там жнець скаче.
- Як уродить жито, то всім буде сито.
- Хто оре й засіва, той живе та співа.

Яка в тому причина, що так багато митців у своїх творах оспівують хліб?

▲ Тетяна Яблонська. Хліб (1949)

РОДИНА

Є в кожній людині рідне древо –
Як зірка чи як мати. Доки грім,
Захекана сокира чи пила
Не вб'ють його, душа росте і квітне.
Залежність незбагненна і сувора
Від неба і землі. А як знайти
Свою зорю і дерево своє,
Свою небесну і земну родину?
Ні, не одразу розгадаєш дух
Спорідненого світла, таємницю
Руки своєї в жилавім листку.
Шукаєш деревини і світила,
Але знаходиш матір. Скрізь вона –
І в променях, і в коренях, і в дзвонах.

▲ Іван Гришук.
Козацька родина (1993)

Діалог із текстом

- 1 Чи має щойно прочитана вами поезія риси автобіографізму?
- 2 З якої причини родовідному древу в цій поезії присвячено багато рядків і думок ліричного героя? А чи знаєте ви свій власний родовід? До якого покоління?
- 3 Чому сім'я, близька і далека родина для кожного з нас мають неперехідне значення? Як про це говорить автор?
- 4 Яке місце посідає матір у кожній сім'ї? Чому саме?
- 5 Як саме варто розуміти думку поета про «свою небесну і земну родину»?
- 6 Чи є в цій нібито на перший погляд інтимній (родинній) за видом лірики поезії насправді виразно філософські погляди на життя? Які саме? Наведіть цитати.
- 7 Чи завжди легко однозначно визначити різновид лірики? З якої причини?
- 8 Доведіть, що поезія «Родина» – верлібр. До якого виду лірики вона належить? На основі чого ви зробили саме такий висновок?

Мистецькі діалоги

- 1 З допомогою словесного малювання детально опишіть картину «Козацька родина».
- 2 Уважно розгляньте глибоко символічну картину Ігоря Мельника «Батьки і діти». У чому її прихований зміст? Як можна підтекст цього художнього полотна застосувати до батьківської і власної сім'ї Дмитра Павличка?

Ігор Мельник.
Батьки і діти (2017) ►

Філософська лірика – різновид поезії, спрямованої на філософське осмислення краси, життя, світу, місця людини в ньому. Такі поезії є виявом філософських поглядів ліричного героя на життя, природу, розвиток суспільства тощо.

ПОГЛЯД У КРИНИЦЮ

Я розумію світло. Це – душа.
Любові й космосу глибини. Жертва.
Блиск розуму. Благословіння миру.
Палання рук. Веселощі трави.
А що таке темноти? Я не знаю.
Можливо, це – самотності печаль.
Дух каменя. Жало злоби. Липкі
Пов'язки мумій. Заздрість ненаситна.
Але без темряви свою снагу
Не може сяйво людям об'явити;
Потрібна ніч знесиленим очам.

Тьма смерті очищає джерело
Людського зору, як пісок підземний –
Ті води, що прозріють у криниці.

Криниця
зсередини.
Фото ▶

? Діалог із текстом

- 1 Павличкова лірика постійно тяжіє до філософського осмислення людського життя. Чи прослідковується таке явище у поезії «Погляд у криницю»? Як саме?
- 2 Ліричний герой цього вірша задіяний у розв'язанні складних загальнолюдських проблем у їх найгостріших суперечностях і контрастах. На яких антитезах ґрунтується філософське осмислення життя поетом і його ліричним героєм? Чому?
- 3 Добро і зло, любов і ненависть, світло й п'ятьма, низ і верх завжди протистоять одне одному. З якої причини в сонеті «Погляд у криницю» поет надає власне світлу всеохопного і навіть вселенського значення, що домінує над усіма іншими категоріями?
- 4 Прокоментуйте, як саме ви зрозуміли образ світла. Чому в людському уявленні саме воно є важливою категорією добра, щастя, Божого благословення не тільки для художників, а в подібному значенні трактується й поетами?
- 5 Підберіть асоціативний ряд лексем до слова «душа» в Павличковому розумінні.
- 6 На матеріалі цього вірша Д. Павличка укладіть пари текстуальних антонімів, які в цій поезії спрличнюються до гнучкої, багатогранної і постійної антитези.
- 7 Що таке філософська лірика? Чим саме вона відрізняється від громадянської, пейзажної, інтимної? Чи близькими є лірика філософська та медитативна? Поясніть.

Мистецькі діалоги

- 1 Розгляньте подані в підручнику репродукції картин і зробіть висновок, яку роль на цих художніх полотнах відіграють світлотіні. Чому саме сонячне світло в будь-яку пору року робить дні красивими й завжди суттєво піднімає людям настрій. Чи знаєте ви, який вітамін у людському організмі засвоюється лише при наявності сонячного світла?
- 2 Зверніть увагу на фото ракурсом у глибину криниці. У глибоких колодязях, як відомо, навіть удень можна побачити зірки, бо іноді достатньо глибока криниця уподібнюється до труби телескопа. Що цікавого, на вашу думку, вдалося вихопити на цій світліній фотографу? Які кольори відіграли особливу роль і чому?

▲ Лоран Парсельє. Веранда в сонячний день

Олена МАТУШЕК (нар. 1953)

Олена Франківна Матушек народилася 26 квітня 1953 р. в м. Запоріжжі. Закінчила 1976 р. факультет журналістики Київського університету імені Тараса Шевченка. Успішно працювала кореспонденткою газети «Вечірній Київ», молодіжного журналу «Ранок». Багаторічна журналістська діяльність дала можливість цій невтомній людині по-своєму поглянути на «розвинутий соціалізм», яким так гордилися правителі СРСР у 70–80-х роках ХХ ст. На відміну від офіційної пропаганди, яку так бадьоро поширювали всі тогочасні засоби масової інформації, Олена Матушек бачила невиласні злидні, страшне безправ'я, повну закомплексованість радянських людей. А хвалену в ті часи емансипацію – нібито в СРСР унікальну рівність жінок із чоловіками – сприймала як жорстоке вседержавне гноблення насамперед осіб жіночої статі, коли дівчатам і жінкам пропонувалися фізично непосильні професії.

А ще в ті часи кожна радянська людина, перебуваючи під ковпаком держави, жила в постійному страху, що може стати об'єктом стеження й контролю з боку силових структур. Олена Матушек дещо пізніше саме це типове радянське явище вражаючи змалювала у вірші «Двобій»:

Чи життєві долаємо гори,
Чи в обхід прокладаємо шлях –
Всюди нас переслідує ворог,
Найпідступніший ворог –
Страх.
Він собі обирає мішені
По лякливих збілілих очах.
Наші душі, неначе кишені,
Вивертає вік по ночах,
На прицілі його пістолета
Кожен відступ – в словах чи в ділах.
Хто
в поеті
убив
поета?
Страх!

Хто
у випробувальну годину
Крізь мовчання сургуч на вустах
Викрав з кращого друга – Людину,
Оболонку лишивши?
Страх!
Хто
в притишених кабінетах
По вознесених поверхах,
Тут і там розставляючи вето,
Всі ідеї вбиває?
Страх!
Він – столикий, і він сторукий,
Він не знає вагань і втом,
Правді він викручує руки,
Йде у наклепах – напролом.

▲ *Веніамін Кушнір.*
Емансипація (1989)

▲ Олена Матушек.
Фото (1978)

▲ Олена Матушек
на творчому вечорі
Фото (1995)

Ні вблагати його, ні впросити,
Він глухий до найвищих слів...
Треба –
вбити його, убити,
Доки він тебе не убив.

У 80–90-х роках ХХ ст. Олена Франківна проявила себе як сценаристка, режисерка й талановита ведуча багатьох концертів. Саме вона підготувала і провела понад 900 акцій з найкращими творчими колективами України, була авторкою і ведучою прекрасних різдвяних та великодніх програм на Українському телебаченні. Олені Матушек належать численні публіцистичні виступи на радіо. Вона розробляла чимало літературно-музичних композицій, серед яких, зокрема, «Іменем твоїм», «Покарай мене, Боже, любов'ю» та «Ти – музика моя», що мали велику популярність. Олені Матушек належать аудіокниги «Непрошіпані слова» (2006). Додучилася вона до створення музично-поетичного фільму «Портал» (2009 р., у співавторстві з Ю. Пісковським); брала участь у роботі над триптихом «Віра», «Надія», «Любов» (2010 р., у співавторстві з композитором Г. Володьком). Читачі знають Олену Матушек як непересічну поетесу, авторку збірок лірики «Акварель міста» (1981), «Телефон довіри» (1988), «Розімкнуте коло» (1991). Адаже її ліричний герой – їхній сучасник, який переймається тими само проблемами: розмірковує

про буття у світі, своє місце серед людей, добро і зло, правду і кривду, вірність, любов до всього сущого на цій землі, тепло сердець, мудрість.

За поетичні книги Олена Матушек відзначена літературними преміями імені Миколи Островського (1990), Андрія Малишка (1988), премією Фонду «Духовна спадщина» (1991).

❓ Діалог із текстом

- 1 Що цікавого ви довідалися про сучасну поетку Олену Матушек? Яку громадську діяльність вона проводить?
- 2 Як ви думаєте, чи могла професія журналістки вплинути на творчість Олени Матушек? Чому саме?
- 3 Які асоціації виникли у вас, коли ви ознайомилися з назвами поетичних збірок Олени Матушек?

➡ Діалоги текстів

- З ким із українських поетів ви можете порівняти Олену Матушек, беручи до уваги насамперед її громадянську позицію та тематику поезій? Чому ви зробили саме такий висновок?

🎨 Мистецькі діалоги

- Розгляньте репродукцію картини Веніаміна Кушніра «Емансипація» та на її основі доведіть, що подібна «рівноправність» є злочином проти жінок.

* * *

Порятуйте красу –
У зерні, у стеблі, у росині,
Порятуйте красу –
У бджолині і в солов'ї,
Бо з усіх дефіцитів
Найбільше потрібні людині
Нелинялі, нетлінні
Скарби безкоштовні її.

Порятуйте красу –
У привітному доброму слові,
Порятуйте красу –
У відправленім вчасно листі,
Ви її порятуйте
В своїй безкорисній любові,
Ви її порятуйте
В душевній своїй чистоті.

Ви її поверніть у притихлу,
Натомлену днину,
Доки німб сонцясній
У ночі потворній не згас,
Ви її захистіть,
Як довірливу ніжну дитину...
Порятуйте красу –
І вона
порятує
вас!

Дональд Золан.
Джерело води ▶

Діалог із текстом

- 1 Доведіть, що в поезії «Порятуйте красу...» авторка порушила животрепетні екологічні проблеми. До якого виду лірики, на вашу думку, належить цей вірш?
- 2 Яке речення є анафорою в цьому творі? Доведіть, що воно – спонукальне. Чому саме?
- 3 Яким віршовим розміром написана ця поезія? Що ви можете сказати про будову строф цього вірша? Яке в них римування?
- 4 Об'єднайтеся в «малі» групи і в мережі Інтернет знайдіть інші поезії Олени Матушек, самостійно їх проаналізуйте й поділіться враженнями від цих віршів у класі.

Діалоги текстів

- З яким віршем іншого поета ви особисто могли би зіставити й порівняти вірш Олени Матушек? Чому саме?

Мистецькі діалоги

- Розгляньте репродукцію картини американського художника Дональда Золана «Джерело води». Чим саме зворушило вас особисто це художнє полотно? Знайдіть інші картини цього художника і підготуйте короткий усний виступ (до 10 речень) про тематику його картин.

ІЗ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЕЗІЇ (кінець ХХ – початок ХХІ століття)

Сучасна українська поезія надзвичайно різноманітна. Її творять різні поети: із солідним багажем творчих напрацювань і початківці, для яких художнє слово – і засіб самовираження, і атрибут творчості; ті, хто щедро використовує засоби сміху; тонкі лірики; унікальні поети-філософи. Тематика віршів сучасної поезії також дуже різноманітна, а художні засоби, унікальні, своєю красою та витонченістю, просто неповторні. Що цікаво, переважна більшість сучасних митців навчалися в аспірантурі, мають захищені дисертації, тож не дивно, що назриває доба сучасної української інтелектуальної лірики.

Висока художність української лірики наших днів та її глибокий зміст і різноманітна тематика однозначно засвідчують, що українська національна література, і поезія включно, – одна з найпотужніших серед європейських. У цьому ви зможете самі переконатися, зіставляючи й порівнюючи поетичні тексти Юрія Андруховича, Оксани Забужко, Віктора Неборака, Ігоря Герасим'юка, Івана Малковича із сучасними поезіями видатних авторів світу, які вам доводилося читати й аналізувати на уроках зарубіжної літератури.

Діалог із текстом

- 1 Пропонуємо вам об'єднатися в «малі» групи (5 осіб). Методом короточасних проєктів (до двох тижнів групової роботи) кожным колективом належно висвітлити такі теми: «Оксана Забужко – унікальна поетка нашого часу», «Іронія та гумор у ліриці Юрія Андруховича», «Віктор Неборак і його поетична творчість», «Вічні теми в ліриці Ігоря Римарука», «Гуцульські мотиви в ліриці Василя Герасим'юка», «Ліричний герой Івана Малковича», «Новаторство лірики Анатолія Мойсієнка», «Світ дитинства й казки у ліриці Ігоря Павлюка», «Краса навколишнього світу в ліриці Галини Кирпи», «Істинний патріотизм Наталі Дзюбенко та Джеймса Мейса». При цьому варто скористатися порадами, уміщеними нижче.
- 2 Підготувати належний захист своїх проєктів на відповідних уроках, а також кожному учасникові групи продекламувати ліричні твори (на вибір) якогось поета чи поетки.

Поради. Проєкти радимо вам розробляти яскраво, у портретах, картинах, ілюстраціях. Найкраще всю інформацію вміщувати в трьох колонках: у першій – фото автора поезій, обкладинки його поетичних книг, роки видання збірок; у другій способом гронування – тематику та проблематику, жанри ліричних творів, ключові художні засоби; у третій – цитати відомих літературознавців про цього поета чи поетку, вислови про його (її) роль і місце у літературному процесі, вплив творчості на читачів. Плани-проєкти під час публічного захисту по можливості демонструвати на мультимедійній дошці, щоб усі учні/учениці могли взяти участь в обговоренні вашої презентації.

Оксана ЗАБУЖКО (нар. 1960 р.)

Оксана Стефанівна Забужко народилася 19 вересня 1960 р. в м. Луцьку. Її батько Стефан Забужко, педагог, літературний критик, перекладач із чеської мови, ще до народження дочки був репресований і відбував заслання в Забайкаллі. Мати, Надія Забужко, працювала вчителькою української мови і літератури. Раннє дитинство Оксани минуло в рідному місті. Але через переслідування батьків сім'я Забужків перебралась у столицю, й Оксана вчилася у київській школі. Вірші почала писати ще в початкових класах, звуки сприймала в кольорах, чим неабияк дивувала вчителів та батьків. Після здобуття середньої освіти талановита юнка вступила до Київському університеті імені Тараса Шевченка, закінчила тут філософський факультет та аспірантуру з естетики (1985). Захистила кандидатську дисертацію «Естетична природа лірики як роду мистецтва» (1987). Того ж року була прийнята до Спілки письменників.

Оксана Стефанівна викладала естетику та історію культури в Київській державній консерваторії ім. П. Чайковського, а також працювала старшим науковим співробітником в Інституті філософії НАН України. З середини 1990-х років також викладала українську літературу та культуру в Гарвардському та Піттсбурзькому університетах, у 2001 р. читала курс літературної майстерності в КНУ імені Тараса Шевченка. Як науковиці Оксані Забужко належать такі філософсько-літературознавчі монографії: «Філософія української ідеї та європейський контекст: Франківський період» (1992), «Шевченків міф України: спроба філософського аналізу» (1996), «Notre Dame d'Ukraine: Українка в конфлікті міфологій» (2007).

Оксана Забужко – активна громадська діячка. Під час Помаранчевої революції (2004) її називали «помаранчевою Касандрою» за вражаюче точні політичні передбачення і прогнози. Оксана Забужко за характером – категорична, цілеспрямована інтелектуалка, сьогодні найбільш публічна українська письменниця, оскільки дуже часто спілкується з пресою, веде дискусії в мережі Інтернет, друкується у багатьох журналах і газетах, дає різноманітні інтерв'ю.

Оксана Забужко – неординарна авторка кількох поетичних збірок, які мали широкий розголос: «Травневий іній» (1985), «Диригент останньої свічки» (1990), «Авто-стоп» (1994), «Новий закон Архімеда» (2000), «Друга спроба. Вибране» (2005), «Вибрані вірші 1980–2013» (2013). У своїй ліриці ця поетка завжди вміла по-філософськи осмислювати нашу добу. Наприклад, у вірші «Голосом вісімдесятих», що написаний від імені тих митців, які ввійшли в літературу у 80-х роках ХХ ст., Оксана Забужко змальовує умови, в яких народилося й жило ціле покоління на тлі страшної «імперії зла» – СРСР. Ті, що прийшли у ві-

▲ Оксана Забужко.
Фото (2012)

сімдесятих і промовляють у вірші як сукупний ліричний герої від імені першої особи множини («ми»), виявляються прямими нащадками репресованих («На обвуглених пнях / тих родин, що лягли до ноги, / Зачинали нас в ночах батьки реабілітовані»). Власне, якщо вслухатися в цей рясний подія-ми поетичний текст, можна зрозуміти дуже багато: «Ти відчуєш не зразу – / відчуєш, коли вже – по літі / (Зачиняються літні кав'ярні, і столики знято з терас): / Із двадцятого віку, немов із м'яча, / вже зі свистом виходить повітря; / Набрякає нечутно наступний – / уже не для нас, / не про нас. / Не для нас, не про нас... / Те, що наше, коротке, як видих: / Ще хви-

лина – і вже / в сполотнілих залякне снігах / Твоє місто, туристам / розпродане на краєвиди, / На квартали і сквери, / де твоя не ступала нога. / Хто тоді позбира / голоси наші тьмяні і хворі – / Воскресити на звук наше місто на теплих горбах, – / Коли навстіж стоять небеса, де віками стояли собори, – / І байдужа, як їх об'єктиви, проходить туристів юрба?.. // ... О жорстоке століття, закроєне з воєн і боєнь! / Не встигаєм забути усе, що до нас відбуло, / Як на голови нам пада з неба який-небудь "Боїнг", / Підломивши під себе обвисле криваве крило. / О смертельний наш вік! / Хто, як юністю, ним перехворів, / Той довіку вчуватиме руку його на плечі. / В тому році, коли / мені стукне за графіком сорок, / За століттям засунуться ковані брами, / і брязнуть у воду ключі. / Моє хворе століття, моє голомозе століття! / Як безгучно і швидко тебе до шпиталю внесуть!.. / Тільки ми, / Ще дітьми, / так, немов шоколад з сухозлітки, / Із твоїх кінохронік навчилися виядрювати суть. / Ми, в утробі ще зрячі, / в колиці – на все приготовані: / На обвуглених пнях / тих родин, що лягли до ноги, / Зачинали нас в ночах батьки реабілітовані, / Синім киснем надій накачавши нам вени тугі. / Ми прийшли навздогін. / Ми щасливо вродились: ми – чисті, / Не стріляли у спину, і нам не стріляли в лице... / Тільки чом же так важко на пагорбах дихає місто, / Мов накидане скупю тремтячим шорстким олівцем?..»).

Лірика поетки багата версифікаційно й тематично. Це взірць високоінтелектуальної сучасної літератури. Також Оксана Забужко пише прозу. Для вашого віку могли би виявитися цікавими насамперед такі її книжки, як-от: повість «Казка про калинову сопілку» (2000) та збірка оповідань та повістей «Сестро, сестро» (2003). Великої популярності зазнали роман письменниці «Музей Покинутих Секретів» (2009) та збірка оповідань «Тут могла б бути ваша реклама» (2014).

Має творчі здобутки в драматургії, написанні есе. Поезії Оксани Забужко покладені на музику українськими та зарубіжними композиторами.

Письменниця відзначена багатьма державними нагородами, серед яких – орден княгині Ольги III ступеня. Оксана Забужко – лауреат багатьох міжнародних літературних премій, нагороджена відзнакою «Золотий письменник України» (2012), удостоєна Національної премії України імені Тараса Шевченка (2019) за книгу есеїв, мемуарів, інтерв'ю, статей «І знов я влізаю в танк».

Художні твори Оксани Забужко перекладені багатьма мовами світу. Часто за кордоном ця письменниця асоціюється з персоніфікованою сучасною Україною.

Діалог із текстом

- 1 Чим сучасна письменниця Оксана Забужко вам запам'яталася особливо? Чи може така людина стати взірцем для наслідування? Чому ви так вважаєте?
- 2 Як ви ставитесь до громадянської позиції Оксани Забужко? Поясніть свою думку.
- 3 Чи в наш час письменник повинен бути патріотом своєї нації? У чому має проявлятися його патріотизм?

Діалоги текстів

- Доведіть, що поезія «Голосом вісімдесятих» є автобіографічною.

* * *

▲ Сальвадор Далі. Галатея зі сферами (1952)

З очима безгрішними – звідки беруться такі ото? –
Істеричка, химерниця, відьма в чаду незагоєних слів...
Ти просто не знав, що мене неможливо покинути.
Ти просто не знав, озирнувся і – через плече – пожалів.
А подив з'явився нізвідки, як води у березні:
Невже-таки – ти, і невже-таки – я, і невже-таки – ні?!
(Дівчатко в чоботях і джинсах стояло на голому березі –
А човен без весел тікав по ріці, як рука по струні!)
Словами пояснень,
Немов цигарками погаслими,
Заповниш цей вечір о стелі навислій, як дим...
Ти просто не знав, що мене тобі долею наслано,
А я тебе *не* пожалію – і не розповім!
Ти потім прийдеш із дощу, в перекошенім шарфі картатім, –
Як з пам'яті пальців моїх твоє мокре волосся мине;
Ти потім збагнеш, що до мене не можна вертатись:
На тих крутосхилах, на тих берегах вже немає мене!
І так, наче руки з плечей опадають, безвладністю змучившись, –
Всі дні опадуть, і на холоді сліз зазвучать:
Мій плащ, нашорошений вітру, і очі щонайнеминучіші –
І губи твої догоряють, як вогник свічі...

◀ Василь Ходаківський.
Велика ведмедиця (2019)

Діалог із текстом

- 1 До якого різновиду лірики належить поезія Оксани Забужко «З очима безгрішними...»? Яким віршовим розміром написаний цей поетичний текст?
- 2 Що ви можете сказати про римування й рими в цьому вірші? Які саме художні засоби вважаєте найбільш вдалими?
- 3 Чи можна стверджувати, що ця поезія – про нерозділене кохання? А про вже минуле й усе одно не-забутнє? Умотивуйте свої твердження.
- 4 Якою постає лірична героїня цієї поезії? Доведіть аргументовано свої висновки.
- 5 Чи є певні філософські мотиви в цій загалом інтимній (любовній) поезії? Які саме? Наведіть цитати.
- 6 Знайдіть речення у вірші, де курсивом виділено заперечну частку не. Як ви вважаєте, чому авторка це зробила? На чому саме таким чином наголошено?

Діалоги текстів

- Пригадайте із курсу зарубіжної літератури поезії, у яких розкривається жінка як особистість і диво. Чим саме такі вірші запам'ятовуються?

Мистецькі діалоги

- Серед митців побутує думка, що жінка – це вічна таємниця, а її краса – вічна загадка й насолода. Розгляньте картини, уміщені в підручнику як ілюстрації до вірша Оксани Забужко «З очима безгрішними...», і доведіть, що кожна з них може вважатися висвітленням певного мотиву цієї поезії. Чому саме?

Юрій АНДРУХОВИЧ

(нар. 1960 р.)

Юрій Ігорович Андрухович народився 13 березня 1960 р. в місті Станіславові (нині – м. Івано-Франківськ). Закінчив школу з поглибленим вивченням іноземної (німецької) мови. Вчився на інженерно-економічному факультеті Українського поліграфічного інституту у Львові. До Спілки письменників обдарованого юнака прийняли досить рано, незабаром після виходу у світ його книжечки поезій «Небо і площі» (1985). Загалом дві перші Андруховичеві збірки віршів – «Небо і площі» та «Середмістя» – принесли молодому авторові величезну популярність. Уже тоді українська поезія отримала в особі Ю. Андруховича непересічного лірика. Що цікаво, у цих збірках взагалі не було тоді обов'язкових для авторів так званих віршів-паровозів про Леніна, комуністичну партію або про щасливе радянське дитинство. Ю. Андрухович залишився собою, не схилився й не погодився на жодні компроміси. Врешті, навіть перша збірка закінчувалася знаковим віршем, з якого було зрозуміло, що Андрухович апріорі належить до обраних і вибраних долею: «Серед невизнаних і визнаних / повинен бути хоч один, / що стане речником і вісником / і перевізником годин // Він понесе рікою вічною / цілюще слово у віки – / в прийдешні душі ляжуть віщою / луною мудрі сторінки».

▲ Юрій Андрухович. Фото (2011)

Уже з першої збірки проглядала весела несповита вдача автора, адже до збірки «Небо і площі» також ввійшли сьогодні такі особливо популярні поезії, як «Пісня мандрівного спудея» та «Астролог», що їх не зовсім справедливо відносять до періоду створення Юрієм Андруховичем, Олександром Ірванцем та Віктором Небораком літературного угруповання «Бу-Ба-Бу» (1985). До речі, Віктор Неборак згадує: «Ідея виникла у Юрія Андруховича і Олександра Ірванця, які залучили до цього і мене. Тоді в українській

поезії існувало два магістральних напрямки, які визнавала критика – це так звані метафористи, поети, які писали дуже складно, ускладнену метафорику, і сповідальники, які писали вірші дуже риторично і зрозуміло будь-кому, але вони були більш ідеологічні¹». Водночас це була відчайдушна спроба трьох друзів запровадити карнавальні традиції, відверто посміятися над усім застійним, прогнилим і нікчемним, що раніше тільки возносила до небес радянська система. Товариство прозвало Юрія Андруховича Патріархом, цим титулом увиразнюючи його головну роль. Назва «Бу-Ба-Бу» розшифровувалася як «бурлеск²», «балаган³», «буфонада⁴». У 1987 р. хлопці провели публічні вечори в Києві, Львові та інших містах, а також узяли участь у фестивалі гумору «Вивих-92». За цим літературним гуртом закріпилася слава відчайдушних шибайголів, які не бояться навіть КДБ.

Саме від «Бу-Ба-Бу» бере початок і творчість Андруховича-прозаїка, проте поетом цей автор був повсякчас. Видав у різні роки загалом декілька поетичних книг («Небо і площі» (1985) «Середмістя» (1989) «Екзотичні птахи і рослини» (1991, 1997) «Пісні для мертвого півня» (2004), «Листи в Україну» (2013)). Врешті, саме у двох своїх перших поетичних збірках Юрій Андрухович значно більше тонкий лірик, ніж пересмішник і комедіант.

Поет завжди вмів буденні події перетворювати на феєричні дієства, спонукати свої читачів бачити красу й радіти життю, як це роблять усі, без винятку, його ліричні персонажі. Наприклад, у поезії «Нічна зміна» з другої за часом виходу у світ збірки «Середмістя» (1989) звичайна друкарня населена не тільки заклопотаними працівниками. У ній мешкає ангел, який прекрасно розуміє, що дівчата прагнуть насамперед кохання: «Закіптюжений ангел живе у друкарні, / наче промінь стрибає в дівочі люстерка, / на губах залишає цілунки безкарні – / безшелесний, мов тінь, і липкий, мов цукерка. // А за вікнами вечір, десята година, / але ясно, як вдень, бо п'ятнадцяте червня. / І любовна жага, аж якась голубина, / засвітилась на площі, як відкрита харчевня. // І зібралось на дощ, і цвітуть парасолі – / попід вікнами плавне народне гуляння, / і цукрові блудниці пливуть в ореолі, / а друкарня двигтить і гуде, мов гуральня. // І тримає в собі цих легких полонянок, / що мов сірі гілки виростають з машини, – / щось літало над ними, в'язке, як серпанок, / перетнувши повітря, мов тіло пташине, // щось крутилося тут, безпорадне й крилате!.. / І коли врешті змовкнуть вночі лінотипи⁵, – / розкриваються плечі, спадають халати, / кольорові дівчата виходять під липи. // Заспокоений ангел, покинувши чати, / на рулонах паперу вкладається спати...». Таких чуйних і майже пастельних віршів у двох перших збірках напроуд багато.

Молодий поет закінчив Вищі літературні курси при Літературному інституті ім. М. Горького в Москві (1991). У 1990-х роках став співредактором літературно-мистецького журналу «Четвер», плідно співпрацював також із журналом «Перевал», згуртував коло себе талановитих молодих митців, а це неабияке мистецтво.

▲ Юрій Андрухович.
Фото Юрія Бакая (2013)

- 1 **Ідеологічні** – пов'язані з ідеологією, політикою.
2 **Бурлеск** – невідповідність між темою і проблематикою; підміна високого стилю низьким, а низького – високим.
3 **Балаган** – грубуваті сатиричні сцени.
4 **Буфонада** – різке перебільшення, блазнювання.
5 **Лінотіпи** – машини, за допомогою яких у друкарні складали й відливали суцільні рядки тексту.

▲ Презентація книги «Тут похований Фантомас». Київ. Фото (2015)

У 1994 р. Ю. Андрухович успішно захистив кандидатську дисертацію «Богдан-Ігор Антонич і літературно-естетичні концепції модернізму».

Проза Юрія Андруховича – окрема сторінка творчості цього митця. Йому належать оповідання «Зліва, де серце» та «Трициліндровий двигун любові», збірки есеїв «Дезорієнтація на місцевості», «Диявол ховається в сирі», «Тут похований Фантомас», «Sevchenko is OK»; романи «Рекреації» (1992, 2005), «Московіада» (1993, 1997, 2006), «Перверзія» (1996, 1998, 1999), «Таємниця» (2007), «Коханці Юстиції» (2017).

Але особливої слави Андруховичу приніс біографічний роман про Богдана-Ігоря Антонича «Дванадцять обручів». Також Ю. Андрухович – автор п'ятого перекладу українською мовою п'єси «Гамлет» Вільяма Шекспіра.

Громадянська позиція Юрія Андруховича – виразна і стійка. Ще наприкінці 1980-х років він був відомий як активний діяч щойно створеного Народного руху України. Також під час Народного віча 8 грудня 2013 р. в Києві саме Ю. Андрухович зачитав звернення від мистецької громади, адресоване як чинній владі, так і опозиції. Юрій Андрухович – лауреат літературної премії «Благовіст» (1993), премії Рея Лапіки (1996), Міжнародної премії ім. Гердера (2001, Фонд Альфреда Тьопфера, Гамбург), отримав спеціальну премію в рамках нагородження Премією Світу ім. Еріха-Марії Ремарка від німецького міста Оснабрюк (2005), а також премію «За європейське взаєморозуміння» (Лейпціг, 2006), Центральної Європи ANGELUS за роман «Дванадцять обручів» (2006).

▲ Юрій Андрухович та польський рок-гурт «Karbido» виконують пісню «Козак Ямайка». Київ. Фото (2016)

Вірші й прозу Юрія Андруховича перекладено польською, англійською, німецькою, французькою, російською, угорською, фінською, шведською, іспанською, чеською, словацькою, хорватською, сербською мовами та мовою есперанто. Це один із найвідоміших сучасних письменників і в Україні, і за кордоном. Як поет-співак Ю. Андрухович творчо співпрацює з польським джазовим тріо Ніколая Тшаски, з польською групою «Карбідом».

Діалог із текстом

- 1 Що цікавого ви дізналися про особистість Юрія Андруховича та його лірику?
- 2 Підготуйте повідомлення про угруповання «Бу-Ба-Бу» та його роль у літературному процесі.
- 3 А як ви розцінюєте виступи Юрія Андруховича на сцені в супроводі відомих ансамблів?
- 4 Як ви розцінюєте громадянську активність поета?

Мистецькі діалоги

- Розгляньте портрет Юрія Андруховича й спробуйте зробити гронування його рис характеру й зовнішності.

КОЗАК ЯМАЙКА

о скільки конику-братику крутих чудасій на світі дивився б допоки круки не вип'ють очей а мало по сей бік багама-мама¹ по той бік пальми гаїті і вежі фрїтауна² бачу як виїду вночі з бунгало³ і так мені з того гризько⁴ що вицвіли всі шаровари якого лисого чорта з яких попідземних фаун⁵ та й зрадили нас у битві морські косарі корсарі⁶ а батько ж хотіли взяти отой блаженний⁷ фрїтаун а там тринадцять костьолів і вічна війна з амуром⁸ а ще тринадцять безодень де срібло-злото коморне⁹ дівчата немов ліани нечутно ростуть за муром і хочеться їм любитись а їх зодягли у чорне¹⁰ кружаю тепер сивуху¹¹ надвоє з піратом діком кажу йому схаменися кажу покайся паскудо невже коли ти з європи то вже не еси чоловіком якого хріна продався за тридцять гнилих ескудо¹² а дік то химерна штучка плекає папугу пугу¹³ плеще мене позаплічно заламує руки в горі оце тобі лицар з лугу¹⁴ осьо тобі зелепугу¹⁵ to be or not to be¹⁶ каже і булькає I'm sorry¹⁷ невільницю каже маю зі шкірою мов какао купи сизокрилий орле маркотно¹⁸ ж без господині город засівати не конче прицмокує так лукаво город на ній проростає тютюн ананаси дині¹⁹ наплодиш каже козацтва припнеш усіх до коша²⁰ тільки ж ярму не дається шия моя душа та вже його і не чую плюю на плюгаву²¹ супліку²² конику мій невірнику апостоле мій хома²³

пїду на зорю вечірню
зріжу цукрову сопілку
сяду над океаном
та вже мене і нема²⁴

◀ Пам'ятник козаку Мамаю на Майдані Незалежності в Києві. Скульптори: Валентин і Микола Зноба (2001)

Діалог із текстом

- 1 Як відомо, на кораблях Христофора Колумба, коли він відкривав Америку, мандрували загалом близько 90 осіб, а з-поміж моряків-авантюристів і шукачів пригод були три молоді запорозькі козаки. Тому ніякого здивування не повинно викликати й те, що, за художньою версією Ю. Андрухови-

- 1 **Багама-мама** – тут: Багамські острови.
2 **Фрїтаун** – столиця Сьєрра-Леоне; в узагальненому значенні – добре укріплене місто.
3 **Бунгало** – одноповерхова будівля з плоским дахом, примітивне житло, курінь.
4 **Гризько** – дуже недобре на душі.
5 **Фауна** – тваринний світ. Тут: незрозумілі своєю поведінкою людські істоти.
6 **Корсарі** – пірати.
7 **Блаженний** – тихо помішаний, ненормальний.
8 **«Війна з амуром»** – боротьба церкви з тілесними спокусами щойно навернених у віру.
9 **«Срібло-злото коморне»** – склади дорогоцінних металів.
10 **«Їх зодягли у чорне»** – зробили монахинями.
11 **«Кружляю тепер сивуху»** – буквально: безпробудно пиячу.
12 **«За тридцять гнилих ескудо»** – ескудо – це іспанська грошова одиниця; у переносному значенні – 30 іудиних срібляків.
13 **«Папугу пугу»** – буквально: папугу-птаху.
14 **«Лицар з лугу»** – лицар з Великого Лугу, тобто запорожець.
15 **Зелепуга** – незрілий фрукт.
16 **«to be or not to be»** (англ.) – буквально: «Бути чи не бути?»; цитата з трагедії В. Шекспіра «Гамлет».
17 **«I'm sorry»** (англ.) – частина фрази «мені прикро, але нічим тобі допомогти не можу».
18 **Маркотно** – сумно, страшно, лячно, моторошно.
19 Тут: натяк на розкішні форми тіла невільниці.
20 **Кіш** – місце перебування запорозьких козаків.
21 **Плюгáва** – непоказна, недоługa.
22 **Супліка** (архаїчне) – тут: пропозиція.
23 Тут: алюзія, посилення на невірного апостола Хому, який доти не вірив, що Ісус Христос ожив, доки не запхав йому в рану пальці.
24 **«та вже мене і нема»** – передчуття ліричним героєм швидкої й наглої смерті.

ча, десь через 100–150 років інші відчайдушні українські козарлюги могли опинитися біля Американського континенту. Наприклад, у Карібському морі, біля Куби (Хуани), Багамів чи Гаїті, навіть заприятелювати з місцевими піратами – шукачами легкої наживи, яких тоді тут траплялося чимало. Пригадайте, як саме в тексті вірша йдеться про те, з ким прибув до Америки безіменний молодий козак, якого тут побратими охрестили Ямайкою? Як ви думаєте, звідки саме походить таке екзотичне прізвисько?

- 2 Уважно вивчіть виноски до поезії «Козак Ямайка» й доведіть, що далека земля й чужі звичаї видаються ліричному героєві дивними. Що саме не може сприйняти український козарлюга як належне?
- 3 Що саме пропонує купити пірат Дік козакові Ямайці? З якої причини заporожець не погоджується на вигідний торг?
- 4 Козак Ямайка відчуває страшенну тугу за Україною – справжню ностальгію, від якої людина може померти. Для чого йому сопілка з цукрової тростини? Як він звертається до свого коня? З якої причини називає його невірним апостолом Хомою?
- 5 Як треба розуміти останню строфу вірша? Який зміст вклав автор у завершальні рядки?
- 6 Як саме у вірші автором передано колорит, обстановку, в якій перебуває козак Ямайка? Чи допомогли вам виноски краще зрозуміти художній текст? Чому?

▲ Андрій Шишкін.
Пірат (2013)

Діалоги текстів

- 1 Специфікою цього вірша-верлібра є те, що він написаний без жодних розділових знаків, і автор узагалі не вживає великої букви. Як ви думаєте, для чого це зроблено? Чи траплялися вам подібні вірші на уроках зарубіжної літератури? Які саме? Хто їх створив?
- 2 Прокоментуйте таку цитату сучасного літературознавця Петра Кралука про вірш Ю. Андруховича «Козак Ямайка»: «Є тут і “екзистенційна¹ туга”, і козацька “закинутість” у світі та “самотність”, й водночас козацьке молодечтво, яке виражається в бажанні взяти “блаженний фрітаун”, де є гарні дівчата, що стали черницями, і золото коморне². Однак козаку це не вдається, про міські багатства він може лише помріяти, а сам живе в бунгало (ну, майже як у козацькому курені). Тобто йде протиставлення міста (“за муром”) й “природного життя” (в даному випадку – в бунгало)... Андрухович ніби “глобалізує” чи “постмодернізує” козацьку тему... Козак не просто спілкується з представниками “екзотичних” народів, а й переноситься в нетипову для нього, “екзотичну” ситуацію. Ямайка опиняється серед піратів Латинської Америки. Не знаю, що тут спрацювало більше, чи ерудиція, чи інтуїція Андруховича».

¹ **Екзистенційна** – трагічна; така, що спричиняє страждання.

² **Коморне** (архаїчне) – те, що в сховищах.

Мистецькі діалоги

- 1 Розгляньте репродукції картин, які в підручнику запропоновані як ілюстрації до вірша Ю. Андруховича «Козак Ямайка». Яка з них, на ваш погляд, найточніше відповідає літературному тексту?
- 2 Пригадайте українського улюбленця – козака Мамая. Якими рисами поведінки до нього подібний козак Ямайка з вірша Ю. Андруховича?
- 3 Як пісню, цей вірш рок-письменник Юрій Андрухович виконує у музичному супроводі. Як ви вважаєте, це цікаво – почути вірш у пісенному виконанні самого автора? Чому саме?

▲ Енді Томас. Пірати відпочивають

Віктор НЕБОРАК (нар. 1961 р.)

Віктор Володимирович Неборак – поет, прозаїк, літературознавець, перекладач, есеїст. Народився він 9 травня 1961 р. в селищі міського типу Івано-Франкове Яворівського району Львівської області. Закінчив філологічний факультет (спеціальність – українська мова і література) Львівського державного університету імені І. Франка. Вчився в аспірантурі Інституту літератури імені Т. Шевченка НАН України, у 1993–2000 рр. читав курс лекцій з української літератури у Львівському університеті імені І. Франка.

Як поет Віктор Неборак відбувся наприкінці 80-х років ХХ ст. Разом із друзями Юрієм Андруховичем та Олександром Ірванцем створив літургування «Бу-Ба-Бу» (вам уже відоме значення цієї своєрідної аббревіатури), а також майстерню «пси святого Юра». Сам він про це згадує так: «Днем заснування “Бу-Ба-Бу” вважається 17 квітня 1985 року... Це виникло, як якийсь інший напрямок поезії, ніж ті, які тоді існували... Ми вирішили зробити щось інакше, відновити сміховий жанр». Звичайно, зараз про таку специфіку нового літературного гурту можна говорити відверто, але ж тоді ще існував СРСР і навіть за невинні жарти митці могли поплатитися власною волею. Тож у квітні 1988 р. напередодні вечора «бубабістів» дирекція Будинку письменників у Києві передбачливо наказала забрати зі сцени бюст Леніна, щоб «бубабісти», жартуючи, не осквернили його. Щоправда, погруддя й не повернули на сцену. В. Неборак наголошує: «Позбутися Леніна у той час було легше за допомогою бурлескно-балаганно-буфонадних текстів, ніж, скажімо, за допомогою текстів Стуса. Бо Стус ще був забороненим, а Бу-Ба-Бу – ні». Доречно також принагідно згадати, що приблизно в ті самі часи у приспіві своєї композиції співак Тарас Чубай використав мелодію пісні «Ще не вмерла України...». Звичайно, за неї вже не вивозили в Сибір, але як Державний Гімн вона ще довго не звучала.

Стосовно елементів гри і певних титулів та високих посад серед «бубабістів», то Віктор Неборак це явище коментує так: «Коли ми досягали тридцятиліття, то вирішили поприсвоювати один одному титули. Андрухович з-поміж нас найстарший, тому ми з Ірванцем подарували йому титул Патріарх. Ірванець сам сказав, що йому подобається титул Підскарбій, і він отримав його, хоч і не займається жодними фінансами... Для себе я вибрав титул Прокуратор, тому що у мене є така риса – вміти сказати якусь критичну “шпильку”, навіть якщо це недоречно». Та попри суто сміхове забарвлення поезій цього гурту «бубабісти» завдавали відчутних ударів по радянській системі. Досить згадати вірш В. Неборака «Монолог з псячого приводу», коли нещасний дворовий пес постає набагато моральнішим від продажних радянських літераторів: «Ти звешся поетом, а він – собакою. Тебе вірш гризе, а його – ланцюг. Ти станеш колись професійним писакою, а Джульбарс вибрав не м'ясо, а дух!...»

▲ Віктор Неборак. Фото (2015)

На початку 1990-х В. Неборак їздив у Канаду на виступи. Його декламації перед канадськими українцями супроводжував на сцені грою на бубні Флойд Фавел, індіанець за походженням. Неборак мелодекламував вірш «Скажена» (в репертуарі групи «Плач Єремії» пісня за цим текстом називається «Королева дебілів»). Це настільки сподобалося самому Неборакові, що після повернення до Львова він узявся мелодекламувати власні тексти, а друзі-музиканти з гуртів «Плач Єремії», «Мертвий Півень» та ново-

створеної «Неборак-рок-бенд» підхоплювали його ритми й імпровізували. Глядачам таке виконання дуже імпонувало. Так постав «Небо-госк», який уперше виступив на фестивалі «Альтернатива» (1994), а наступного року в Польщі навіть вийшов їх альбом «Страхітливі уродини». Тож можна сміливо робити висновок, що традицію мелодекламування власних віршованих текстів у супроводі джазових чи рокових музикантів започаткував Віктор Неборак.

Звичайно, більшість творів цього автора викликають сміх, але написати подібно не кожен автор здатен. Навіть дуже талановитим поетам непросто так розповісти, наприклад, про звичайну комариху: «Все залізло в кубельця, наїлось новин / і послуло. Лиш я на сторожі один. / Ні, таки не один – списа лагодить стиха / наді мною на стелі стара комариха. / Стерво знає: для нападу – ліпше п'їтьма. / І маневрами володіє стома, / щоб мене надурити, перетворити на родовище крові, щойно відкрите. / Промовляю молитву подяки. Свічу / задуваю, лягаю, зітхаю, мовчу. / Із глибин світотвору, розгорнутих вгору, / чути рівне дзижчання небесного хору. / Я занурююся в гіпнотичні сади. / Я зриваю плоди, бачу зблиски слюди. / А в цей час комариха помпує кривцю, / бензобаки наповнює живою міццю. / Я для неї – плантація наркоти, / чи пивниця “Кагору”, чи м'ясо мети. / А вона – захмеліла упирка-коханка. / На світанку від неї – лиш цяточка-ранка. / Де поділась? Де травить добуту любов? / Незрівнянна, чи вернеться знов – пити кров?» Юрій Андрухович писав: «Поезія не мала сенсу, якщо не могла довести аудиторію до сліз. Плакати – означало якнайінтенсивніше насолоджуватися поетичною чуттєвістю». Ось тільки плакали Неборакові слухачі від реготу.

Проте не завжди ліричний герой Віктора Неборака виступає в іпостасі клоуна. Автор уміє вслухатися в оточення, а його поезія часто відбувається як діалог поета зі світом. Наприклад, кожен з нас мало не щодня слухає «тло вулиці», «тло оточення міста», а ось філігранно передати цю картину зумів лише Віктор Неборак: «Це тільки мовчання / це тільки / ранок поніс мене в коло розмов / слова виростили / струшувалися з газет / відбивалися від стелі / на столах слова / на підлозі слова / сказані слова / непочуті слова // їх могло і не бути // це тільки мовчання / виходжу / йду лунким коридором / вулиця / – котра година? – / відповідаю / – як пройти на ... ? / відповідаю / – дозвольте припалити – / будь ласка / ось і все що вдалося справді / сказати // сьогодні / пусті балачки / наповнюють голови немов лійки / від слів залишилися / тільки звуком окреслені кола / крізь них видно небо / предмети обличчя // це тільки мовчання // мовчу в потоці / мовчу в трамваї / мовчу дивлячись / мовчу слухаючи // двірники відмітають усе сказане / предмети оновлюються в час відпливу / знайома красуня випускає свій усміх мов птаху / і друзям приємно блукати по місту без / слів».

Віктор Неборак на презентації третього доповненого видання книжки "Ведення у Бу-Ба-Бу", у приміщенні музично-меморіального музею Соломії Крушельницької у Львові (2015) ►

Із серпня 1995 до 2000 рр. Віктор Неборак проводив щомісячні літературні зустрічі в Етнографічному музеї, а Львівське обласне телебачення, де працював його брат Олександр (соліст і гітарист групи «Неборак-рок-бенд»), робило прекрасні програми на основі цих зустрічей.

Віктор Неборак – автор багатьох поетичних збірок, серед яких особливо помітними виявилися «Бурштиновий час» (1987), «Літаюча голова» (1990), «Alter Ego» (1993), «Розмова зі слугою» (1994), «Епос про тридцять п'яту хату» (1999), «Літо-стротон» (2001), «Базилевс. Нововіднайдені розділи Львівської Книги Переміщень, переписаної 2005 року» (2006), «Вірші з вулиці Виговського» (2009), «Повільне читання» (2010), «Літаюча голова. Вибрані вірші» (2013), «Колишній, інший...» (2013). Його перу належить незавершений роман «Пан Базьо та решта». Цей автор – лауреат Міжнародної літературної премії імені Григорія Сковороди «Сад божественних пісень» (2016). Звичайно, з часом митець стає дещо іншим, змінюється тематика його віршів, удосконалюється талант. Про це він відверто пише в поезії «Голос»: «Я залишив позаду – себе, як дурний серіал, / як ланцюг перевтілень, як фотоальбоми, як зал, / повний воску фігур а чи гіпсу скульптур або шкір / і опудал. Я виліз назовні. Я вивільнив зір». Звісно, Віктор Неборак як автор постане зовсім іншим у поезії «Сад», яку вам пропонуємо для аналізування.

Діалог із текстом

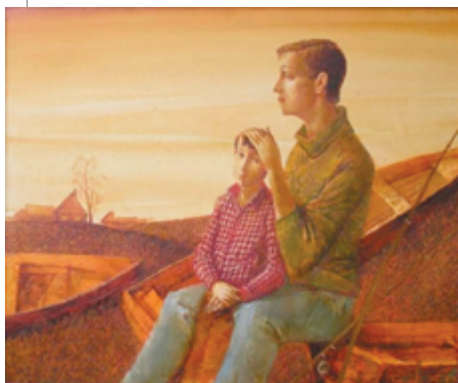
- 1 Що вам особливо заімпонувало у ставленні В. Неборака до поезії та музики?
- 2 Як саме реалізує свій талант цей автор?
- 3 Чи мають популярність серед молоді художні твори В. Неборака? Чому саме?

Діалоги текстів

- 1 Зіставте й порівняйте певні вірші (на ваш особистий вибір) Віктора Неборака та Юрія Андруховича. Зробіть висновок про художній рівень цих поетів.
- 2 Спростуйте або аргументовано доведіть слушність висновку критика Миколи Рябчука: «Поезія В. Неборака – діалогічна, а отже, налаштовує на роздуми, часто викликає дискусію, готова прийняти будь-яку думку, оскільки не вимагає якогось єдиного ставлення... Його поетичний карнавал – це не порожня, а яскрава, сповнена "карколомних перевтілень" гра».

САД

Восьма
забарвлена в зелений колір
це час коли приходить з роботи батько
впускаючи в хату зелений вечір
він мало говорить

він втомлений сірою втомою
рано лягає спати
я бачу крізь стіни опускає гілки
його травневий сад
з давньої чорно-білої фотографії
на мої долоні падають смарагдові краплі
...затишно
і бентежно

◀ *Олександр Поклад.*
Батько і син (2010)

Діалог із текстом

- 1 Які почуття й переживання викликає у вас цей твір?
- 2 Як ставиться ліричний герой до рідної людини? Чому батько в цьому творі постає з точки зору сина-підлітка?
- 3 Що ви можете сказати про вірш «Сад» як різновид лірики?
- 4 Доведіть, що ця поезія В. Неборака – верлібр.

Мистецькі діалоги

- Розгляньте репродукцію картини Олександра Поклада «Батько і син» і, спираючись на її сюжет, доведіть велику взаємну прив'язаність цих рідних людей.

Ігор РИМАРУК (1958–2008)

Ігор Миколайович Римарук народився 4 липня 1958 р. в родині педагогів у селі М'якоти Ізяславського району Хмельницької області, невдовзі сім'я переїхала в село Западинці. Тут Ігор пішов у перший клас, а в 1974 р. закінчив середню школу із золотою медаллю. Писати цілком дорослі вірші Ігор заповзвся ще старшокласником, і це юнацьке захоплення літературою вплинуло на вибір навчального закладу. З дипломом із відзнакою юнак закінчив факультет журналістики Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка. Ще з 1978 р. Ігор Римарук почав друкувати свої твори в журналах «Дніпро», «Жовтень», газеті «Літературна Україна». Після закінчення університету працював у редакції газети «Вісті з України», редактором видавництва «Молодь». Був багаторічним головним редактором журналу «Сучасність», завідувачем редакції сучасної української літератури видавництва «Дніпро».

Василь ГЕРАСИМ'ЮК (нар. 1956 р.)

1 Чотовий – командир взводу.

Василь Дмитрович Герасим'юк народився 18 серпня 1956 року в місті Караганді в Казахстані, де відбували заслання його батьки. Дідуся по материнській лінії Василя, чотогого¹ УПА, й дядька Михайла, рідного татового брата, який пізніше стане хрещеним батьком майбутнього поета, за

часів жорстокого режиму Йосипа Сталіна запроторили в концтабори. У чужому краю батько, Дмитро Іванович, який влаштувався водієм, і мати, Марія Василівна, яка тяжко працювала на цементному заводі, мріяли про повернення в рідну Гуцульщину, яка батькам Василя здалеку здавалася раєм на землі. На чужині галичанам жилося тяжко, бо умови існування були просто нестерпними.

«Довічне поселення», як кара за націоналізм і збройне обстоювання інтересів самостійної України, було скасоване тільки після смерті Сталіна. Спочатку додому відпустили діда, потім дядька, а вже після них молода сім'я з двомісячною дитиною на руках рушила до рідної Прокурави, що на Косівщині. Краса навколишнього світу, дивовижні гуцульські легенди й вірування ставали підвалинами світогляду майбутнього поета. Шкільні роки, які минули в рідному селі й у столиці Гуцульщини – місті Коломиї, лише увиразнили вічні мелодії гір, які пізніше заговорили з поетом мовою дивовижних віршів.

У 1978 році Василь Герасим'юк закінчив філологічний факультет Київського університету імені Тараса Шевченка. Працював редактором у видавництвах «Молодь» і «Дніпро», ведучим надзвичайно цікавих програм редакції літератури Національної радіокомпанії України, ведучим програми «Діалог» на телеканалі «Культура», редактором журналу «Світовид», довгі роки був незмінним головою журі Міжнародного конкурсу молодих літераторів «Гранослов».

Уже збіркою «Смереки» (1982), до якої від початку своєї творчості Василь Герасим'юк йшов десять років, заявив про себе як цілком сформований самобутній поет. З його віршів Гуцульщина поставала вічною у своїй красі й нескореності Україною. Магія вірувань і звичаїв гуцулів зачаровувала, утаємничувала, заворожувала елементами прекрасного й вічного. Навіть назви населених пунктів, гір та урочищ для людини, яка ніколи не була в Карпатах, звучали казково. Герасим'юкові Карпати – це суцільні почуття, відчуття й емоції, а ліричний герой цього поета – сучасний інтелектуал із душею опришка й унікальною пам'яттю найкращих представників сво-

▲ Василь Герасим'юк на поетичному вечорі Віктора Неборака.
Фото Ірини Троскот (2010)

го роду. Тож письменнику, нині киянинові, й досі важко позбутися прапрадідівських уявлень про те, що гравітаційний центр світу – таки в Карпатах:

Космач іноді видається мені
древнішим від Києва...

Водночас поет не може забути, що й у найвіддаленіших гірських селах більшовицька влада по собі залишала тільки кривди й здирства:

Якщо колгосп імені Лесі Українки
платив твоїй матері
півтора карбованця на місяць,
якщо із твоєї дідівщини
брали щороку
найбільшу копицю сіна,
якщо ти, початкуючий поет,
зі своїми вівцями пас кілька колгоспних...
ти повинен дізнатися:
скільки коштує відпускна,
чим і як за неї заплачено
і коли врешті-решт закінчиться виплата.

▲ Василь Герасим'юк
(2011)

Ще в радянські часи поетові боліло, що спокушені прибутковим заробітчанством народні умільці марнували свої таланти, стараючись виготовити якнайбільше сувенірів, які через такий поспіх, звісно, зі справжнім мистецтвом не мали нічого спільного:

Я напишу такі вірші,
від яких всохнуть руки гуцулові,
якщо він робитиме
50 сувенірів щодня.

Василь Герасим'юк – автор поетичних збірок «Смереки» (1982), «Потоки» (1986), «Космацький узір» (1989), «Діти трепети» (1991), «Осінні пси Карпат» (1999), «Серпень за старим стилем» (2000), «Поет у повітрі» (2002), «Була така земля» (2003), «Папороть» (2006), «Смертні в музиці» (2007), «Кров і легіт» (2014). Кожна з цих книг ставала подією в українській літературі. Поет удостоєний багатьох літературних нагород. За збірку «Поет у повітрі» у 2003 році Василь Герасим'юк був нагороджений Національною премією імені Тараса Шевченка.

ЧОЛОВІЧИЙ ТАНЕЦЬ

Ти мусиш танцювати аркан.
Хоч раз.
Хоч раз ти повинен відчути,
як тяжко рветься на цій землі
древне чоловіче коло,
як тяжко зчеплені чоловічі руки,
як тяжко почати і зупинити
цей танець.

Ритуальний військовий танець «аркан», який виконували опришки перед військовими виступами ►

Хоч раз
ти стань у це найтісніше коло,
обхопивши руками плечі двох побратимів,
мертво стиснувши долоні інших,
і тоді в заповітному колі
ти протанцюєш під безоднею неба
із криком по-звіриному протяжним.
Щоб не випасти із цього грішного світу,
хоч раз

змішай із ближніми
піт і кров.
Сину людський,
ти стаєш у чоловіче коло,
ти готовий до цього древнього танцю
тільки тепер.
З хрестом за плечима.
З двома розбійниками.
Тільки раз.

Діалог із текстом

- 1 Танець аркан виконують лише чоловіки, бо він потребує фізичної сили, спритності й надійності всіх танцівників. Арканом випробовував опришків Олекса Довбуш. Сьогодні цей танець вважають одним із найскладніших навіть для професіоналів. Як ви думаєте, чому автор назвав свій вірш не «Аркан», а саме «Чоловічий танець»?
- 2 Чи тільки про танець ідеться у вірші? Чому ви так вважаєте?
- 3 Прокоментуйте рядки:
Хоч раз ти повинен відчутти, як тяжко зчеплені чоловічі руки,
як тяжко рветься на цій землі як тяжко почати і зупинити
древнє чоловіче коло, цей танець.
- 4 Аркан у вірші розцінюється як найважче життєве випробування, тому навіть звичайна людина порівнюється з Ісусом Христом. Якими словами про це сказано?
- 5 Як відомо, Ісус Христос був розп'ятий разом із двома розбійниками. Один із них повірив у Христа навіть за такого страшного завершення його земної місії, тому Бог відпустив гріхи цьому злочинцеві, а другий залишився при своїх переконаннях. Як ви гадаєте, з якою метою поет згадує саме цих розбійників як уявних партнерів кожної людини в дуже небезпечній справі?
- 6 Ліричний герой цього твору нібито перебуває поза кадром. Він одночасно і оповідач, і спостерігач дійства, і той, хто має наважитися станцювати аркан посеред двох розбійників. Яка ж авторська позиція в цьому творі?
- 7 «Чоловічий танець» Василя Герасим'юка – верлібр. Пригадайте ознаки верлібру і знайдіть їх у цьому художньому тексті.

Іван МАЛКОВИЧ (нар. 1961 р.)

Іван Антонович Малкович народився 10 травня 1961 року в Нижньому Березові у Карпатах. Його рід походить зі старовинного боярського роду, перша письмова згадка про який датується 1482 роком.

Першого вірша написав у 8 років. У 10-річному віці уклав свою першу рукописну книжечку, до якої увійшли його вірші, казки і пісні з нотами, адже він з дитинства навчався в музичній школі і грав на скрипці. Поет любить згадувати, як на Свят-вечір, попри заборону радянської влади, він ходив колядувати із власноруч змайстрованим вертепом. За основу вертепу правила дерев'яна скринька для поси-

Ідуть подорожні –
ніхто з них, ніхто не стане.
– Я – подорожник,
прикладайте мене до рани.
Враз – гальма завищали, і вовчим
оком сорочку прошило:

– Що тиняєшся, хлопче,
а чи, може, набридло жити?
І крізь сміх, мов крізь ножі,
хлопчик блідо ворухить губами:
– Я – подорожник,
прикладайте мене до рани...

▲ Іван Малкович за робочим столом.
Фото Олега Дерзького (2009)

1997 року побачила світ найвідоміша на сьогодні збірка поета «Із янголом на плечі», у якій було вміщено найкращі вірші з попередніх збірок і нові поезії.

1992 року Іван Малкович заснував дитяче видавництво «А-ба-ба-га-ла-ма-га», яке згодом почало видавати і книги для дорослих. Іван Малкович – автор-упорядник понад 30 книжок для найменших читачів («Українська абетка», «Улюблені вірші», «100 казок» тощо), відомий книжковий редактор, чийми інтонаціями «говорять» чимало відомих літературних героїв, зокрема український «Гаррі Поттер» і Чарлі з «Чарлі і шоколадної фабрики». У 2004 році Форум ви-

давців у Львові визнав Малковича найкращим директором видавництва в Україні. Тоді ж поет став кавалером міжнародного Ордена усмішки, яким нагороджено чимало відомих людей, зокрема Астрід Ліндгрєн, Джоан Ролінг та інших письменників. Цікаво, що при врученні цього ордена лауреат мусить випити срібний келих свіжовитисненого лимонного соку й усміхнутися.

2006 року побачила світ поетична книга Івана Малковича «Вірші на зиму», 2010 року – книга вибраного «Все поруч». Вірші поета перекладено англійською, німецькою, італійською, російською, польською, бенгальською та іншими мовами.

У Малковича є вірші про трагічні сторінки української історії, жертви, які понесли Західна Україна в роки Другої світової війни, воюючи і проти Гітлера, і проти Сталіна. Нинішні молоді читачі не завжди можуть здогадатися, що в поезії «Пісенька про черешню» йдеться про юнака, який загинув у лавах Української повстанської армії в 40-х роках ХХ століття. Сам поет в одному інтерв'ю згадував, що поштовхом до написання цього вірша була смерть його ровесника, який загинув на початку 1980-х років у чужому Афганістані, куди Радянський Союз посилав наших хлопців.

ПІСЕНЬКА ПРО ЧЕРЕШНЮ

На черешні, що зрубана
й спалена давно,
малий хлопчик до стовбура
прихилив чоло.
Якщо добре придивиться –
можете уздріть
на сорочці проти серця
черешеньки слід.
Сорочечка білесенька,
а личко, як без¹:
не бий, мамо, телесика² –
цей слід відпереш.

не бий, мамо, бо уранці
за тринадцять літ
ще раз буде на кошульці³
від кісточки слід.
Ой та кісточка просвердлить
сорочку тонку,
ввійде вона у серденько,
як в черешеньку...
Хтось там сивий до стовбура
притулить чоло,
до черешні, що зрубана
й спалена давно.

1 **Без** (діалектне) – бузок.

2 **Телесик** – зіставлення маленького хлопчика, персонажа вірша, з казковим Івасиком-Телесиком.

3 **Кошулька** (діалектне) – сорочка.

Лірика Івана Малковича з роками стає дедалі афористичнішою та художньо витонченішою. Його ліричні герої – мудрі й тонкі натури, які усвідомлюють крихкість нашого світу, а тому вірять у Бога і в те, що в кожному з нас закладено дуже багато доброго і світлого, – і лише це може врятувати нас від вселюдської байдужості і духовного очерствіння.

У 2017 році Іван Малкович стає лауреатом Шевченківської премії за книжку «Подорожник з новими віршами».

Діалог із текстом

- 1 Де народився, учився і виростав Іван Малкович? Що ви дізналися про його перші поетичні спроби?
- 2 Назвіть книги віршів Івана Малковича.
- 3 Яке видавництво заснував цей поет і на якій книжковій продукції воно спеціалізується?
- 4 Як ви вважаєте, митець повинен мати активну громадську позицію чи досить того, що він творить на ниві літератури? Свою думку належно обґрунтуйте.
- 5 Уявіть, що вас нагороджують Міжнародним орденом усмішки. Чи ви зможете усміхнутись після келиха кислого лимонного соку?
- 6 Знайдіть у бібліотеці або мережі Інтернет книгу поезій Івана Малковича «Із янголом на плечі» і прочитайте вірш «Хованка». Чи сподобалася вам лірична розповідь поета про епізод із свого дитинства? Чим саме? Чи можете порівняти пережите ліричним героєм цього вірша з власними спогадами? Якими саме? Доведіть, що у вірші «Хованка» Івана Малковича є виразний філософський мотив. Прочитайте вголос відповідні рядки.

ІЗ ЯНГОЛОМ НА ПЛЕЧІ *(Старосвітська балада)*

Краєм світу, уночі,
при Господній при свічі
хтось бреде собі самотньо
із янголом на плечі.
Йде в ніде, в невороття,
йде лелійно¹, як дитя,
і жене його у спину
сірий маятник життя, –
щоб не вештав уночі
при Господній при свічі,

щоб по світі не тинявся
із янголом на плечі.
Віє вітер вировий,
віє Ірод моровий,
маятник все дужче бухка,
стогне янгол ледь живий,
а він йде і йде, хоча
вже й не дихає свіча,
лиш вуста дрижать гарячі:
янголе, не впадь з плеча.

◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇
¹ Лелійно – тут:
довірливо.
◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇

Діалог із текстом

- 1 Як ви уявили собі безіменного персонажа, змалюваного нещасним подорожнім у люту негоду?
- 2 Чому янгол не покидає людину в украй несприятливих умовах?
- 3 Поясніть, як ви розумієте зміст четвертої строфи вірша Малковича.
- 4 Чому автор подає біблійний образ Ірода? Що ви про цього царя знаєте?
- 5 «Не дихає свіча» – це означає, що свіча вже згасла від пориву вітру, повністю згоріла чи персонаж не запаливав свічки взагалі?
- 6 Чому надзвичайно важливо, щоб янгол не впав із його плеча? Як треба розуміти цю метафору?
- 7 Як ви розумієте символ «сірий маятник життя»?
- 8 Вірш Івана Малковича має підзаголовок: старосвітська балада. «Старосвітська» – це «давня», «напівзабута». Слово «балада» є літературознавчим терміном на позначення жанру. Спростуйте або доведіть, що вірш «Із янголом на плечі» Івана Малковича за жанром є баладою.

синкретичної¹ творчості. Співпраця наша лише потім постає зримою – коли на сторінках журналів і книжок, шкільних підручників і антологій з'являються публікації з підписом: паліндром А. Мойсієнка у графіці Волхва Слововежі».

Проте придумати один-єдиний паліндромний рядок чи навіть три рядки, звісно, набагато легше, ніж цілу поезію, адже її окремі рядки мусять спільно витворювати певний смисл, змістовну конструкцію. Однак це дивовижно вдається як поетові Анатолію Мойсієнку, так і його співавтору – Волхву Слововежі:

* * *

А та хата –
Хата на канатах;
І таланило, коли на латі
Будь-де летите. Лець дуб
У гіллі – гу!
У гудінні – дугу
Дугує у гуд.
У ву-
Хах:
У-гу!
Хата – шум у шатах.
Хата – гопака по гатах.
Хата – чумакам у чатах.
Хата – пракут у Карпатах.

Анатолій Мойсієнко – тонкий лірик, прекрасний пейзажист, який завжди змалює природу одухотвореною, бодай частково олюдненою, власне, живою істотою:

Трава траві легенько гладить гриву,   Озвались буркітливо, ніби в вірш
Громи далеко, аж ген-ген з узвищ,   Спроквола й довго добирають риму.

Твори Анатолія Мойсієнка перекладено німецькою, англійською, російською, білоруською, польською, угорською, румунською мовами. Митець і сам перекладає з німецької та слов'янських мов. Цей автор – уважний і сумлінний упорядник двотомної антології «Золотий гомін: українська поезія світу», що виходила друком двічі (1991, 1997), антології поезії України різними мовами «На нашій, на своїй землі» в трьох книгах (також два видання: 1995, 1996). Анатолій Мойсієнко – один із засновників гурту поетів-паліндромістів «Геракліт»² (1991). За творчі здобутки Анатолій Кирилович Мойсієнко став лауреатом літературних премій імені Бориса Нечерди (2000), «Благовіст» (2001), імені Івана Кошелівця (2004).

² Геракліт – давньогрецький філософ.

Діалог із текстом

- 1 Що цікавого ви довідалися про сучасного поета Анатолія Мойсієнка?
- 2 Назвіть збірки віршів цього автора.
- 3 Що ви можете сказати про пейзажні вірші Анатолія Мойсієнка? А про паліндромні поезії в графіці Волхва Слововежі? Прочитайте їхній трирядковий вірш-паліндром.

¹ **Охра** – яскраво-жовта фарба.

² **Есе, есей** – літературний жанр художньо-публіцистичного характеру, у якому автор дає власні оцінки якомусь явищу чи події.

³ **Кисет** – торбинка для тютюну.

⁴ **Родіщ, Родіща** – тут: назва урочища; в переносному значенні – щось рідне й знайоме.

Жовтень жовті жолуді
На базар несе,
Пише осінь охрою¹
Золоте есе².
Листопадом, бабиним літом
Набиває вітер
золотий кисет³,
злотом люльку креше,
золоті пожежі
попасом пасе.
Сонце – обережне –
Золотими клешнями –
В золоту Родіщ⁴,
Золотим пожежником
Походжає дощ.

◀ *Олег Щербаков.*
Багряна осінь (1980)

Діалог із текстом

- 1 Про яку пору року йдеться у вірші Анатолія Мойсієнка? Як ви про це здогадалися?
- 2 Якою ви уявляєте кольорову гаму поезії? Яка барва домінує у вірші?
- 3 Перелічіть природні стихії і пори року, яким автор надає здатності чинити, як це притаманно людям. Доведіть, що ці образи метафоричні.
- 4 Чому, читаючи вірш, ми сприймаємо осінній пейзаж не як статичний (нерухомий), а як динамічний?
- 5 Випишіть художні засоби, які відіграють особливу роль у поезії.
- 6 Визначте, до якого виду лірики належить вірш.
- 7 Аргументовано доведіть чи спростуйте твердження, що поезія Анатолія Мойсієнка «Жовтень жовті жолуді...» є верлібром.
- 8 У першому рядку вірша Анатолія Мойсієнка «Жовтень жовті жолуді...» звук [ж], який автор зумисно вживає кілька разів підряд, відтворює шерхіт сухого листя, що падає з дерев восени, а надалі звук [з] створює ефект дзвінкості, прозорості, кришталевості. Які ще приголосні звуки в цьому вірші створюють *алітерацію*? Чому ви так думаєте?

Для увиразнення звучання автор подеколи використовує повтор не приголосних, а однакових голосних звуків і, як ми вже розглядали на прикладі творчості Івана Франка, такий стилістичний прийом називають *асонансом*.

У вірші Анатолія Мойсієнка «Жовтень жовті жолуді...» майже в усіх рядках домінує голосний звук [о], який передає і пориви вітру, й звуки дощу, й неквапливість подій, які постають в уяві читачів у момент прочитання цього вірша.

Діалоги текстів

- 1 Пригадайте вірш В. Сосюри «Осінь», який ви читали й аналізували раніше, й зіставте образ осені в цьому вірші з відповідним образом такої ж пори року в поезії Анатолія Мойсієнка.
- 2 Зіставте і порівняйте осінь у віршах А. Мойсієнка і В. Сосюри з цією ж порою року на картині сучасного українського художника Олега Щербакова (нар. 1963 р.) «Багряна осінь». Як ви вважаєте, малювання словами в художніх творах чи фарбами на полотні більш ефективно впливає на людей? Свою думку належно аргументуйте.

Ігор ПАВЛЮК (нар. 1967 р.)

Ігор Зиновійович Павлюк народився 1 січня 1967 року на Волині в селі Малий Окорськ Локачинського району. Через десять днів після народження майбутнього поета померла його мама. Доглядати немовля взялися дідусь із бабусею із села Ужова Рожищенського району цієї ж області.

Рідні намагалися забезпечити улюбленому онукові найкращі умови. Хлопчик дуже добре вчився, багато читав, а згодом із золотою медаллю закінчив середню школу. Батько майбутнього поета, Зиновій Якович Павлюк, у юності теж писав вірші, й, очевидно, саме від нього тонке, чутливе лірично-драматичне сприйняття життя передалося й синові.

В юності Ігор мріяв стати військовим, тому серйозно займався спортом, а після закінчення середньої школи вступив до Ленінградського військового інженерно-будівельного училища. Там відчув потяг до літературної праці. Ігор написав заяву на відрахування з училища, щоб нічого не заважало йому стати поетом. Та в СРСР бажання творити розцінювалося як злочин. Рішення-розплата не забарилося: юнака направили для проходження армійської служби в Забайкальську тайгу в будівельні війська, й там довелося будувати автомобільну трасу.

Попри реальні загрози життю в серці молодого поета вирувало, шліфувалося, зріло українське слово, яке могло мати справжній розвиток лише в рідній поетові Україні, куди Ігор Павлюк повернувся після демобілізації в 1986 році. Працював кореспондентом Ківерцівської районної газети на Волині. 1987 року вступив на факультет журналістики Львівського державного університету імені Івана Франка, який закінчив із відзнакою. Друзям-однокурсникам Ігор запам'ятовся невинним романтиком, який пішки сходив Карпати, побував на всіх вершинах Кримських гір та чи не на всіх волинських ріках і лісових озерах. Працював журналістом у друкованих виданнях і на радіо, мріяв робити наукові відкриття. 1996 року захистив кандидатську, 2009-го – докторську дисертацію.

Першою книгою поета стала збірка «Острови юності» (1990). А далі – «Нетутешній вітер» (1993), «Голос денного Місяця» (1994), «Скляна корчма» (1995), «Алергія на вічність» (1999), «Стихія» (2002), «Чоловіче ворожіння» (2002), «The angel (or) English language?» (вірші Ігоря Павлюка англійською мовою) (2004), «Магма» (2005), «Бунт» (2006), «Камертон» (2007), «Лірика» (2008), «Україна в диму» (2009), «Стратосфера» (2010), «Гра і битва» (2014), кілька книг перекладів. Є в його доробку

«Для мене великою честю є можливість перекладати цю геніальну поезію на доступну і зрозумілу англійську».

Том Мур, відомий ірландський поет-бард

«Я вдячний Ігореві Павлюку за його енергію справжньої людяності, яку я знайшов у його віршах...»

Мо Янь, китайський письменник, лауреат Нобелівської премії з літератури

«Поезія Павлюка має всі дані для того, щоб її читали багатьма мовами в Європі».

Дмитро Павличко

¹ «ПЕН-клуб» – міжнародна неурядова організація, яка об'єднує професійних письменників, редакторів і перекладачів.

книжки повістей: «Біографія дерева племені поетів» (2003), «Заборонений цвіт» (2007) та «По́за зоною» (2012), друкованих у журналах романів, серед яких «Вирощування алмазів», «Вакуум» тощо. Усе більше творів Ігоря Павлюка стають піснями, як-от: «А я стою й дивлюся на сніги», «Доброта», «Поет і муза», «Сопілка», «Вирій».

У 2015 році Ігор Павлюк здобув міжнародну відзнаку за книжку «Політ над Чорним морем» («A Flight Over the Black Sea») у Великій Британії. На думку читачів із різних країн світу та британського ПЕН-клубу¹, вона найкраща в проєкті «Сто найяскравіших книг, підтриманих ПЕН-клубом», за 10 років. Талановитий митець відзначений багатьма літературними преміями.

Діалог із текстом

- 1 Що цікавого й повчального для себе ви довідалися з біографії Ігоря Павлюка?
- 2 Який факт із життя поета вас найбільше вразив?
- 3 Прокоментуйте одну з думок відомих в Україні та світі людей про творчість Ігоря Павлюка.
- 4 На прикладі творчого доробку Ігоря Павлюка доведіть, що сучасна українська поезія є вагомую і визнаною у світі.

ДІВЧИНКА

Плаче дівчинка боса
На бабусин поріг.
Розчарована осінь
Клигає по дворі.

На душі прохолода.
Навіть півень затих...
– А кого тобі шкода?
Каже дівчинка:
– Всіх...

Діалог із текстом

- 1 Як ставиться автор до маленької дівчинки, дійової особи вірша?
- 2 З якою метою поет уживає епітети «дівчинка боса», «бабусин поріг», «розчарована осінь»? Який із перелічених художніх засобів несе особливе навантаження?
- 3 Доведіть, що вірш має філософську нотку. У якій строфі і як саме вона найрельєфніше проступає?

Мистецькі діалоги

- Уважно розгляньте картину англійського художника Чарльза Барбера «Персональний адвокат» («Собачий захист») й доведіть, що живописне полотно за змістом суголосне віршу Ігоря Павлюка «Дівчинка».

Чарльз Барбер.
Персональний адвокат (1893) ►

Збірок віршів у Галини Кирпи чимало: «День народження грому» (1984), «Гостини» (1986), «Цвіт королевий» (1988), «Ковток тиші» (1999), «Слон мандрує до мами» (2001), «Профіль вечора» (2013). Поетеса тонко вловлює можливості світосприймання маленьких читачів, очима малят подає читачам красу й найвищі цінності світу.

Вийшли книги ліричних новел для маленьких читачів: «Катруся з роду Чимчиків» (1992), «Будинок старий, як світ» (1999), віршів та оповідань, уміщених у книзі «Чарівний вузлик» (2000), у співавторстві – народознавча книжка для дітей «Забавлянки мами Мар'янки» (1992). Поетична збірка Галини Кирпи «Ну й гарно все придумав Бог» (2003) отримала Грамоту Президента Форуму видавців у Львові 2015 року. Перу Галини Кирпи належить книга вибраних поезій, прози та перекладів «Місяць у колісці» (2012) і психологічна повість для дітей «Мій тато став зіркою» (2015).

Письменниця стала лауреаткою числених премій. Друкувалася Галина Кирпа в Польщі, Білорусі, Чехії, Словаччині, Канаді, США. Твори авторки перекладено албанською, англійською, білоруською, польською, російською та французькою мовами.

Діалог із текстом

- 1 Що цікавого ви довідалися про сучасну українську письменницю Галину Кирпу?
- 2 Які погляди на світ і уподобання цієї авторки вам близькі? Чому?
- 3 Яку роль відіграв літературознавець Іван Дзюба в долі Галини Кирпи?
- 4 У мережі Інтернет знайдіть відомості про перекладацьку діяльність Галини Кирпи й поділіться цією інформацією у класі.

МІЙ АНГЕЛ ТАКИЙ МАЛЕНЬКИЙ

Мій ангел такий маленький,
ну просто крихітка –
я навіть не бачу,
чи він сидить
на моєму плечі.

Мій ангел такий тихенький,
ну просто тихіший трави –
я навіть не знаю,
коли він спить, а коли прокидається
на моєму плечі.

Мій ангел такий легенький,
ну просто пушинка –
я навіть не чую,
як він сидить
на моєму плечі.

Діалог із текстом

- 1 Які епітети у вірші, на ваш погляд, найвлучніші? Чому ці прикметники подано в зменшувальній формі?
- 2 З чим саме порівнюються основні ознаки ангела? Чи доречні такі порівняння? Які думки у вас вони викликають?

Діалоги текстів

- 1 Порівняйте вірш Галини Кирпи «Мій ангел такий маленький» із поезією Івана Малковича «З янголом на плечі». Доведіть, що сучасні поети уявляють собі ангелів-охоронців такими, як їх подає фольклор і народні уявлення.

- 2 На основі тексту поезії доведіть, що ліричний герой (героїня) ставиться до власного ангела дуже прихильно й доброзичливо.

Мистецькі діалоги

- 1 Порівняйте репродукцію картини Володимира Рум'янцева, на якій змальовано ангела-охоронця, зі змістом вірша Галини Кирпи.

На основі ілюстрації доведіть, що ангел піклується про дитя, яке йому довірив Бог.

- 2 Прочитайте книгу «Місяць у колісці» Галини Кирпи й уважно розгляньте ілюстрацію до вірша «Мій ангел такий маленький» сучасної художниці Олени Распопової, уміщену в цій збірці. Чи вдало засобами образотворчого мистецтва передано зміст відповідної поезії?

Володимир Рум'янецв.
Дилія (2003) ▶

Наталя ДЗЮБЕНКО-МЕЙС (нар. 1952 р.)

Наталя Язорівна Дзюбенко народилася 4 червня 1952 р. на Львівщині (село Київець Миколаївського району). Після того як отримала атестат про середню освіту, вступила до Львівського університету імені І. Франка на факультет журналістики, який у 1975 р. успішно закінчила. Спочатку працювала кореспонденткою, згодом – старшою редакторкою львівського видавництва «Каменяр». Переїхала жити в Київ. Тут працювала у видавництві «Радянський письменник», завідувала відділом історії України в газеті «Голос України».

Вірші Наталі Дзюбенко завжди відзначалися душевністю, щирістю, поетеса сповідувала принципи добропорядності, чесності, людяності, вірного служіння Україні. За тембром звучання поезій Н. Дзюбенко можна було сміливо вважати поетесою «тихої лірики». Поетичні книги лірики Наталі Дзюбенко «Притча про зорю» (1984), «Перепливти ріку» (1987), «Білі громи» (1999), «День холодного сонця» (2008), а також її історичний роман «Андрій Первозванний» (1999) знайшли свої вдячних читачів. За свої книги ця авторка нагороджена Всеукраїнською премією імені Олесея Гончара (2000) та Літературно-мистецькою премією імені Пантелеймона Куліша (2019).

Знайомство Наталі Дзюбенко із Джеймсом Мейсом (1952–2004) та одруження із цим американським науковцем виявилися знаковими подіями в житті обох. Україна для американця стала Вітчизною його дружини, а Наталя Дзюбенко повністю віддала себе світовому оприлюдненню подій Голодомору в Україні. Вона була редакторкою, упорядницею, навіть стала однією із співавторок документальної книги «Голод 33» (Київ, 2003).

Джеймс Ернест Мейс (1952–2004) – американський історик, політолог, журналіст, згодом професор Києво-Могилянської академії, дослідник Голодомору в Україні. Наприкінці 80-х років ХХ ст. Джеймс Мейс став виконавчим директором спеціальної комісії при Конгресі США, яка мала дати об'єктивну оцінку Голодомору в Україні 30-х років ХХ ст., і готував відповідні звіти Конгресові США з вивчення цієї жахливої події. Саме цей дослідник назвав події 1932–1933 р. в Україні не просто Голодомором, а Геноцидом української нації¹.

Лірика Наталі Дзюбенко-Мейс – щемлива, тонка, делікатна. Під її пером оживають трави, птахи, метелики. Все живе хоче жити, але світ надзвичайно жорсткий, тому людині свідомо не треба примножувати в ньому зла. У її верлібри «Ефект метелика» крихкість життя відчувається в кожному рядку:

¹ Додаткову інформацію про Джеймса Мейса можна прочитати в електронному додатку до підручника, доступному за QR-кодом.

▲ *Ольга Самчук.*
Політ метелика

Метелик не винен, що крила з тонюнького шовку,
І що закоротке його легкокриле життя,
Коли кожна зірка простромляє срібною голкою,
І подув найменший із квіту і світу зміта.

Втомився, дрімає на білій пелюстці жасмину...
Метелик метелиці, все ж бо, не зовсім рідня,
І в грозах вселенських метелик не винен, не винен...
Нічого такого не встиг натворити зрання.

А вчені гудуть, логарифми, обчислення, драми...
Усі метушаться і зважають вічності нить:
Чи гори здригнуться, чи хвилі зростуть над морями?
Як буде, що буде, як він з тої квітки злетить?

А зірка кружляє. Дрімає малий бідолаха.
Смарагдами світить уранішня чиста роса.
І мить залишилась до того фатального змаху,
І, може, хвилина, допоки завие гроза...

Вразливість планети, навколишнього світу й душі поета – єдине ціле, тож читаючи такі вірші, як у Наталі Дзюбенко-Мейс, завжди хочеться ставати кращими.

Поетеса Наталя Дзюбенко постійно бере участь у зустрічах із читачами, друкує статті в періодичній пресі, переймається усіма проблемами, властивими нашому часу. І пише поезію. Наприклад, в одному з інтерв'ю, яке вона давала 2019 р. газеті «День» (2019, № 96, 4 червня), письменниця розповіла про свої останні роботи: «Я завершила велику поему про Григорія Сковороду. Це об'ємне історичне полотно, де я намагалася сфокусувати свої роздуми про нашу історію і наше сьогодні. Я була готова й не готова до такої роботи. Далася вона мені важко, після неї залишилося більше питань аніж відповідей. Закінчила поеми про Полуботка, короля Данила, великий біографічний цикл про Тараса Шевченка, є кілька творів на біблійні сюжети. І чимало лірики – всякої – патріотичної, інтимної. Вони готові до друку...».

Діалог із текстом

- 1 Визначте основні риси творчості Наталі Дзюбенко.
- 2 Чому, на вашу думку, Наталю Дзюбенко-Мейс вважають поетесою «тихої лірики»?

3 Доведіть, що її вірш «Ефект метелика» – саме верлібр, а не білий вірш.

4 Скориставшись електронним додатком до підручника або іншими джерелами, підготуйте повідомлення про чоловіка Наталі Дзюбенко – Джеймса Мейса та його роль у визнанні Голодомору 1932–1933 років в Україні геноцидом українського народу. Чи можна Джеймса Мейса вважати патріотом України? Аргументуйте свою відповідь.

Мистецькі діалоги

- Що ви можете сказати про полотно Ольги Самчук, діbrane як ілюстрацію до вірша Наталі Дзюбенко-Мейс «Ефект метелика»? Зіставте художні літературні та образотворчі засоби обох мистинь.

* * *

Застрягло місто в снігових заметах,
Довкола вітру сріберна кружінь,
Вищать трамваї, бубонять газети,
І сваряться ворони в гаражі.

Ліхтарики, антени, естакади...
Мереживо льодових огорож.
І тихе шелестіння снігопаду,
Як всесвіту ледве вловима дрозь.

Ідуть сніги. І множаться естампи
На сірім тлі тривоги, самотніх стін
Природа нам начаклувала свято —
Імпресію миттєвих перемін...

Мете хуга і насувають хмари.
Дерева, мов одвічні пастухи,
Ведуть у місто снігові отари.
Заледеніння. Кашель. Кожухи.

Пташині неспокійні візерунки,
Далекий гул підземного метро,
Будинки – ці людські промерзлі вулики –
Підсліпувато дивляться в Дніпро.

І місто коливається на вітрі,
Спокійно й тихо тут, на берегах...
І біла-біла зимова палітра,
Де я бреду босоніж по снігах...

*Борис Литовченко.
Вечірній Київ (2016)* ▶

Діалог із текстом

1 Що ви можете сказати про настрої ліричної героїні цього вірша?

2 Доведіть, що лірична героїня дуже тонко сприймає погоду та урбаністичний (міський) пейзаж. Які художні засоби цієї поезії ви особисто вважаєте найбільш вдалими?

3 Визначте віршовий розмір, римування, особливості рим поезії Н. Дзюбенко-Мейс.

4 В останньому рядку вірша «Застрягло місто в снігових заметах...» є слова про те, що лірична героїня бредє снігами босоніж. Буквально чи в переносному значення треба їх сприймати? Що саме ці слова означають? Поясніть свою думку.

Мистецькі діалоги

1 Уважно розгляньте репродукцію картини «Вечірній Київ». Чим ця картина споріднена з віршем Наталі Дзюбенко, а що на ній суттєво відмінне?

2 У мережі Інтернет знайдіть картину, що могла би, на вашу думку, стати кращою ілюстрацією до поезії «Застрягло місто в снігових заметах...». Поясніть, завдяки чому ви обрали цей мистецький твір.

Узагальнюємо вивчене в розділі СВІТ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЕЗІЇ

- 1 Книга геніальних віршів «Кобзар» належить перу:
- а) Володимира Сосюри;
  - б) Тараса Шевченка;
  - в) Володимира Підпалого;
  - г) Івана Малковича.

- 2 Верлібри використовували у творчості такі поети:

- а) Тарас Шевченко й Леся Українка;
- б) Володимир Сосюра й Іван Малкович;
- в) Володимир Підпалий і Василь Герасим'юк;
- г) Ігор Павлюк і Анатолій Мойсієнко.

- 3 Картина сучасної української художниці Ольги Кваші «Іній» може бути ілюстрацією до вірша:

- а) Лесі Українки й Володимира Сосюри;
- б) Володимира Підпалого й Василя Голобородька;
- в) Ігоря Павлюка й Анатолія Мойсієнка;
- г) Івана Малковича і Галини Кирпи.

▲ Ольга Кваша. Іній (2011)

- 4 Анафора – це:

- а) єдинопочаток;
- б) стилістичний прийом, який полягає у використанні приголосних звуків;
- в) стилістичний прийом, який полягає у використанні голосних звуків;
- г) перехресне римування.

- 5 Картина Ольги Кваші «Садок» може бути ілюстрацією до віршів:

- а) Тараса Шевченка «Садок вишневий коло хати» й Лесі Українки «Давня весна»;
- б) Володимира Сосюри «Васильки» й Василя Герасим'юка «Чоловічий танець»;
- в) Володимира Сосюри «Осінь» й Анатолія Мойсієнка «Жовтень жовті жолуді...»;
- г) Василя Голобородька «Наша мова» й Галини Кирпи «Коли до вас темної ночі...».

▲ Ольга Кваша. Садок (2005)

- 6 У поемі «Давня казка» стати придворним поетом запропоновано:

- а) читачеві цього твору;
- б) Лесі Українці;
- в) Ізідорі;
- г) безіменному співцеві.

- 7 Алітерація – це:

- а) єдинопочаток;
- б) стилістичний прийом, який полягає у використанні приголосних звуків;
- в) стилістичний прийом, який полягає у використанні голосних звуків;
- г) перехресне римування.

- 8 Вірш «Любіть Україну» написав:

- а) Тарас Шевченко;
- б) Іван Франко;
- в) Іван Малкович;
- г) Володимир Сосюра.

Національна драма

«Тільки театр... пронизує всі царини людського знання, вбирає в себе всі прошарки й класи і володіє найкоротшою дорогою до розуму й серця. Одне слово: якби ми дожили до національного театру, то ми стали б нацією».

Йоганн-Фрідріх Шиллер

Поява професійного національного театру ще з античних часів засвідчувала розквіт культури взагалі, аргументовано підтверджувала те, що народ як суспільна морально-етична цілісність відбувся.

Першим українським професійним театром вважають *театр корифеїв*, який розпочав свою діяльність наприкінці 70-х років XIX століття (в місті Єлисаветграді). Слово «корифей», як і багато слів, якими користуємося на позначення елементів театрального мистецтва (сцена, хор, актор, трагедія, комедія, антракт, декорація, партер), – давньогрецьке й українською мовою означає «перший». Корифеєм у грецькому театрі називали керівника хору або соліста-заспівувача – лідера, очільника, провідну особу.

Підвалини національного українського театру заклав **Марко Кропивницький** (1840–1910), у театральній трупі якого кожен актор грав не окремо, а в єдиному ансамблі з іншими. Марко Кропивницький знаходив талановитих людей для опанування ними акторського ремесла, вчив їх проникати у внутрішній світ героїв і віртуозно перевтілюватися на сцені. Був відомим режисером, його постановки мали величезний успіх. Настанови Марка Кропивницького актори повторювали як молитву: «Живіть на сцені! Живіть! Забудьте, що це сцена, а думайте, що все це коїться з вами в житті!». Талановитий театральний наставник дав путівку у творче життя таким відомим акторам з роду Тобілевичів, як **Панас Саксаганський** (1859–1940), **Микола Садовський** (1856–1933), **Марія Садовська-Барілотті** (1844–1891), **Іван Карпенко-Карий** (1845–1907), та актрисі **Марії Заньковецькій** (1860–1934). Сім'я Тобілевичів дала театрові аж чотирьох непересічних акторів.

Марко Кропивницький був режисером і драматургом: його п'єси мали успіх не лише на сцені, а й у читачів. Драми М. Кропивницького «Дай серцю волю, заведе в

▲ Марко Лукич Кропивницький

◀ Марія Заньковецька

Марія Садовська-Барілотті (Тобілевич) ▶

◀ Брати Тобілевичі до історії українського театру ввійшли під псевдонімами: Микола – Садовський, Іван – Карпенко-Карий та Панас – Саксаганський. Фото 1880-х років

Товариство акторів, очолюване М. Л. Кропивницьким, що виставою «Наталка Полтавка» за І. П. Котляревським поклало початок українському класичному професійному театру (1885) ►

неволю», «Глитай, або ж Павук» та «Невольник» вийшли у Києві в 1882 році окремою книгою, наклад якої вже за кілька днів розкупили.

Розвиток українського театру корифеїв, безумовно, вимагав неабияких витрат, адже актори жили лише за рахунок постановок. А ще потрібні були кошти для декорацій, транспорту, костюмів, на сплату оренди за приміщення для вистав, які мандрівний театр винаймав у містах і містечках. Велику матеріальну допомогу театрові корифеїв надав поет і драматург **Михайло Старицький** (1840–1904), який на величну справу витратив усі свої статки. Така самопожертва виявилася марною: театр корифеїв став відомим у всій Європі після того, як відбулися його гастролі у Варшаві, Мінську, Вільнюсі, Астрахані, Тбілісі. Проте царський уряд усіляко гальмував розвиток українського театру. Упродовж десятиріччя, з 1883 до 1893 року, театрові корифеїв не дозволяли виступати в Києві та Київській губернії, на Поділлі, Чернігівщині та Волині. З репертуару українського професійного театру нещадна царська цензура викреслювала серйозні постановки, з величезними труднощами дозволяючи тільки розважальні вистави. На кожне театральне дійство доводилося ще й впрошувати обов'язковий у такій справі дозвіл місцевого керівництва.

Водночас дуже гостро поставало питання про створення п'єс, які не тільки якнайкраще сприймалися б публікою, а й виховували молоду українську інтелігенцію, не лишаючи поза увагою основний соціальний стан – селянство. Роль драматургів, які писали для театру корифеїв, а це насамперед Марко Кропивницький, Михайло Старицький та Іван Карпенко-Карий, надзвичайно вагома в становленні театру корифеїв. Ще більшого значення набула театральна справа, коли митці взяли активно розробляти історичні теми, виховувати публіку на високих зразках героїзму досі їй не відомих народних звитяжців.

Диалог із текстом

- 1 Яке значення має національний професійний театр у житті народу?
- 2 Що цікавого ви довідалися про театр корифеїв? Що означає слово «корифей»? Кого називають корифеями в історії українського театру? Чому?
- 3 Що ви дізналися про сім'ю Тобілевичів? А про Михайла Старицького? Про що свідчила громадська позиція цих людей?
- 4 У яких умовах розвивався перший український національний професійний театр? З якої причини, на вашу думку, царська цензура зумисно гальмувала розвиток українського професійного театру?
- 5 Як ви розумієте вислів німецького драматурга Йоганна-Фрідріха Шиллера: «Якби ми дожили до національного театру, то ми стали б нацією»?
- 6 Хто зі свідомих українців стояв біля колиски першого професійного національного українського театру? Чим саме ці люди заслужили славу й шану від нащадків?
- 7 У своєму виступі на Першому Всеросійському з'їзді сценічних діячів Михайло Старицький підкреслив: «...Сцена для простого, сірого люду є зрозуміла, жива, ілюстрована книга, є вища освітня школа». Прокоментуйте таку високу оцінку митцем театру корифеїв.
- 8 У мережі Інтернет або бібліотеці знайдіть інформацію про котрогось із найталановитіших акторів театру корифеїв і підготуйте усний виступ про нього.

¹ Палітурник – майстер, який опрацює книги в палітурки, тобто обкладинки.

² Вето – заборона.

▲ Іван Карпенко-Карий у ролі Виговського («Богдан Хмельницький» М. П. Старицького)

заарештували, відбувся суд, і незабаром колишнього пристава вислали у Новочеркаськ на поселення. На щастя, йшлося не про ув'язнення, а про адміністративне покарання, тому актор жив на окремій квартирі, а щоб не померти з голоду, працював і ковалем, і палітурником¹. Іван Карпович дуже скучав за дітьми, яких залишив на старого батька, але творчості не покидав, шліфував свої написані раніше драми «Безталанна», «Бондарівна», «Наймичка», «Мартин Боруля». Великою підтримкою митцеві ставали втішні звістки від друзів про те, що дозвіл на постановку його п'єс отримано і публіка гаряче їх сприймає.

Після повернення в Україну Іван Карпенко-Карий під наглядом поліції ще два роки жив на хуторі Надія, а коли в 1889 році стеження було знято, знову влився в театральну трупу, де грали його родичі й мали шалений успіх. Актор і драматург Іван Карпенко-Карий був свідомим патріотом, громадським діячем. Він часто друкував свої прогресивні статті про театр у газетах, нехтуючи можливим переслідуванням: «Нехай лише цензура не доводить своє вето² до крайнощів, нехай вона слідкує лише за тим, щоб до п'єс не потрапляло щось аморальне ...і ми побачимо на сцені комедії, які будуть сприйматися з живим інтересом і дадуть добрі результати... в моральному... відношенні».

Професія актора в часи Івана Карпенка-Карого вимагала залізних нервів і міцного здоров'я. Далеко не завжди робота на сцені приносила задоволення. Різноманітна публіка, серед якої траплялися люди, що вперше в житті бачили виставу, іноді дуже заважала. Ще гірше було з переїздами, які будь-якої хвилини могли стати пішими переходами на велику відстань. У записках Івана Карпенка-Карого знаходимо такі слова: «Яка лиха хуртовина жене людей на далеку північ, до кам'яних фортив Кронштадта, серед льодових скель і крижаних гір... серед холоду і північної завірюхи?... То артисти українського театру».

Найглибший слід Іван Карпенко-Карий залишив не як актор, а як драматург. Його комедії «Сто тисяч» і «Хазяїн» досі не сходять з української сцени. У комедії «Сто тисяч», до речі, автор п'єси дуже вдало зіграв роль Герасима Калитки. Також Іван Карпович

Найглибший слід Іван Карпенко-Карий залишив не як актор, а як драматург. Його комедії «Сто тисяч» і «Хазяїн» досі не сходять з української сцени. У комедії «Сто тисяч», до речі, автор п'єси дуже вдало зіграв роль Герасима Калитки. Також Іван Карпович

◀ Іван Карпенко-Карий. Картина із фондів музею-заповідника «Хутір Надія»

написав першу українську історичну трагедію «Сава Чалий» про переродження щирого патріота й захисника України в її зрадника й ката.

Помер драматург 2 вересня 1907 року в Берліні, куди поїхав на лікування й де найкращі лікарі у різний спосіб намагалися врятувати українського митця від невиліковної хвороби. Тіло Івана Карпенка-Карого перевезли на хутір Надія і поховали поруч із могилою батька.

«Ким був Карпенко-Карий для України, для розвою її громадського та духовного життя, се відчуває кожний, хто чи то бачив на сцені, чи хоч би лише читав його твори; се зрозуміє кожен, хто знає, що він був одним із батьків нинішнього українського театру, визначним артистом та при тім великим драматургом, якому рівного не має наша література».

Іван Франко

Діалог із текстом

- 1 Назвіть справжнє прізвище Івана Карпенка-Карого. Чому митець обрав собі саме такий псевдонім?
- 2 Який вплив на майбутнього драматурга в роки його юності справив Марко Кропивницький?
- 3 Що ви довідалися про братів і сестру Івана Карпенка-Карого, які обрали акторську професію?
- 4 Чому Івана Карпенка-Карого називають батьком української комедії?
- 5 З якою метою Іван Карпенко-Карий у комедіях «Сто тисяч» і «Хазяїн» висміював тих, хто бездумно гнав за наживою?
- 6 Які комедії Івана Карпенка-Карого досі ставлять на сцені українські театри? Чи доводилося вам особисто бачити хоч одну з них? Якщо так, висловіть своє враження.
- 7 Яку оцінку творчості Івана Карпенка-Карого дав Іван Франко?
- 8 Яку історичну трагедію написав Карпенко-Карий? Чому проблема зради народу завжди актуальна?
- 9 Театральна публіка в часи становлення театру корифеїв дуже часто мала низьку культуру поведінки. Софія Тобілевич, друга дружина Івана Карпенка-Карого, згадувала: «Нам, акторам, страшенно докучали вигуки публіки на нашу адресу під час дії. Ті вигуки, правда, не мали нічого образливого для акторів, вони лише свідчили про зацікавлення глядачів подіями, що розгортались на їхніх очах. “Не вір... Дурить!” – гукав хто-небудь з гальорки артистці, щоб застерегти її від лиходія. “Закусуй, бо захмелієш!” – чулася знов порада з публіки». Чи зустрічаються і в наш час подібні глядачі? Як, на ваш погляд, треба поводитися в театрі?

Діалоги текстів

- Пригадайте драматичний твір світової літератури, в якому фігурують подібні сатиричні герої чи розглядаються ті ж актуальні питання, що їх порушує Іван Карпенко-Карий у комедії «Сто тисяч». Зіставте і порівняйте відповідні твори.

Мистецькі діалоги

- Розгляньте світліну, на якій Іван Карпенко-Карий постає у ролі козака Назара Стодоли (60-ті роки XIX ст., драма «Назар Стодоля» Тараса Шевченка). Що ви можете сказати про зовнішній вигляд актора, його намагання вжитися в роль заможного козака часів Гетьманщини?

Іван Карпенко-Карий у ролі Назара
в драмі Тараса Шевченка «Назар Стодоля»
(кінець 60-х років XIX століття) ►

Комедія «Сто тисяч»

Драматургові Іванові Карпенку-Карому в когорті знакових митців-засновників театру корифеїв випало особливе місце. Цей автор драматичних шедеврів ХІХ ст. став батьком української комедії («Сто тисяч», «Хазяїн») і вивів нашу національну драматургію на високу орбіту мистецьких досягнень. Комедія «Сто тисяч» (1889) цього автора спочатку називалася буденно – «Гроші», але драматург прекрасно усвідомлював, що назва твору завжди стає саме тим чарівним ключиком, який відмикає світ його драматичного твору, тому дуже відповідально поставився до вибору такого ключа й дав своєму дітищу назву «Сто тисяч», гранично увиразнивши неймовірно велику суму, дуже бажану й ласу насамперед для всіх тодішніх сільських скоробагачків. Не випадково у центрі цієї комедії – сім'я дуже заможного селянина Герасима Калитки. Ще недавно він узагалі не відзначався особливими статками, а тільки ціною надривної праці й непомірної економії всього й на всьому доробився й великого земельного наділу і навіть робітників для обробітку господарства почав наймати. Та попри великі успіхи доброго господаря в характері Герасима потворно й водночас дуже чітко проявляється й те, що Калитка зовсім не порозумнішав, не спробував жити відповідно до власних нових можливостей, а тільки самовпевнено став почуватися кращим від своїх односельців, наївно замріявся навіть стати сватом найбагатшому землевласнику в окрузі, одруживши сина Романа з Пузирівною.

Іван Карпенко-Карий розкриває характер Герасима Калитки всесторонньо. З одного боку, це до краю перевтомлений, зашарпаний, недалекоглядний сільський трудівник, який, проте, з іншого боку, постійно проявляє себе вкрай негативно й жалюгідно. Наприклад, свято вірить у власні хитрощі і зовсім не сповідує народну мораль, як це ще робили навіть його батьки. Герасим здатний ударити дружину Параску, яка вже й так падає з ніг від непосильної праці, погано харчується сам, а ще гірше годує наймитів, готовий хитрощами забрати в кума навіть останню тяглову худобу, вимагаючи за позичені гроші від Савки «запродажню» на воли. Герасим живе в примітивному колі обмеженого селянського світогляду: як і Савка, вірить, що за гроші можна й навіть варто запродати чортові душу, переконаний, що всі кругом багатіють лише нечесним шляхом, знущається зі своїх найближчих родичів, на кожному кроці проявляючи унікальну ганьбу скупості. Звичайно, настільки дурноверхого Герасима зовсім не важко обдурити шахраєві з досвідом, яким є Невідомий. Цей авантюрист пропонує Калитці купити в нього фальшиві гроші, що нібито майже нічим не відрізняються від справжніх. І Герасим, і Савка прекрасно усвідомлюють, що ця небезпечна оборудка для них особисто пахне в'язницею, що подібні діяння протизаконні, але примарні гроші затьмарюють їм мізки настільки, що обидва готові навіть позбавити один одного життя. Низька людська сутність кумів Герасима й Савки проявляється майже на кожному кроці, хоч обидва справді натерпілися чимало страху з обміном «фальшивих» купюр, які їм дав Невідомий на пробу, кілька разів спонтанно спромагалися навіть на хороші вчинки, наївно задалегідь відчувши себе великими багачами. Найстрашнішим для обох кумів виявилось гірке прозріння: Невідомий підсунув Герасимові й Савці звичайний папір, так звану в середовищі шахраїв «куклу». З горя, що втратив власні гроші, за які міг купити ще один добрячий

шмат родючої землі в поміщика, який розорився, Герасим Калитка пробує повиситись, а коли його дивом рятують, виголошує фразу, що вже давно стала афоризмом: «Краще смерть, ніж така потеря!» Отже, власне життя він сам оцінив у суму, значно меншу навіть не від ста, а від трьох тисяч, адже й Калитка обшахрував Невідомого, а не тільки цей шахрай – Калитку, але Герасим ніколи не зможе собі простити, що омріяні гроші виявилися маревом.

Ми сміємося над примітивним і наївним селянином, але в той же час щиро жаліємо його як невсипущого трудівника, людину, над якою цинічно погдумилися шахраї, присвоївши Калитчині тяжкою працею зароблені гроші.

Комедія Івана Карпенка-Карого особливо актуальна в наш час. Багато людей у погоні за багатством утрачають не лише власне здоров'я, а й людську подобу, честь, гідність, руйнують власні родини, зрікаються найсвятішого.

СТО ТИСЯЧ

Комедія
(Скорочено)

Дійові люди

Герасим Никодимович Калитка – багатий селянин,
Параска – жінка його,
Роман – син їх,
Савка – кум Герасима, селянин,
Бонавентура – копач,
Невідомий – єврей,
Гершко – фактор¹,
Мотря – наймичка,
Клим – робітник.

ДІЯ ПЕРША

ЯВА I

В хаті яку хвилину нема нікого; входить Невідомий.

Невідомий. Нікого нема... Охо-хох! Трудно теперечки жить на світі. А через чево і трудно? Через того, що багато розумних понаставало... Так я сібе видумал нову комерцію: хорошій будет гендель², ежелі удасться... Попробуем!..

ЯВА IV

Копач і Роман.

Копач. Ха-ха-ха! Заметь – це пройдисвіт! Я їх багато бачив, у меня опит і практика. Я на них насмотрелся... Командовал зводом, так пров'янт³ і фураж⁴ часто получав, знаю їх, да і они меня знають!.. Ха-ха-ха! А батько купчу⁵ й досі ще не совершив?

¹ Фактор – посередник.

² Гендель (єврейське) – прибуток, виторг.

³ Пров'янт – провіант, запас продовольства у війську.

⁴ Фураж – корм для коней.

⁵ Купча – договір про купівлю землі.

Роман. Ще в городі.

Копач. Хотів поздравити його з придобуттям земельки... А Прасковья Івановна?..

Роман. У попа.

Копач. Так! Торічелієва пустота¹... Хе-хе-хе! Ти цього не знаєш – це з фізики. В такім разі – адіо²! К обіду я прийду. (*Пішов*).

ЯВА VI

Герасим і Роман.

Герасим. А ви чого тут збіглись, роботи нема, чи що?

Роман. Тут чоловік якийсь питає вас і Копач. (*Вийшов*).

Герасим (*один*). Чоловік – то діло, а Копач – морока. Ху! Слава Богу, справився з ділами: совершив купчу, і земельки прибавилось. І бумага зелена, мов земля, укрита рястом!.. Ох, земелько, свята земелько – Божа ти дочечко! Як радісно тебе загрибати до купи, в одні руки... Приобрітав би тебе без ліку. Легко по своїй власній землі ходити. Глянеш оком навколо – усе твоє; там череда пасеться, там орють на пар³, а тут зазеленіла вже пшениця і колоситься жито: і все то гроші, гроші, гроші... Кусочками, шматочками купував, а вже і у мене набралось: тепер маю двісті десятин – шматочок кругленький! Але що ж це за шматочок! Он у Жолудя шматочок – так-так!.. Чотири чи п'ять гуртів випасається скоту. Та що? Свиной одних, мабуть, з тисяча, бо то ж зимою тільки біля свиней шість чоловік день при дні працює!.. І яким побитом Жолудь достав таку силу грошей – не зрозумію... Я сам пам'ятаю, як Жолудь купував баранців, сам їх різав, торгував м'ясом у різницях, а тепер – багатир. Де ж воно набралось? Не інакше, як нечистим путем! Тут недоїдаєш, недопиваєш – і тільки ж всього-на-всього двісті десятин, а то ж, мабуть, і в десять тисяч не вбереш. Не спиться мені, не їсться мені... Під боком живе панок Смоквинов, мотається і туди й сюди, заложив і перезаложив⁴ – видно, що замотався: от-от продасть або й продадуть землю... Ай, кусочок же! Двісті п'ятдесят десятин, земля не перепажана, ставок рибний, і поруч з моєю, межа з межею. Що ж, копиталу не хватає... Маю п'ять тисяч, а ще треба не багато не мало – п'ятнадцять тисяч! Де ти їх візьмеш? Прямо, як іржа, точить мене ця думка! Де їх взять?.. Де?.. Хіба послухать того, піти на одчай, купити за п'ять тисяч сто тисяч фальшивих і розпускать їх помаленьку: то робітникам, то воли купувать на ярмарках... Страшно тільки, щоб не влопатись⁵... Обіщав єврей сьогодні привезти напоказ. Може, це він уже й заходив. Цікаво дуже бачити фальшиві гроші.

ЯВА VII

Савка і Герасим.

Савка. Грошей позичте, куме! Карбованців з сотню, до Семена.

Герасим. Хіба у мене банк, чи що?

¹ Торічелієва порожнеча – фізичний термін, означає вакуум.

² Адіо – адью; французькою «Бувай», «Прощай!»

³ Орати на пар (русизм) – орати на зяб, орати восени для того, щоб посіяти ярові зернові культури навесні.

⁴ Заложив і перезаложив (русизм) – заклав і перезаклав (за борги).

⁵ Не влопатись (русизм) – не попастися (на гарячому).

Савка. Та до кого ж ти і вдаришся? Лихвар¹ злує такого процента, що ніяк не викрутишся потім.

Герасим. Хто ж тепер, куме, не лупить? Лупи та дай.

Савка. То вже лупить краще ви, куме, та дайте.

Герасим. Нема! Хоч носа відкрути, то й десятки зайвої не витрусиш – всі віддав за землю.

Савка. Де ж ті гроші, куме?

Герасим. Та Господь їх знає. Я й сам не раз, не два над цим думав.

Савка. Чув я, що Жолудь нечисті гроші має, від самого, не при хаті згадувати, сатани, то, може, й другі так само достали... Тільки де ж вони з ним познайомились і як? Я вам, куме, признаюсь, що сам ходив під Івана Купайла, як мені казано, на роздоріжжя... Повірте, звав, нехай Бог простить, Гната безп'ятого²! Так що ж – не вийшов, тільки налякав.

Герасим. Цікаво! Розкажіть, будь-ласка...

Савка. Знаєте, за третім разом, як я гукнув: «Вийди до мене, безп'ятий, я тобі в ніжки уклонюся, до смерті слугою твоїм буду...» А він – і тепер моторошно – зайцем мимо мене – тільки фа! аж свиснув, та хо-хо-хо! То я тікав з того місця, мало дух з мене не виперло... Прости Господи! Дві неділі слабів³: бувало, тільки що шерхне, так увесь і затремтю і волосся на голові підніметься. На превелику силу одшептала Гавриліха.

Герасим. Не надіявся, куме, щоб ви такі сміливі були...

Савка. От і тепер: післязавтрього строк платить Жолудю за землю, держу там у нього шматочок, а тут не вистача. Договір же такий: як грошей в строк не віддам – хліб зостанеться за Жолудьом без суда. От, ей, правду вам кажу, куме, якби знав, що за цим разом дасть, знову пішов би кликати, так грошей треба.

Герасим. Сміливі, сміливі ви, куме... З вами і не такі діла можна робить.

Савка. Ха! Страшно тільки без грошей, а з грішми, сказано ж, і чорт не брат.

Герасим (*набік*). Треба це на ус закрукити.

Савка. Куме! Та, може ж, таки найшлася б у вас там яка сотняга? Позичте! Батьком буду величать.

Герасим. Що його робить? Хіба от що: я, знаєте, сам позичив оце у Хаскеля для домашнього обіходу⁴; тільки платю п'ять процентів у місяць. Коли дасте п'ять процентів, то я поділюся з вами, так уже, для кума.

Савка. П'ять?.. Та що маєш робить... І за це велике спасибі, давайте.

Герасим. Принесіть же мені запродажню⁵ запис на воли.

Савка. Як? Хіба ж я вам воли продав?

Герасим. Вийде так, ніби продали... Ніби! Розумієте? А я ті самі воли віддам вам до Семена, а на Семена ви віддасте мені сто карбованців, і запродажню я розірву, а як не віддасте, то я візьму воли... Так коротча справа.

Савка. Це добра справа!.. То й воли до вас вести, чи як?

Герасим. Ні. Ви підіть у волю, то писар знає і напише таку запродажню як слід, а ви запродажню принесете мені, то я вам гроші дам.

¹ Лихвар – людина, яка дає гроші в борг під великий відсоток; позичальник-здринник.

² Гнат безп'ятий – те саме, що «куций», «рогатий» – слова на позначення чорта.

³ Слабів (діалектне) – хворів, слабував.

⁴ Для домашнього обіходу – тут: на домашні витрати.

⁵ Запродажня – документ, який засвідчує акт купівлі-продажу.

Савка. Та візьміть, куме, векселя¹, навіщо вам ця плутанина?

Герасим. Ні, куме, я переконався, що запродажня надійніше векселя...

Савка. Так... Ну, добре. То, мабуть, завтра принесу. А ви дома будете завтра?

Герасим. Дома.

Савка. Так... Прощайте. *(Набік)*. Е, куме, мабуть, і в тебе нечисті гроші, і в тебе душа вже не своя. *(Зітхає, виходить)*.

ЯВА VIII

Герасим і Невідомий.

Невідомий. Здрастуйте вам!

Герасим. Здрастуйте. *(Набік)*. Той самий єврей... аж мороз поза шкурую пішов. Ну що?.. Приніс?

Невідомий. Є.

Герасим *(зітхнув)*. Покажуй.

Невідомий *(оглядається кругом, загляда у вікно, потім виймає гроші, все нові, несе до столу, розклада на столі)*. Теперечки пізнавайте, поштенний², де тут фальшиві, а де настоящі?

Герасим *(довго розгляда, придивляється на світ)*. От так штука! От так штука! Не вгадаю! *(Розгляда)*. Не вгадаю!

Невідомий *(знову зазира у вікно)*. І ніхто не вгадає. Я присягну на Біблію, що всякий прийме! Ето робота первий сорт.

Герасим. Ну й зроблені, ну й зроблені – прямо настоящі, і не кажи... Як дві каплі води, всі однакові... руб – руб, три – три, однаковісінькі! Покажи ж, будь ласка, котра фальшива?

Невідомий. Оце одна – руб, а це друга – три.

Герасим. Оці-о? Оці? Як же ти їх розбираєш?

Невідомий. Нащо вам усе знать? Товар нравиться – візьміть, не нравиться – не беріть. Ви знаєте, теперечки етих денег скрізь доволі, може, і у вас у кишені єсть.

Герасим. Ну, так! Звідкіля вони у мене візьмуться? Хіба дав хто, справді? Ану, глянь. *(Показує свої гроші)*.

Невідомий *(розгляда)*. Как нема, коли є!.. От одна трюхрубльовая, от друга... Хе-хе-хе! Ето усе нашей фабрики.

Герасим. Свят, свят, свят! Та ти брешеш?

Невідомий. Побей меня Бог.

Герасим. Диво! От так штука! Оце, кажеш, фальшиві? Це я взяв від Жолудьова прикажчика. Виходить, їх і у Жолудя доволі є... Розпалилась до них моя душа... Сто тисяч візьму!

Невідомий. Нехай вам Бог помагає! А коли вивезти?

Герасим. Сьогодні у нас субота... У понеділок можна?

Невідомий. Можна, зачем не можна – усе можна!

Герасим. А ці дві бумажки дай мені, я пробу зроблю, куплю на них що-небудь.

Невідомий. Навіщо, коли у вас свої є? А между прочім, візьміть...

Невідомий виходить.

¹ Вексель – борговий документ встановленого зразка про обов'язкову сплату боржником вказаної суми у наперед обумовлений термін.

² Почтенний (руси́зм) – шановний.

Герасим. Тепер коли б розмінять фальшиві гроші в казначействі¹... Самому страшно, щоб не влопаться... Хіба кума взять у компаньйони²? Що ж, коли він чорта не боявся, то не побоїться казначея, щоб розміняти гроші...

ЯВА ІХ

Герасим і Копач.

Герасим. От чортяка принесла цього бродягу! Треба його як-небудь вирядить.
Копач. Здоровенькі були! Як поживаєте, що поробляєте, кого виглядаєте? Хе-хе!
Герасим. Хоч голий, так веселий! Здрастуйте.

Копач. Поздоровляю з придбанням земельки, дай Бог ще стільки прикупить... Опит... Хе-хе-хе! Тільки гляну – зараз бачу.

Герасим. Я й сам бачу, та грошей нема.

Копач. Так, так. Хе-хе-хе! Грошей нема, а земелька росте й росте! Люблю за підприємчивість³! Так, так, Никодимович! Скупуйте помаленьку, скупуйте! Єй-Богу! Чого ви! Думаєте – шуткою? Які тут шутки? Хазяйствений мужик – велике діло! Ворушіться, ворушіться! Крутіть головою: купили у Борща, купуйте у Смоквинова, а там у Щербини... Пани горять, а мужички з пожару таскають... Гляньте навколо: Жолудь – десять тисяч десятин, Чобіт – п'ять тисяч десятин, Пузир – три тисячі; а тут і ви помаленьку прикупуйте та прикупуйте.

Герасим. Що там я купив, і балакать не варт.

Копач. Опит – велике діло! Помалу, помалу і у вас сала набереться доволі, тоді порівняєтесь з Чоботом, а може, і з Жолудьом...

Герасим. Може, ви вже грошей знайшли, то позичили б на хазяйство?

Копач. І це діло таке, що одразу не можна, – ще не наскочив! Це не пустяк, діло важне; примети такі, що не можна сумніватись, верьте!

Герасим. Тридцять літ шукаєте грошей, а нічого сенько не знайшли.

Копач. Як не знайшов?! А дерево окам'яніле ви не бачили? От поїдемо, я вам покажу, стоїть⁴ подивиться: пудів п'ять важить, всі листочки, всі віти так як напечатано! Предмети інтересні для науки; я їх одіслав одному професорові,.. забув, як фамілія... він кургани розкопує...

Герасим. Чортзна-що, аж нудно слухать!.. Ви грошей давайте!

Копач. Я чувствую, що аж тут моя судьба розрішиться... Отоді зашумить Бонавентура-копач!

Герасим. Та це все чортзна-що ми балакаємо; краще ви скажіть мені, чи не знаєте багатії дівчини для мого Романа?

Копач. Знаю. От хоч би й у старшого Пузиря – дві дочки на візрісті⁵.

Герасим. А скільки Пузир дасть приданого за дочкою грішми? Як думаєте?

Копач. Не скажу. А знаєте що? Поїдемо ми завтра з Романом до Пузирів... Так, ніби поросят купувати – у них завод⁶ добрий. Там кабани – прямо хоч лягай на спині. Як добре угодуеш, пудів вісім сала! Вам треба парочку поросят таких купить... Пузир продав двадцять годованих кабанів і згріб тисячу карбованців.

Герасим. Тисячу?

¹ Казначейство – державний фінансовий орган; тут: банк.

² Компаньйон – товариш, напарник; тут: співучасник у справі.

³ Підприємчивість (русизм) – заповзятливість.

⁴ Стоїть (русизм) – варто.

⁵ На візрісті (русизм) – на порі, на віданні; дівчата шлюбного віку.

⁶ Завод – тут: порода.

Копач. Не в тім річ! Заговорили за дівчат, а звели на свиней. Що ви скажете на моє пропозицію¹ їхати до Пузиря на оглядини?

Герасим. А що ж, з Богом! Хіба коней наймать, чи що?

Копач. Жаль тільки, що Роман французького язика не знає... Хе-хе-хе! Це важкий предмет.

Герасим. Та це чортзна-що! Ви ударяйте на гроші – гроші всьому голова.

Входить Роман.

ЯВА Х

Ті ж і Роман.

Роман. Ідіть, тату, обідать, ми вже пообідали.

Копач. Ходім, ходім, а то я нагадав окороки та так розтривожив апетита, що аж слина котиться.

Герасим. Ну, ходім, замість окорока² борщу та каші попоїмо, а ти, сину, сходи до Московчука, нехай він тебе підстриже під польку³.

Роман. Для чого?

Герасим. Тут таке діло, сину: завтра неділя, то зберешся раненько, поїдеш з паном Копачем до Пузирів. Запряжеш пару сірих жеребців у нового фургона і сам одягнешся по-празниковому.

Роман. А чого ж я, тату, туди поїду?

Герасим. А ось чого: там є дівчата, а вони люди багаті, то ми зашлем до них старостів, так попереду треба, щоб Пузирі побачили тебе, а ти щоб побачив дівчат.

Роман. Та ви ж самі хотіли, щоб я женився на Мотрі.

Герасим. То я жартував, щоб вона старалась у роботі.

Роман. Гарні жарти: ви жартували, а ми з Мотрею покохались.

Герасим. І чортзна-що балакаєш! Хазяйський син повинен шукать хазяйську дочку з приданим, а не наймичку.

Роман. Мотря така дівка...

Герасим. Мотря не Пузирівна, а Пузирівна не Мотря.

Роман. А ви думаєте, що у Пузирів поживитесь грішми? Якраз! Так візьмемо, як наш зять взяв у нас: обіщали п'ять тисяч, а після весілля дали дві пари волів, десяток овець, пару коней, фургона і дві корови.

Герасим. Обіцянка – цяцянка, а дурневі радість.

Роман. Та ще на придачу всі гуртом попобили зятя та й вирядили.

Герасим. А нас хіба не били? Били й нас.

Копач. Цікаво. І зятя били? Ану розкажи, будь ласка.

Герасим. Та що його слухать!

Роман. А як було? Так було: зараз сват Іван зчепився з батьком, щоб давали обіщане придане, а батько одмовили своєю поговоркою: обіцянка – цяцянка... Сват назвав батька мошеником⁴, батько свата за бороду, а він батька; я кинувся оборонять батька, а сват Панас вчепився мені в чуба – саме отут на виску... я почав викручуваться, отак шкура з волоссям витягнулась, а таки викрутився.

Копач. Молодець, запорожець! Ну, і що ж потім?

¹ Препозиція (русизм) – пропозиція.

² Окорок (русизм) – окіст, задня частина туші тварини; найкраще м'ясо зі стегна чи лопатки; шинка.

³ Підстрижé під польку – підстриже по-модному, як собі дозволяли в місті багатші люди (не селяни).

⁴ Мошеник (русизм) – шахрай.

Роман. Вмішались всі родичі і пів дня бились. Отаке-то придане... нарешті, батькові два зуби вибили...

Герасим. Та брешеш, бо одного... а другий випав сам на третій день.

Копач. А хто ж битву виграв?

Герасим. Виграв я, бо п'ять тисяч зосталось у калитці¹ – не дав таки зятеві.

Роман. Отакого й нам Пузири дадуть приданого, як ми дали за сестрою.

Герасим. Ну, то ще побачимо! Я не такий дурень, щоб мене обманили... Я обманю хоч кого, а мене чорта лисого обманить хто...

Діалог із текстом

- 1 Як ставиться до Невідомого копач Бонавентура? Про що свідчить його негативна оцінка шахрая і пройдисвіта?
- 2 Чи задумується Калитка над причинами швидкого збагачення окремих землевласників? З чим пов'язані його роздуми? Який висновок Герасим робить для себе?
- 3 Що саме наштовхнуло Калитку на ідею купити певну суму фальшивих грошей? Яка сума цілком влаштовує Герасима?
- 4 Як ви думаєте, справжні чи фальшиві купюри показував Невідомий Калитці? На основі чого ви зробили такий висновок?
- 5 Як ви вважаєте, чи треба копача Бонавентуру зараховувати до людей, підвладних ідеї стати мільйонером в одну мить? Чому?
- 6 З якою метою копач радить Калитці купити в Пузиря пару свиней, а заодно представити Пузирівнам Герасимового сина Романа? Яку з цих двох порад Калитка вважає слушною та чому?
- 7 Навіщо драматург від імені Романа згадує про обіцяний посаг Калитчиній дочці? Які риси характеру батька розкрилися у сварці й бійці зі сватами?
- 8 Навіщо, на вашу думку, автор увів у текст вихваляння Герасима про те, що він здатний обдурити кого завгодно, а його ніхто не зможе обвести навколо пальця?
- 9 З якою метою автор увів у комедію епізод спроби запродавання Савкою власної душі чортові? Про які досі йому не відомі риси характеру кума довідується Калитка? Який висновок робить для себе?
- 10 Які риси Калитки виявляються у стосунках із Савкою?
- 11 Що наштовхує на висновок, що кум Савка собі ж неабияк шкодить необдуманими діями і постійно завдає чимало клопотів власними авантюрами?
- 12 З якою метою Невідомий легко віддав Герасимові дві справжні грошові банкноти?
- 13 Уявіть, що міг подумати Герасим Калитка, коли Невідомий байдуже, без жодного натяку на те, що селянин повинен повернути гроші, дав йому кілька купюр. Висловіть уголос уявні думки Калитки.
- 14 Цю саму ситуацію подайте від імені Невідомого.
- 15 Що саме стало причиною того, що Герасим узяв собі у спільники кума Савку? Доведіть, що у цьому вчинку виявилася далекоглядність і обережність Калитки.
- 16 Незважаючи на кримінальну відповідальність за махінації, лихоманка швидкого збагачення, що неодноразово підкреслюється в комедії «Сто тисяч», охопила всі нижчі стани суспільства: селян, гендлярів, шахраїв. Як ви думаєте, чому саме ці люди підпали під такі життєві випробування?
- 17 З якої причини Калитка вимагав, щоб Роман модно підстригся, одягнувся в новий одяг і у новому фургоні їхав до Пузиря найкращими кіньми? Про що мав свідчити зовнішній вигляд Романа й транспорт, на якому він із Бонавентурою вирушали до Пузиря?
- 18 Що до весілля обіцяв Калитка дати дочці в посаг, а що дав насправді? Чи можна твердити, що батько кривдить рідну дитину?
- 19 Як ставиться до бійки сватів на весіллі Копач і чому випитує найменші подробиці? На ваш погляд, Бонавентура потай сміється зі скупого Калитки чи щиро схвалює його вчинки? Чому ви так думаєте?
- 20 Спочатку комедія Івана Карпенка-Карого мала назву «Гроші», але пізніше автор змінив її, уточнивши суму. Як ви вважаєте, котра з двох назв краща й чому саме? Чи можна вважати, що назва «Сто тисяч» стає ключем до розуміння змісту твору?

¹ Калітка (архаїчне) – гаманець.

Театральна афіша і сцена з вистави «Сто тисяч» у Київському академічному театрі на Подолі (2008)

- 21 Які засоби сміху використовує Іван Карпенко-Карий для змалювання Бонавентури? А Калитки? Чому Бонавентура видається Калитці нікчемою і нахлібником, а Копач Бонавентурі – примітивним селяком? Наведіть цитати на підтвердження своїх висновків.
- 22 Доведіть, що жарт й іронія властиві Бонавентурі, а Герасим Калитка взагалі не має почуття гумору.
- 23 Пригадайте з історії, з якої причини російського царя Івана III назвали Іваном Калитою? Чому Іван Карпенко-Карий своєму героєві дає подібне, тільки зменшувальне прізвище – Калитка?

Мистецькі діалоги

- 1 У Київському академічному театрі на Подолі у 2008 році режисер Віталій Малахов поставив комедію Івана-Карпенка Карого «Сто тисяч». Роль Герасима Калитки зіграв народний артист України Богдан Бенюк, який, до речі, не вважав цього персонажа негативним: «Калитка виведений трудівником, хліборобом. Але він потрапив у такий час, коли “з вовками жити – по-вовчому вити”. У стосунках із селянами Калитка вимогливий, але не деспотичний¹. Так що не треба плювати в бік Калитки. Таких людей поважати треба».

¹ Деспотичний – свавільний, який не зважає на волю та бажання інших.

Яка ваша особиста думка про Герасима Калитку? Суперечить вона висновку актора чи суголосна його трактуванню образу Герасима Калитки? Чому саме?

Розгляньте театральну афішу вистави «Сто тисяч» і висловіть свої думки про цей рекламний продукт. Що саме ви можете вважати художньою знахідкою, а що – зовсім недоречним?

- 2 Розгляньте світліну, на якій зображено сцену з вистави. Як ви вважаєте, з виразу обличчя Невідомого зрозуміло, що перед нами шахраювата і надзвичайно хитра людина? Яким чином акторові, що грав роль Невідомого, вдалося домогтися цього?
Який настрій у Герасима Калитки на фото? Доведіть, що, знайшовши спосіб легко й швидко розбагатіти, цей персонаж таки здатний почуватися щасливою людиною.

ДІЯ ДРУГА

ЯВА II

Герасим за коном: «Вставайте ж, вставайте! Не мнітьсья. Чепіга¹ зайшла, пора скотину порать».

Копач. Еге! Герасим вже по хазяйству гасає – невсипущий.

¹ Чепіга – народна назва небесного сузір'я Оріона.

Входить Герасим.

Герасим. О, і ви вже встали? Чого так рано? Полежали б ще.

Копач. Не спиться. Почув, що ви встали, та й я піднявся. А знаєте, що я придумав? Ви б зробили калакольчик у ту хату... Тут вірвочка над ліжком. От прокинулись, пора вставать – зараз дзінь, дзінь, дзінь; сам ще лежиш, а там встають.

Герасим. Я буду лежать, то всі будуть лежать. *(Загляда у двері).*

Копач. Воно ще рано, тільки на світ благословиться.

Герасим. Та де воно вам рано? Вони надолужать: то вмиваннячком, то взуваннячком або як почнуть Богу молиться, то й сонце зійде. Вже ж я їм і оченаша¹ даю! Як затоплю, то зараз і на землі. *(Одчиня двері навстіж і стоїть на дверях).* Кажете рано, вже світ білий, кури піднімаються. Так і хазяйство проспий! Параско, пора до корів, чого ви там мнетесь? Ану, ану! Хлопці, гайда з хати! Це хто вийшов? Клим! Ти що ото несеш під пахвою? А йди сюди, я полапаю.

Входить Клим.

ЯВА III

Ті ж і Клим.

Клим. Що? Хліба взяв окраець, поки до обіду, то їсти захочеться.

Герасим. Неділя свята, а ти ні світ ні зоря вже й жереш! Однеси хліб назад. Стара, Параско!

ЯВА IV

Ті ж і Параска.

Параска *(на дверях, з дійницею в руках)*. Чого ти гвалтуєш²?

Герасим. Диви! Хто хоче, той і бере без спрису, мабуть, ти хліба не запираєш?

Параска. Де ж таки, щоб хліб був не запертий, нехай Бог милує, все заперто.

Герасим. Один візьме, другий візьме – так і хліба не настачиш! Де ти взяв?

Клим. Та я ще вчора за вечерею заховав окраець.

Герасим. Хліб крадуть у тебе з-під носа, гарна хазяйка! Чого ж Мотря глядить?

Параска. Чи чуєш, Мотре, вже хліб крадуть, скоро самим нічого буде їсти... *(Пішла).*

Герасим. Це так, це так! Однеси зараз назад – гріх у неділю снідять.

Клим. Атож! Бога треба бояться, щоб не з'їсти до обіду пів хліба.

Герасим. Одріж собі скибку, подавись ти нею, а то однеси назад.

Клим. Поживишся скибкою, як собака мухою. *(Пішов).*

ЯВА V

Герасим і Роман.

Роман. Ну, та й не хочеться мені їхать до тих Пузирів, коли б ви знали, та ще з Бонавентурою.

Герасим. Не вигадуй, не вигадуй.

Роман. Хто побаче мене з ним, то засміють.

¹ Оченаш (простонародне) – молитва «Отче наш», тут це слово вживається в значенні «вчитувати», «присікуватися», «з лайкою гнати до роботи».

² Гвалтувати (простонародне) – кричати, волати.

Герасим. З посміху люди бувають. От як викопає гроші, тоді нехай сміються.

Роман пішов.

Цілу ніч не спав, все міркував і таки став на одній думці: побалакать з кумом і, коли згодиться, послать його в город розмінять гроші. (*Запирає двері, виймає гроші і розглядає*). Прямо як настоящі, і не пізнав би, коли б не понадривав сам краї, а все-таки береженого Бог береже – треба розмінять у казначействі.

Стук.

Чи не кум?

За дверима голос Параски: «Та відчини-бо!»

Жінка. І чого її чортяка несе? (*Одмика двері*).

ЯВА VI

Герасим і Параска.

Параска. Що ти затіваєш, скажи, на милость Божу?

Герасим. Звідкіля вона довідалась?! Знай свою діжу¹, а у мої діла носа не тикай!.. Іди собі, іди, не заважай мені думать.

Параска. Та ти на старість щодня дурніший робишся.

Герасим. Не чіпляйся! У мене в шапці більше розуму, ніж у тебе в голові.

Параска. Що це ти затіяв – женить Романа на Пузирівні?

Герасим. А-а! То ти про це? (*Набік*). Думав, що довідалась за гроші, аж всередині похолонуло. Ну, так що ж?

Параска. Не хочу я нікого за невістку, опріч² Мотрі. Сам казав, що будеш її сватать; діти полюбилися, я до неї привикла, вона до мене, дівка красива, здорова, зна всі порядки, коло птиці, коло свиней, коло корів – одно слово, хазяйка; в хаті як у кімнаті, я вже нездужаю, а против неї, скільки їх у нас не було, ніхто хліба не спече, ніхто борщу не наваре, хоч і без олії іноді, а всі їдять – не нахваляться.

Герасим. Не треба мені ні доброго хліба, ні доброго борщу, бо чим краще спече, а смачніше зваре, тим більше робітники з'їдять... Мені треба невістку з приданим, з грішми.

Параска. Тьфу на твою дурну голову.

Герасим. Я тебе як плюну!.. (*Заміряється її вдарить*).

Входить Савка.

ЯВА VII

Ті ж і Савка.

Савка. А ви з старою, як сизі голуби, і досі буркочете?

Герасим. Еге!.. Нема нікого, то ми собі удвох...

Савка. Нагадали молодощі і буркотали?

Герасим. Іди, Парасю, по своєму ділу, а у нас своє.

Параска. Бодай ти пропав! (*Вийшла*).

Савка. Бач, «Парасю». Любо й слухать, то все достатки роблять. А ми з старою тільки лаємось і все через гроші: того нема, другого нема – і раз у раз гир-гир-

¹ Діжа – широка і низька бочка, у якій розчиняли, а коли викисало й підходило, місили тісто на хліб.

² Опріч (архаїчне) – крім.

гир-гир, гар-гар-гар! Оце й зараз посварились: виряджав її до церкви, а вона й на-
посіла: «У других, – каже, – фургони, любо глянуть, а я – на возі, такий ти хазяїн», –
каже. Така мене злість взяла, що мало-мало не потяг віжками ¹, а все гроші...

Герасим (*лічить гроші*). Хочу свинку і кнурця купити у Пузиря, хвалять за-
вод... (*Перелічивши, лічить другий раз*). Що то гроші, куме! Свині завідські ², коні
завідські, вівці завідські... (*Дає гроші*).

Савка. Вже, куме, хоч ви мені щó хочете кажіть, а я знаю, що більше ніде було
достать грошей, тільки од нечистого, їх дід, кажуть, знався з нечистим, він як
умирав, то доти не вмер, поки стелю не розібрали. (*Хова гроші*).

Герасим. Люди самі уміють робити гроші краще від чорта.

Савка. Тобто фальшиві?

Герасим (*озирається, запира двері*). Еге. Та ще й які гроші! В вік вічний не
розбереш: чи вони фальшиві, чи вони настоящі.

Савка. Я пам'ятаю, як один панок наробив фальшивих грошей, аж із Варшави
привозив майстрів, а тільки випустив – зараз і піймався.

Герасим. Ну, а якби були такі гроші, що всяке прийме, то ви б згоднісь до-
стать таких грошей?

Савка. Я? З охотою. Коли люди багатіють, то чом же нам не поспробувать щас-
тя... Та й де вони є отакі, як це ви кажете?

Герасим. Є... є... куме... Та ви зараз від мене прийняли на десять рублів фаль-
шивих бумажок.

Савка (*витяга гроші з кишені*). Господь з вами! Мені так страшно стало, як
тоді, коли ходив викликать безп'ятого... (*Розгляда*). Це ви на глум мене піднімає-
те?.. Гроші всі натуральні, як є!

Герасим. Отже, побий мене Бог, меж ними є фальшиві; і таких грошей можна
купити, скільки хочеш... Пристанете в компанію? Купимо сто тисяч.

Савка. Сто тисяч!

Герасим. Отже, незважаючи на те, що гроші зроблені дуже добре, все-таки
перше, ніж купити таку суму, їдьте ви, куме, хоч зараз в казначейство і розмінійте
ці гроші: як казначей прийме, то всяке прийме...

Савка. А як казначей не прийме та протокола зроблять, га?

Герасим. Скажете, що ви продали незнайомому чоловікові воли і між інши-
ми грішми взяли й ці, а я посвідчу, що іменно так, та й край.

Савка. Добре, їду! Тільки договір краще грошей! Скільки ви мені дасте, як
купите?

Герасим. А скільки хочете?

Савка. Скільки? Від кожної тисячі, що купите, мені сто карбованців.

Герасим. Багато буде. Я ж таки буду гроші свої кривні терять, а ви тільки по-
міч мені дасте. Візьміть п'ятдесят від тисячі.

Савка. Ні, куме! Коли вже труситься, то хоч знать за віщо.

Герасим. А, нехай буде по-вашому. Отоді, куме, заживем, га?..

ЯВА ІХ

Роман і Мотря.

Мотря. Тікай з дверей, бо як стусону, то й ноги задереш!

¹ Потягті віжками – когось ударити віжками.

² Завідські – породисті.

Роман. Та ти божевільна?

Мотря. Сам ти божевільний! Що ти мені очі замазуєш? Я не сліпа і не глуха, чула, що їдеш на оглядини; бач, як вирядився.

Роман. Тю! Та я їду свиней купувати, ну, а як за одним заходом подивлюся на свиней і на Пузиревих дівчат...

Мотря (*крізь сльози*). Дивись, дивись, хоч нехай тобі і повилазить... (*Штовха його од дверей і виходить*).

Роман (*сам*). Оце дівка! І я ж, здається, не з послідніх, а мало не вправ. Оце робітниця, оце жінка – сама за косарем зв'яже! Та хоч би батько цапа скакав¹, а я таки женюсь на Мотрі.

ЯВА ХІ

Герасим і Параска.

Параска. Звели і нам коней запрягти.

Герасим. Навіщо?

Параска. У церкву поїду з Мотрею.

Герасим. Ще що вигадай! До церкви можна й пішки піти, тут недалеко – три верстви.

Параска. Туди три та назад три, то вже шість.

Герасим. Люди в Київ ходять за чотириста верстов, а ти не хочеш потрудитися для Божого дому й шість верстов – ай-ай-ай, а ще й богомольна! Важко вже тобі пішки піти до Божого дому шість верстов... Худобу ганять в празник гріх. Блажен чоловік, іже скоти милує.

Параска. Що ж, тобі більше коней жаль, ніж жінки?

Герасим. Скотина гроші коштує, вона цілий тиждень робить на нас, а в неділю, що мала б відпочити, гони в церкву. Це не по-Божому і не по-хазяйськи.

Параска. Та й я ж цілісінький тиждень на ногах і роблю не покладаючи рук!

Герасим. Параско! Не лайся, щоб я часом ради неділі не дав тобі по потилиці.

Параска. Бий, бодай тобі руки посохли! І змолоду з синців не виходила, бий і на старість! У! Харциз² – коняку жаліє, а жінку бить збирається... Тьфу!

Герасим. Ах ти ж, відьма чортова, то ти оце мене дратувати заходила, та я... (*Кидається на Параску, хватяє за очіпок*).

Входить Копач. Калитка цілує Параску.

Діалог із текстом

- 1 Чому Герасим будить наймитів далеко до сходу сонця? Чим пояснює свої викрики?
- 2 За що саме Калитка ганьбить Кліма? Чи можна так робити?
- 3 Кум Савка заздрить начебто добрим стосункам подружжя Калиток. А які в нього самого стосунки з власною жінкою? Прочитуйте відповідний уривок.
- 4 З якої позиції ви розцінюєте той факт, що Калитка позичає Савці разом з іншими купюрами й десять нібито фальшивих карбованців?
- 5 Як ви оцінюєте те, що на людях Калитка афішує своє добре ставлення до жінки? Як він ставиться до Параски насправді?
- 6 Про що свідчить той факт, що хліб у хаті зберігають під замком?

¹ Скакати цапа – те саме, що «дїбки ставати», щосили опиратися чомусь.

² Харциз – розбійник.

- 7 Чому Герасим і його жінка Параска мають зовсім протилежні думки про те, хто є бажаною невісткою?
- 8 Що стало причиною конфлікту між Мотрею і Романом? Чому дівчина заявляє, що сердиться лише на себе?
- 9 Що саме найбільше цінує в Мотрі Роман? Чи можна сказати, що він, як і його батько, на перше місце ставить вигоду? Доведіть свою думку.
- 10 Як згадає своє життя з Герасимом в молоді літа Параска й чому називає чоловіка харцизом? Слово «харциз» відповідає лексемі «розбійник». Що ж це слово означає в розмовно-побутовій лексиці?

ДІЯ ТРЕТЯ

Декорація та ж.

ЯВА I

Герасим одягнутий лежить на лаві, спить; а потім Роман.

Роман. Ого, батько сплять і досі. Що за знак? Чи не випили, буває, вчора! Тільки вони не охочі гулять, хіба хто могоричу поставив, а на свої не будуть пить. Від своєї, кажуть, у грудях пухне. *(Виходить)*.

Герасим *(сонний, бурмоче, так бува в кошмарі)*. Ва-ва-ва! О-о-о-ші! Го-ом, го-ом! *(Балака ясніше)*. Кругом, кругом усе моє. *(Спить тихо, потім знову так само)*. Е-е-а-ам, а-а-а-м. *(Говорить хутко)*. Не дам, не дам, не дам! *(Стогне)*. У-у-у! *(Схоплюється)*. Господи, помилуй! *(Оглядається кругом)*. Спав... Тьфу! Снилось, що кум гроші однімав. А робітники, мабуть, сплять. *(Біжить до дверей, одчиняє і кричить)*. Хлопці, вставайте! Чепіга зайшла!

ЯВА II

Входить Роман.

Роман. Де там Чепіга, вже сонце зійшло, давно всі на роботі.

Герасим. Чи вподобались дівчата? Га?

Роман. У них були гості: пани якісь, офіцери.

Герасим. Хе-хе-хе! І ти разом з панами, з офіцерами? Он куди Калитка заїз!.. Що то гроші!

Роман. Та мене, тату, у горниці ¹ і не кликали, я на кухні й обідав.

Герасим. Оце гарно... А сто чортів їх матері – хазяйського сина і в хату не закликали. Ну, а Бонавентура ж що?

Роман. Бодай той Бонавентура сказився! Тільки під'їхав під крильце ², а він зараз зіскочив з фургона й почав кумедію приставлять: вірші читає, потурецькому, чи що, балака. Люди аж за животи беруться та регочуть, а він рад, що на посміх здався, та ще гірше! Тут вийшов і Пузир. Теж регоче і закликає його у хату. Бонавентура, показуючи на мене, каже: «Кличте ж і його, це Калитчин син – хазяїн гарний...» А Пузир одказує: «Голяк масті, чирва світить ³! Нехай, – каже, – розпряга коні та йде у застольну ⁴, там і пообідає, у мене гості не такі, щоб рядом його посадить».

¹ Горниця (русизм) – світлиця, вітальня, в якій приймають гостей.

² Крильце (русизм) – ганок.

³ Голяк масті, чирва світить – голодранець, некозирна карта (у переносному значенні – «не великий пан»).

⁴ Застольна (архаїчне) – їдальня, де обідають слуги.

Герасим. Ах ти ж погань! Мужва репана ¹! Ах ти ж пузир з горохом!.. Стривай лишень, хтось, либонь, під'їхав. (*Біжить до вікна*). Чи не кум Савка вернувся? І ноги затрусилась. Іди по своєму ділу.

Роман вийшов.

Ой Пузирі! Глядіть, щоб ви не полопались, а замість вас Калитку розіпре грошвою... Отоді я вам покажу, як хазяйнувати! Я не буду панувати, ні! Як їв борщ та кашу, так і їстиму, як мазав чоботи дьогтем, так і мазатиму, а зате всю землю навкруги скуплю. Їдеш день – чия земля? Калитчина! Їдеш два – чия земля? Калитчина! Їдеш три – чия земля? Калитчина!.. Диханіє спирає... а скотини, а овець розведу – земля під товаром ² буде стогнати... Отоді і я скажу про Пузиря: голяк масті, чирва світить!

Входить Гершко, одягнений чисто, по-городському.

ЯВА III

Гершко і Герасим.

Гершко. Здрастуйте, Герасим Никодимович.

Герасим. А ти звідкіля знаєш, що мене звать Герасим, та ще й Никодимович?

Гершко. Хто ж не знає такого хазяїна... Всі знають.

Герасим. Невже всі? (*Набік*). От тобі й чирва світить. (*До Гершка*). А чого ж ти приїхав до мене?

Гершко. Єсть гендель – хотіте купити землю?

Герасим. Ох, хочу, голубчику, хоч! І вдень і вночі тільки про це й думаю... Одна біда – грошей не вистача.

Гершко. Я можу вам помагати покупати землю Смоквинова.

Герасим. Як? Грошей даси?

Гершко. Зачим гроші? Ми грошей не маємо, ми із розумом живемо.

Герасим. А може, так. Ну, показуй же твій розум!

Гершко. Извольте, з нашим удовольством: Смоквинов позичає на улучшення хазяїства п'ять тисяч! Хе-хе-хе! Яке там улучшення? Він уже п'ять іменів проїв. Ну, добре, нехай собі їсть!.. Він любе смачно їсти, а ви любите землю... Давайте йому п'ять тисяч під закладну, візьміть добрі проценти – і земля буде ваша.

Герасим. Яким побитом?

Гершко. А скудова він візьме заплатити долг, га? Скудова, я вас питаю? Земля Perezalozhena ув банк; прийде строк платити – її будуть продавати з аукціону, тоді ви приймете на себе банк – і земля ваша.

Герасим (*про себе*). Що ж його робить? Два діла збіглося до купи... Кума ще нема... Голова тріщить! (*До Гершка*). Треба подумати.

Гершко вийшов.

ЯВА IV

Герасим (*сам*). Упустить землю Смоквинова – все одно що посиротити свою землю на віки вічні. А тут знову – як його упустить случай: дати п'ять, а взяти сто

¹ Мужва репана – споконвічний мужик, селянин з діда-прадіда.

² Товар – тут: худоба.

тисяч! Серце перестає битися, як подумаю: За п'ять – сто тисяч! Господи! Коли б тільки кум благополучно розміняв, а тоді я й Гершка обманю. Сам куплю у Смоквінова землю. Аби тільки гроші. А кума нема. Ну що, як кума арештували? От тобі й сто тисяч.

Входить Савка.

Кум! Слава Богу, діждався... думав – умру. Що?..

ЯВА V

Савка і Герасим.

Герасим. Не мучте, куме! Кажіть...

Савка. Годяться, куме. *(Випускає шию Герасимову з рук).*

Герасим. Годяться. *(Обніма Савку так само, як його обнімав Савка, і, держачи за шию, балакає крізь сльози).* Скажіть ще раз це слово, скажіть, куме!

Савка. Годяться! Пустіть, сідайте. Вип'ємо, я вам розкажу.

П'ють.

Ви думаєте, я мало трусився в городі? Зціпив зуби, підійшов до віконця... Не знаю як – само зірвалось з язика: «Розміняйте гроші!» – «Давай, – каже, – чого стоїш?» Я дав, а в самого думка: «Тікати чи ждати?» І стою, як окам'янів. Коли це мене штовхають: «Чи ти, земляк, заснув, чи що? Тобі казначей дають гроші, а ти мов не бачиш і не чуєш?» Тоді я очумався, дивлюсь: срібні гроші дає мені в пачці. Я взяв і як одійшов від того вікна – як п'яний, хитаюсь. Помалу виліз надвір, аж тут радість мене напосіла така, що й сказати не можу. Іду та всім усміхаюсь... А якийсь пан питає: «Чого смієшся? Раденький, що дурненький?»

Герасим *(цилує)*. Сьогодні увечері у нас буде сто тисяч!

Савка. А у мене тільки десять!

Герасим. Куме! Я подарю вам ті сто рублів! *(Виймає запродажню і рве)*. От вам запродажна! Погуляймо ж трохи, а увечері, куме, як смеркне – на вокзал... Я ніколи не гуляю, щоб не було підозріння. А от що: засватаю я Романа на Мотрі – буде причина нашій гульні. *(Гука)*. Параско! Мотре! Романе! А йдіть сюди!

ЯВА VI

Ті ж, Мотря, Параска й Роман.

Герасим. Обідив Пузир Романа! Не закликав у хату, так я женю Романа на Мотрі. Мотре, підеш за Романа?

Мотря. Атож!

Герасим. Стара, що ти скажеш?

Параска. Я рада, що ти мене послухав! Такої невістки пошукать.

Герасим. А ти, Романе?

Роман. Спасибі вам, тату, що ви уважили мою просьбу.

Завіса.

ДІЯ ЧЕТВЕРТА

ЯВА VI

Параска і Мотря.

Параска. Іди, дочко, внось сюди з комори вечерю, а я трохи поприбираю.

Мотря пішла.

І що це старий задумав? Щось тут є, а що – не розберу. То не хотів у церкву ко-ней давати, а то і сам поїхав, і цілу обідню¹ стояв навколішках; то не хотів Мотрю сватать за Романа, то посватав; ніколи не гуляв, а то так добре випили з кумом; та все радіє чогось, веселий такий. І куди вони оце поїхали? Чи він кого привезе з собою, чи Господь його знає? Звелів, щоб вечеря була готова, щоб ставні² були зачинені, свічка поставлена на столі і щоб і ляльки тут не було³. Аж страшно мені робиться од цих приборів⁴, і слова тобі не скаже, що задумає робить.

ЯВА VII

Входить тихо Герасим, а за ним Савка, несе на плечах здоровий мішок з кожі.

Герасим. Ідїть же ви, куме, розпряжіть коней і поставте їх біля фургона.

Савка. Ходім удвох.

Герасим. От тобі й маєш!.. А хто буде біля грошей?

Савка. Хіба ж їх хто візьме тут?

Герасим. Е, куме, на гріх майстра нема! Краще я тут посидю – береженого й Бог береже.

Савка. Одходить од грошей не хочеться, так би й держався за мішок. *(Вийшов).*

ЯВА VIII

Герасим сам. Світить свічку, засвітив, поставив, глянув на мішок, поцілував його.

Герасим. Я не то що, я й єврея сьогодні обманив: поки мішок розшили – дзвінок, він вийняв пачку, глянув я на неї – гроші... всередині колотиться, а сам думаю, як би його обманить; другий дзвінок – зашамотався, бере мішок, не дає... Давай гроші, каже. Слово за слово, а тут – третій; я тоді йому тиць замість п'ятьох та тільки три тисячі. Ха-ха-ха! Отак ушквар! А він, не лічивши, прямо в вагон.

ЯВА X

Входить Савка.

Савка. Ну, куме, ніде нічирк! Давайте мені моє, та поки глуха ніч, я піду.

Герасим. Куме, де ви дінете таку силу грошей? Нехай у мене будуть на схові.

Савка. Ні, так не буде! Я знайду, де своє сховать, а ви ховайте своє.

Герасим. Візьміть собі яку тисячу, бо зараз попадемось, а решту через год.

Савка. Куме!.. Давайте моє мені... З мене печінка мало не витрусилась, поки це діло скінчилось, та щоб я не мав у руках свого заробітку, а заглядав вам у вічі, як цуцик? *(Вийма ніж з-за халяви).* Бачите? Не розпалюйте мене, бо тут вам і амінь!

¹ Обідня – Богослужіння в церкві, яке служать у першій половині дня, до обіду.

² Ставні (русизм) – дерев'яні віконниці, якими знадвору зачиняли вікна.

³ Щоб і ляльки тут не було – щоб не було ні душі.

⁴ Прибори (архаїчне) – тут: приготування.

Герасим (*вийма з-за халяви ніж*). А ви думаете, що я без запасу? Ха-ха-ха! Тільки знаєте, це все чортзна-що! (*Ховає ножа*). Це я для дороги мав... здіймайте лиш свиту, закривайте вікно, та будемо ділитися...

Закривають вікна свитами.

Я хотів як краще, бо у вас ніколи грошей не було, то зараз що-небудь і виявиться... а коли ви так боїтесь, то беріть собі, Бог з вами.

Савка. Не журіться, я зумію заховати, аби було що. (*Підходить до мішка*).

Герасим. То вам п'ять тисяч?

Савка. Десять... десять... кажу вам, десять... не розпалюйте мене!

Герасим. Та не кричіть-бо! Беріть, беріть десять... (*Набік*). Щоб тебе за печінку взяло. (*Вийма з мішка пачки по тисячі, навхрест оперезані бумагою, а кум розгляда*). Оце одна, а це друга, а це третя...

Савка. Стривайте... куме, гляньте...

Герасим. А що?

Савка. Та це не гроші, це чистісенька бумага!

Герасим. Як?!

Савка. Чиста бумага! Тільки на трьох пачках спереду і ззаду наклеєні гроші, а то все чиста бумага.

Герасим (*хвата пачки одну за другою, перегляда*). Бумага!.. Обманив!.. Куме, він же гроші давав, я сам бачив! (*Хвата знов бумажки, розрива і кида*). Сама бумага... чистісенька бумага!.. (*Несамовито*). Ха-ха-ха!.. Сто тисяч! Ха-ха-ха!

Савка. От же збожеволіє! Куме, заспокойтесь, що з воза впало, те пропало.

Герасим озирається, хватає пояс на лаві і біжить з хати.

Куме, куме! Куди ви? Господь з вами! Схаменіться, що з воза впало, те пропало.

Входить Параска.

ЯВА ХІ

Савка і Параска.

Параска. Що тут таке? Боже мій милостивий, кажіть, куме, куди він побіг, чого він так галаснув¹?

Савка. Сором признаться. Гляньте: оце добро ми купили за п'ять тисяч.

Параска. А Господи, Господи! Бач, яке нещастя скоїлось; чула моя душа, що з ним щось недобре діється. Та чого ж він побіг?

Савка. Я сам до пам'яті ніяк не прийду, всередині все колотиться.

Голос Копача: «Поможіть, рятуйте!»

Чуєте! Хтось кричить!..

ЯВА ХІІ

Ті ж, Копач і Герасим.

Копач (*несе Герасима на плечах*). Та допоможіть-бо! (*Помагають і кладуть Герасима на ліжку*).

Параска. Що з ним, що з ним, скажіть, на милість Божу? Що?

¹ Галасну́ти (діалектне) – скрикнути, заверещати.

Копач. Та яка там більість! Стривайте, я розкажу, а ви тим часом тріть груди, добре тріть. Так, так... стоп! (*Прислухається до серця*). Тріть, тріть, тріть... Опит – велике діло... Серце наче ворухиться... А-а. Та й перелякав же ти мене, Никодимович, мало не вмер від страху, ну й йому б не жити на світі, якби не мій опит.

Савка. Кажіть, що трапилось?

Копач. Щастя маєте, що я ліг в клуні спать... Тільки сниться, щось мене по носі чирк, чирк... я рукою лапнув вгору, піймав за ногу, нога гойднулась, задрігала і вирвалась, та як захарчить. Я схопився, мов несамовитий, але зараз опам'ятався, запалив сірничок, дивлюся – і в очах потемніло! На перекладині висить Никодимович.

Параска. Боже мій, Боже, яке тяжке нещастя! (*Плаче*). Старий, старий!

Герасим. Де я? (*Спазми*).

Копач. Пийте воду. (*Подає*).

Герасим п'є.

Савка. Та годі, куме! Буде здоров'я, будуть і гроші, а я навіки від них одрікаюсь, ніколи в світі не буду хотіть більше, ніж Бог дає. Такої пригоди ніколи не ждав.

Копач. Які гроші?

Савка. Он гляньте, як нас обманули.

Копач. На тім тижні в городі була така сама okazія¹! І багато видурили?

Савка. П'ять тисяч...

Герасим (*захльобується воздухом*). Ой... Ой!.. Обікрали... ограбили... Пропала земля Смоквинова! Нащо ви мене зняли з вірвовки? Краще смерть, ніж така потеря! (*Ридає*).

Завіса.

Діалог із текстом

- 1 Чи сподобалося Герасимові, як його сина зустріли Пузири? Чи була така реакція господаря очікуваною і чи вважав Калитка таку поведінку багатія для себе ганьбою? Чому?
- 2 Прочитайте й проаналізуйте монолог Герасима, в якому йдеться про його заповітну мрію. Доведіть, що в душі Калитка може бути навіть тонким ліриком.
- 3 Як ставиться Герасим до ідеї Гершка облутати Смоквинова свіжим боргом? Прочитайте вголос уривок, де йдеться про те, що Калитка ніколи собі не пробачить, якщо прогавить землю поруч зі своїми нивами.
- 4 Перекажіть близько до тексту пригоду кума Савки з нібито фальшивими купюрами. Чому гумор є основним засобом сміху в цьому епізоді?
- 5 Чи можна сказати, що рішення Калитки сватати Мотрю за сина Романа було зумовлене не тільки образою на Пузиря, а й упевненістю у своєму завтрашньому дні надзвичайно багаті людини?
- 6 Як змінюють великі гроші характери Калитки й Савки?
- 7 Як ви ставитесь до того, що Герасим побожно цілує мішок з грішми?
- 8 Що ви можете сказати про шахрайську жилку в характері Калитки? На яку суму він обдурич Невідомого і як саме це йому вдалося зробити?

¹ Okazія – пригода, випадок.

- 9 Як зреагував Герасим на те, що замість грошових банкнот йому підсунули звичайнісінький папір? Чи можна поспівчувати Калитці?
- 10 Чому Роман дуже дивується, що батько вперше в житті проспав схід сонця та ще й звечора з кумом пив за власні гроші?
- 11 Чому Калитка зробив висновок, що фальшиві гроші пройшли найсуворішу пробу й тому їх можна купувати без жодних сумнівів?
- 12 Для чого драматург уводить у текст п'єси епізод, у якому Роман погоджується ув'язатися в чергову авантюру з пошуками скарбів, запропоновану Бонавентурою? Чи підкреслює цей епізод думку, що «золота лихоманка» в суспільстві триває?
- 13 Чому і Савка, і Калитка бояться навіть на мить відійти від мішка з грішми?
- 14 Про що саме свідчить висновок Герасима Калитки: «Краще смерть, ніж така потеря»? Чому в читачів і глядачів ця фраза неодмінно викликає сміх?
- 15 Доведіть, що бездуховність – велике зло в суспільстві взагалі й у житті окремої людини зокрема.
- 16 Уявіть, що Бонавентура й Роман взялися за розкопки. Опишіть, що вони знайшли й чим закінчилася їхня витівка.
- 17 На основі комедії «Сто тисяч» аргументовано доведіть, що бездуховність, жадібність, скупість, брехня, обман, здатність на злочин – прояви безвідповідальності враженої злом людини.
- 18 На стільки відсотків від обіцяної йому суми грошей обдурив Невідомого Герасим Калитка? А Невідомий – Герасима Калитку? Чому, на вашу думку, зі злочинцями, фінансовими махінаторами і шахраями не варто мати жодних справ і краще самим ніколи не порушувати закону?

Мистецькі діалоги

- 1 Розгляньте перше фото із сучасної постановки комедії «Сто тисяч» Київського академічного театру на Подолі. Знайдіть у тексті комедії уривок, який відповідає змісту фото, й прочитайте відповідну сцену в особах.
- 2 Яку сцену комедії ілюструє друге фото? Чи вдало, на вашу думку, актор Роман Халаїмов ужився у роль кума Герасима Калитки – Савки? Чому ви так вважаєте?
- 3 Якби ви були режисером, якого сучасного актора ви запросили б на роль Герасима Калитки? Чому ваш вибір саме такий?

Сцени з вистави «Сто тисяч» у Київському академічному театрі на Подолі

гідною поведінкою і помислами. Крім акторів, на античній сцені виступав хор, який у піснях пояснював те, що відбувалося, і давав оцінку всім вчинкам дійових осіб і подій. Коли величний герой античної трагедії гинув, із допомогою певних механізмів на сцену спускався актор-бог і забирав його до себе на гору Олімп, за пережиті страждання або здійснені подвиги даруючи вічне життя. Прославлений автор античних трагедій Есхіл звертався до визначних історичних подій свого часу, про що свідчили назви його творів: «Перси», «Семеро проти Фів», «Прометей закутий». Трагедії Софокла «Антигона», «Цар Едіп», «Електра» несли яскраво виражені громадянські ідеали та мораль античної культури. У трагедіях давньогрецького драматурга Еврипіда «Андромаха», «Геракл», «Медей», «Іфігенія в Тавриді», «Троянки» засуджувалися біди й нещастя, породжені війною. Трагедія давала зрозумілу відповідь громадянам Стародавньої Греції на чимало важливих питань.

За часів Середньовіччя в Європі театральні вистави набули релігійно-повчального характеру. Саме таким змістом відзначалися й перша літературна драма Феофана Прокоповича «Володимир», і українські вертепні драми, які розігрували на Різдво у вертепах – пересувних лялькових театрах. Вертеп мав вигляд двоповерхової дерев'яної скриньки. На верхньому поверсі розігрували сцени з Нового Заповіту: народження Христа, переслідування Іродом Діви Марії з Божественним немовлям, винищення невинних дітей; на нижньому поверсі діяли сварлива баба, хитрий селянин Макогоненко, боязкий лях, що лише на словах вихвалявся своїми подвигами, злодійкувата циганка, мужній запорозький козак. Тобто угорі, як у давньогрецькому театрі, розігрувався високий зміст трагедії, а внизу – низький зміст комедії.

Незважаючи на певні обмеження й умовності, у середньовічній Європі театр посів достойне місце серед таких важливих видів мистецтва, як музика, живопис та скульптура. За гарної погоди мандрівні актори розігрували вистави на площах міст просто неба. Замість декорацій встановлювали стовпчики з написами «ліс», «хата», «замок», «озеро», «парк», але глядачі раділи навіть такому дійству. Один із найвідоміших драматургів Франції Жан Расін (1639–1699) так визначав роль театру в житті столичного міста своєї держави: «За тим впливом, що його мало на наш театр усе те, в чому я наслідував Гомера чи Еврипіда, я із задоволенням переконався, що здоровий глузд і розум були однаковими в усі часи. Смак Парижа виявився подібним до смаку Афін, мої глядачі були схвильовані тим самим, що викликало сльози в освіченого народу Греції».

І хоча тривалий час у західноєвропейському театрі розробляли тільки два полюсні жанри – комедію і трагедію, хоча ще в часи Вільяма Шекспіра на сцені не було жодних декорацій, а комічні й трагічні античні маски не використовували, герої, яких доводилося акторам грати, вже не були однозначними. Навпаки, їхні характери вирізнялися поєднанням позитивних і негативних рис, різкими змінами настрою, іноді – навіть мети, раптовим перевихованням негативного героя чи несподіваним і фатальним моральним падінням персонажа позитивного. Драма як окремий жанр виникла у XVIII столітті, в добу Просвітництва, в Німеччині й Франції. На відміну від комедії, у драмі розкривалося приватне життя героїв, однак не для висміювання, а для висвітлення всієї складності стосунків між людьми та між людьми і суспільством.

В Україні елементи театрального дійства з часів сивої давнини були у весняних обрядах та різдвяному вертепі, а весілля завжди являло собою народну драму. Поміщики утримували приватні театри з кріпаками-акторами, які в будні відробляли панщину, а на свята веселили панів своїм перевтіленням на сцені; у великих містах діяли театри, на сценах яких здебільшого грали мандрівні російські театральні трупи або місцеві митці-аматори. Професійного українського театру не існувало до кінця XIX століття, власне, до виникнення й становлення театру корифеїв. На гастролях у Петербурзі українські актори мали такий шалений успіх, що під час вистав театру корифеїв порожнів зал імператорського театру. Драматург Олександр Островський (1823–1886), порівнюючи репертуар російського імператорського й українського національного театрів, небезпідставно перший називав місцем «пустої забави», а про другий писав, що високоосвічена публіка й досвідчений столичний глядач лавиною сунули «в український театр, де показувалося мужицьке життя». Іван Франко назвав гастролі театру корифеїв у Петербурзі тріумфом українського мистецтва.

Драматичні жанри мають свої суттєві особливості, що вирізняють їх від лірики та епосу. Це насамперед яскраво виражений конфлікт, перелік дійових осіб на початку твору, обов'язковий поділ твору на дії та яви. Сюжет у драматичному творі розгортається на основі діалогів, монологів та вчинків дійових осіб; авторські зауваження подаються у вигляді ремарок, надрукованих дрібним шрифтом у тексті твору. Оскільки драматичний твір призначений для постановки на сцені, то він має, так би мовити, двох авторів: драматурга, який написав твір, і режисера, який поставив його на сцені.

Драма, комедія і трагедія сьогодні є основними драматичними жанрами. Безперечно, з часом вони набули виразних і лише їм притаманних особливостей, відшліфувалися як жанри. Наприкінці XIX століття з'явився ще один драматичний жанр, який увібрав у себе ознаки комедії і трагедії – *трагікомедія*. Першим зразком трагікомедії окремі літературознавці вважають драматичний твір «Мартин Боруля», написаний у 1886 році Іваном Карпенком-Карим. Незважаючи на те, що головний персонаж (та інші дійові особи твору) виведені сатирично, автор звів до мінімуму роль комедійної інтриги, поставив на першому плані суспільно-психологічну характеристику провідних персонажів.

Комедія (від давньогрецького слова «комос», яке в античні часи розумілося дослівно: весела вулична компанія перевдягнених у кумедний маскарадний одяг людей, які жартували, танцювали й горлали пісень) – як жанр літературного роду драми – призначений для постановки на театральній сцені твір, у якому засобами сміху тавруються негативні явища суспільства або в'їдливо й гостро висміюються негативні риси характеру персонажів.

Трагедія (буквальний переклад – «пісня козлів» (плач-блявання)) – спочатку давньогрецька театралізована вулична розвага на честь бога врожайності Діоніса; пізніше – гостросюжетний драматичний твір, в основу якого покладено непримирений і дуже актуальний для певної історичної доби конфлікт, що закінчується переважно смертю героя, гідного вважатися взірцем для інших. Таким конфліктом у трагедії Івана Карпенка-Карого «Сава Чалий» є питання зради Україні яскравого представника її народу.

Київський національний академічний драматичний театр імені Івана Франка був створений у 1920 р. Починаючи з 1926 р. і донині він розміщується в колишній будівлі театру «Соловцов».

Саму будівлю зведено 1898 р. Київський театр імені Франка заснував і керував ним з 1920 по 1964 р. український театральний режисер, актор театру та кіно Гнат Юра. У 1978–2001 рр. театром керував Сергій Данченко, якого вважають одним із найкращих театральних режисерів України. За часів його керівництва театр здобув всесвітнє визнання і вийшов на новий якісний рівень.

У 2001–2012 рр. театр очолював видатний український актор Богдан Ступка ▶

Коли ж літературознавці ведуть мову про трагічне, комічне чи драматичне у творі, то в цьому випадку йдеться не про сценічні образи, а про емоційно-естетичні категорії, що передбачають певні переживання літературних героїв і відповідну оцінку їхніх вчинків глядачами, слухачами, читачами. Емоційно-естетичні категорії притаманні не тільки творам літературного роду драми, а й практично всім жанрам епосу й лірики. Адже персонажам усіх родів літератури властиво переживати складні ситуації й такі, що вимагають їхнього непростого особистісного вибору (драматичні), опинятися в трагічному чи комічному становищі.

❓ Діалог із текстом

- 1 Які драматичні жанри в Стародавній Греції були дуже популярними? Чи існують ці жанри нині?
- 2 Чому християнські мотиви стали провідними у драмах європейських середньовічних авторів? Що вам відомо про вуличні театральні вистави в ті часи?
- 3 Прочитайте вголос цитату Жана Расіна і прокоментуйте його висновок.
- 4 Доведіть, що античний театр дав початок нинішньому.
- 5 Прочитайте цитату Аристотеля про комедію і висловіть власну думку на цю тему.
- 6 Розкажіть про українську вертепну драму та її призначення.
- 7 Чому у вертепній скриньці розігрували й драму за біблійними мотивами, і побутові сценки?
- 8 Яку роль відіграв театр корифеїв в історії українського народу і розвитку його культури?
- 9 Які важливі особливості характерні для драматичних творів? Чим саме драматичні твори відрізняються від лірики і прози?
- 10 Що таке трагедія як жанр? Назвіть приклад трагедії в українському красному письменстві.
- 11 Як ви розумієте категорію трагічного? Чи стосується воно тільки трагедії як жанру? Використовуючи «Літературознавчий словничок», випишіть у свій зошит визначення категорії трагічного. Наведіть приклади цієї категорії в прозовому творі (на ваш вибір).
- 12 Назвіть основні ознаки жанру комедії. Кого вважають батьком української комедії? Які драматичні твори комедійного жанру цього автора досі є актуальними й затребуваними?
- 13 Випишіть із «Літературознавчого словничка» визначення категорії комічного. Розкрийте зміст категорії комічного на матеріалі прозових творів, які ви прочитали раніше.
- 14 Як ви вважаєте, категорія драматичного ближча до категорії комічного чи трагічного? Свій висновок належно аргументуйте й на підтвердження наведіть приклади з художніх творів.
- 15 Який драматичний твір називають трагікомедією? Які ознаки йому властиві?
- 16 Які драматичні твори Вільяма Шекспіра вам відомі з уроків зарубіжної літератури?
- 17 Чи доводилося вам бувати в театрі? Якщо так, то в якому саме і яку виставу ви дивилися?

Узагальнюємо вивчене в розділі НАЦІОНАЛЬНА ДРАМА

- 1** Слово «корифей» перекладають українською як:
  - а)** «актор»;
  - б)** «перший»;
  - в)** «драматург»;
  - г)** «режисер».
- 2** Засновником театру корифеїв визнано:
  - а)** Івана Карпенка-Карого;
  - б)** Марію Заньковецьку;
  - в)** Марка Кропивницького;
  - г)** Михайла Старицького.
- 3** Батьком української комедії вважають:
  - а)** Михайла Старицького;
  - б)** Марка Кропивницького;
  - в)** Івана Франка;
  - г)** Івана Карпенка-Карого.
- 4** Комедія «Сто тисяч» Івана Карпенка-Карого спочатку мала назву:
  - а)** «Гроші»;
  - б)** «Шахрайство»;
  - в)** «Краще смерть, ніж така потеря»;
  - г)** «Сто фальшивих тисяч за п'ять справжніх».
- 5** За жанром «Сто тисяч» Івана Карпенка-Карого – це:
  - а)** казка;
  - б)** комедія;
  - в)** трагедія;
  - г)** трагікомедія.
- 6** Роман і Бонаventura відвідали Пузиря з метою:
  - а)** позичити в нього грошей;
  - б)** найнятися на роботу;
  - в)** похизуватися перед Пузирем новим фургоном і породистими кіньми;
  - г)** придивитися до Пузиревих дочок-наречених, а заодно купити свинку та кнурця.
- 7** Міняти нібито фальшиві гроші в казначействі Герасим Калитка послав:
  - а)** сина Романа;
  - б)** наймичку Мотрю;
  - в)** кума Савку;
  - г)** Бонаventura.
- 8** Копач Бонаventura все життя шукав:
  - а)** наречену;
  - б)** щастя;
  - в)** дорогу додому;
  - г)** скарбів.

- 9** Герасим Калитка найближчим часом збирався купувати землю у:
- а) пана Смоквинова;   в) Жолудя;
б) Пузиря;   г) кума Савки.
- 10** Під час обміну справжніх грошей на фальшиві Герасим Калитка віддав шахраєві замість п'яти тільки:
- а) чотири тисячі;   в) дві тисячі;
б) одну тисячу;   г) три тисячі.
- 11** За халявами кобїт кум Савка та Герасим Калитка для самооборони заховали:
- а) ножі;   в) пістолети;
б) гранати;   г) батоги.
- 12** Коли Герасим Калитка зрозумів, що шахрай його обдунив і замість грошей підсунув папірці, він:
- а) написав заяву в поліцію, щоб вона знайшла злочинця;
б) зі злості побив свою дружину Параску;
в) заявив кумові, що тепер той винен йому всі гроші, які пропали;
г) спробував повіситися.
- 13** З петлі Герасима Калитку витяг:
- а) Бонавентура;
б) Роман;
в) кум Савка;
г) шахрай, який видунив у нього велику суму грошей.
- 14** Своєму рятівникові від наглої смерті Герасим Калитка:
- а) з вдячності дав сто карбованців;
б) щиро подякував на словах;
в) заявив: «Нащо ви мене зняли з вірьовки?»;
г) простив йому борг.
- 15** У комедії «Сто тисяч» Іван Карпенко-Карий особисто зіграв роль:
- а) Романа;   в) Герасима Калитки;
б) кума Савки;   г) Бонавентури.
- 16** Спростуйте або аргументовано доведіть у своєму творі-мініатюрі слушність одного з таких висновків:
- а) «Для хороших акторів нема поганих ролей» (*Фрідріх Шіллер*);
б) «Немає маленьких ролей, є маленькі актори» (*Михайло Щепкін*);
в) «Театр – це мистецтво відображати життя» (*Костянтин Станіславський*).

Самооцінка

Заповніть таблицю оцінками «задовільно», «добре», «відмінно», на власний розсуд визначаючи, якою мірою ви особисто і ваш клас у цілому під час роботи над цим розділом підручника реалізували свої нові знання, уміння й навички роботи (практичний досвід виконання певних вправ):

	Оцінка знань	Оцінка умінь	Оцінка досвіду практичної роботи
Ваші особисті здобутки			
Здобутки всього вашого класу			
Ваш особистий висновок (2–3 речення)			

З української прози

Найпопулярнішими в усі віки й для всіх народів були й залишаються епічні твори, які здебільшого написані прозовою мовою. Епічний рід в усіх літературах світу найбільше розвинений, найбагатший на жанри, а читачами проза сприймається як найзрозуміліша, бо гранично близька до мови спілкування.

Крім того, щоб подавати інформацію для роздумів, висвітлювати минуле, показувати виразки суспільства, ганебні вчинки історичних осіб чи типових громадян-пристосуванців і нещадно осуджувати їх за хиби, слабодухість, зраду, користолюбство, прозова література, як і поезія, здатна щемливо торкатися найтонших струн людської душі.

«Відколи існує художня література, відтоді прагне вона зрозуміти Час і Людину в ньому».

Анатолій Погрібний

Епос – один із трьох основних родів літератури, що найповніше розкриває об'єктивну картину навколишньої дійсності. В основі епосу – розповідь про події, які відбувалися в минулому. Цей термін вживається у двох дещо відмінних значеннях: 1) **геройчні, переважно фольклорні, твори**; 2) **проза**. Тож науковці епосом звично іменують поеми Гомера «Іліада» й «Одіссея», а в наш час цей термін також застосовують навіть до роману у віршах Ліни Костенко «Маруся Чурай». Прикладом народного епосу є українські думи.

Проза (лат. *prosa*, від *prosa oratio* – пряма мова, що вільно розвивається й рухається) – невіршований художній текст.

Специфічні особливості прозових творів:

- ▶ фабульність (епічний твір завжди легко переказати);
- ▶ виразна тематичність;
- ▶ наявність головного героя (героїв) і персонажів;
- ▶ яскраво виражена сюжетна лінія (у великих прозових творах – присутність двох чи навіть більше сюжетних ліній, переважно одна з яких (головна) несе найбільше навантаження);
- ▶ порушення письменником важливих для його часу й народу проблем і питань;
- ▶ художнє втілення певної ідеї, тобто головної думки художнього тексту.

У епічних творах митці найправдивіше відтворюють життя, показують страждання, муки й боротьбу, виводять героїв, які близькі читачам, адже діють у подібних до їхніх умовах життя, шукають виходу із ситуацій, які трапляються на кожному кроці, не занепадають духом, а після всіх негараздів та випробувань таки стають володарями власної долі. Водночас у прозі автор на крилах уяви легко переносить читачів у вигаданий світ, пропонує життя неймовірне, прекрасне, густо насичене подіями, а отже, суттєво відмінне від реального існування звичайної людини. Пригадайте твори Івана Франка, Володимира Винниченка, Михайла Стельмаха, Григора Тютюнника, Всеволода Нестайка, Ярослава Стельмаха, Володимира Рутківського, які ви прочитали в попередніх класах. У цих прозових

текстах, окрім справді життєвого, багато авторами додуманого й вигаданого, однак важливого й такого, що допомагає читачам зрозуміти себе, стати кращими, прагнути життєвих висот.

Літературний жанр – це форма, у якій проявляє себе певний рід літератури. Окремі жанри з часом можуть більше не використовуватися митцями, зовсім відмирати, натомість завжди спостерігається поява жанрів нових.

Основні жанри епосу:

Оповідання – невеликий прозовий твір, сюжет якого заснований на певному (рідко кількох) епізоді життя одного (рідко кількох) персонажа.

Новела – невеликий за обсягом прозовий епічний твір про незвичайну життєву подію з несподіваним фіналом, сконденсованою та яскраво вимальованою дією.

Повість – досить великий епічний прозовий (рідко віршований) твір, який характеризується однолінійним сюжетом, а за широтою охоплення життєвих явищ і глибиною їх розкриття посідає проміжне місце між оповіданням і романом.

Роман – великий епічний прозовий (рідко віршований) твір, складний за будовою, у якому широко охоплені життєві події, глибоко простежується історія формування характерів персонажів.

Вирізняють й інші епічні жанри: *шкіці, образок, нарис, етюд, прозова байка, казка, легенда, притча*. У наш час з'явилися навіть особливі великі розміром і надзвичайно складні композиційно прозові твори, що їх сучасні літературознавці йменують метатекстами.

Для прозових жанрів властиво мати піджанри. Наприклад, повість є жанром, а на уроках української літератури у 8 класі ви познайомитеся з такими її піджанрами: соціально-побутова повість (М. Коцюбинський «Дорогою ціною», Борис Харчук «Діана»), пригодницька повість (Ніна Бічужа «Шпага Славка Беркути», Степан Процюк «Аргонавти»), фантастична повість (Олесь Бердник «Хто зважиться – вогняним наречеться»), гумористична повість (Валентин Чемерис «Вітька + Галя, або Повість про перше кохання»).

Жанр – це своєрідне «дихання» епохи, реальне відображення в художніх текстах як актуальних потреб читацької публіки, так і внутрішніх мотивів і можливостей реалізації власних талантів письменниками.

Фабула – хронологічне, завжди послідовне трактування подій, явищ і вчинків, на відміну від сюжету, в якому події, вчинки та явища можуть бути подані автором і непослідовно, навіть із певними пропусками деяких моментів, які мають домислити читачі. Тобто фабула – це те, що ми можемо переповісти з прочитаного нами.

В античну епоху латинська лексема «фабула» мала значення «подія», «історія», «коротка розповідь». Літературознавці термін «фабула» ввели у широкий науковий обіг у XIX–XX столітті. Фабула є продуктом творчості письменника та завжди виявляється основою для сюжету.

Сюжет (з фр. предмет) – своєрідна розгорнута трансформація письменником фабули художнього тексту.

Академік Олександр Білецький наголошував, що саме на сюжеті «тримається жива плоть художнього твору». Розрізняють так званий «зовнішній» сюжет тво-

ру, який легко виявити, бо він розкривається через події, участь у них героїв і персонажів та їхнє самовиявлення у власних вчинках. Крім того, є ще «**внутрішній**» сюжет, що тримається на колізіях – гострих суперечностях, зіткненні різних інтересів, переконань.

Колізія (з латин. зіткнення) – це джерело конфлікту чи конфліктів у художньому тексті.

Сюжет буває **хронікальним**, якщо події відбуваються у хронологічному порядку. Хронікальне сюжетотворення завжди має у своїй основі причиново-наслідкові зв'язки, тому читачі-реципієнти заздалегідь здогадуються, як саме завершиться твір. Якщо у художньому тексті автор зумисно порушує хронологічний порядок, то йдеться про **концентричний** сюжет, або **сюжет «єдиної дії»**. Такі сюжети набагато складніші, ніж хронікальні. У них завжди містяться елементи таємниці, про яку читач довго не здогадується, тому концентричні сюжети часто присутні в детективах.

У малих прозових жанрах сюжет переважно складається з однієї сюжетної лінії, у великій прозі (наприклад, романі) сюжет має кілька сюжетних ліній, віртуозно переплетених між собою. Проте одна з них є головною, і саме таку сюжетну лінію вважають фабулою твору.

Сюжетні лінії епічних творів завжди певним чином скомпоновані, тому в них обов'язково є **композиційні елементи сюжету**: *зав'язка, кульмінація та розв'язка*, а між цими важливими вузловими моментами твору якраз і відбувається так званий «*хід подій*». Типовий епічний твір переважно розпочинається *експозицією* (умовно кажучи, передмовою або тим фрагментом тексту, який передує зав'язці), а завершується – *постпозицією* (післямовою), хоч іноді розповідь автора може уриватися на розв'язці. В епічному творі, крім сюжету, як однієї чи сув'язі кількох окремих сюжетних ліній, завжди присутні **позасюжетні елементи**: *пейзажі, авторські та ліричні відступи, філософські роздуми, екскурси в минуле чи майбутнє, відверта авторська позиція, художні деталі*, іноді навіть цілі *вставні розділи чи оповідання*, як ви це побачите на початку уривка з повісті Степана Процюка «Аргонавти». Будова (композиція) епічного твору, за висловленням О. Білецького, завжди нагадує окрему житлову споруду, тому в одному випадку – це, метафорично кажучи, звичайна сільська хата чи невелика міська квартира (якщо порівняти з ними різного виду оповідання та інші малі жанри прози), а в іншому (якщо йдеться про повість, а тим більше про роман) – цілий палац, складна архітектурна споруда з багатьма поверхами, сходовими переходами, потаємними кімнатами, лабіринтами, балконами й арками.

Композиція (з латин. побудова, поєднання, створення єдиного цілого) – це **будова** літературного твору або його **архітектоніка**. Композиція, образно кажучи, дисциплінує всі елементи художнього тексту, тісно припасовує один до одного його складники й цим самим уможливує та динамізує читачке сприйняття літературного твору. Свої найвагоміші функції композиція здійснює на **проблемно-тематичному, сюжетно-фабульному й мовленнєво-стилістичному** рівнях. У композицію твору входить сюжет, а також позасюжетні елементи.

У літературних епічних творах письменницька розповідь стосується найчастіше людей (літературних героїв, персонажів), значно рідше – тварин (якщо вони стають образами-персонажами або образами-героями, як ви це трактували, читаючи й аналізуючи оповідання Євгена Гуцала «Лось» і незабаром спостерігатиме-

те в повісті Бориса Харчука «Діана»), а в цілому – певних подій, складних життєвих ситуацій, у яких діють *літературні герої* та *персонажі*.

Іноді в прозовому літературному творі розповідь ведеться від першої особи як свідка чи учасника подій, про які йдеться. Аналізуючи такий твір, літературознавці називають цю особу *оповідачем*, або *наратором*.

В епічному творі *автор* переважно виступає в ролі стороннього спостерігача, проте *авторська позиція* в художніх текстах обов'язкова. В основному авторська позиція у ставленні до власних образів-персонажів та їхніх вчинків може бути *схвальною*, *осудливою* або *індиферентною* (нейтральною, нібито для автора байдужою). У кожному конкретному випадку певним різновидом авторської позиції письменник спрямовує читачів на шлях розуміння його твору, завжди ненав'язливо допомагає проникнути в душі й характери персонажів, краще зрозуміти їхні помисли і вчинки.

Саме в прозових творах письменникам вдається досягти повного багатогранного відтворення людського життя, історичних фактів і подій, несподіваних поворотів людської долі, трагічних чи комічних випадків, складних міжособистісних стосунків. Події в епічному творі – панорамні, тому читачі-реципієнти ніби опиняються у вирі подій та явищ, які їм пропонує письменник у художньому світі.

Мова епічних творів описова, зображально-пластична. В епічному творі митець уживає переважно дієслова минулого часу. При цьому минулий час використовується навіть тоді, коли автор словесно малює сучасне життя, подає животрепетні для наших днів події. У такому випадку вважають, що все, описане в художньому тексті, сталося в якийсь момент часу, але в жодному разі не прямо на наших очах, як це характерно для драми.

Ви вже переконалися, що події у драматичному творі завжди відбуваються в присутності глядача, навіть попри те, що від події, яка демонструється на сцені, глядача відділяють цілі століття.

У ліриці, на відміну від епосу й драми, можливий як минулий, так і теперішній чи майбутній (якщо ліричний герой веде мову про свої плани або мрії) часи.

Епос аж ніяк не нехтує надбаннями лірики й драми, а навіть досить часто використовує ліричні відступи, внутрішнє мислення героїв і персонажів (думки, приховані від оточення наміри, потаємні плани, сокровенні мрії, тяжкі роздуми, вагання, потік свідомості), діалоги, монологи. У наш час відбувається своєрідне «проростання» одного роду літератури в інший. Наприклад, існують поезії у прозі, романи у віршах, драматичні поеми, драматичні твори, написані віршами. Це свідчить про еволюцію та розвій українського красного письменства.

На жаль, упродовж кількох століть українська література була красним письменством народу бездержавного, уярмленого. Закономірно, що неволя й становище громадян колонізованої країни відбивалися й на тематиці та проблемах, які порушували українські письменники у своїх творах, а в прозі – найширше. Видатний український літературознавець Сергій Єфремов, аналізуючи тяжке становище української літератури, писав, що в українців література виконувала, крім притаманних їй функцій, ще й спеціальні завдання, бо не могла спускати з очей найважливішої справи – «якої не знають ті щасливі народи, які живуть безпечно од національного гніту, – функції народного заступництва», тому завжди поставала «ще й адвокатом», тобто захисником і заступником рідної нації.

Читаючи повість Михайла Коцюбинського «Дорогою ціною» або оповідання Олександра Довженка «Ніч перед боєм», ви вкотре пересвідчитесь в тому, що ав-

тори цих прозових творів широко захоплюються витривалістю свого народу, величезною силою його духу й нестримним бажанням волі. На відміну від своїх попередників, у радянські часи письменники не завжди могли вести мову про злободенні проблеми відверто, бо знали, що в такому випадку їхні твори просто не вийдуть друком. Тож в оповіданні «Білий кінь Шептало» Володимир Дрозд повів мову не лише про красиву породисту тварину з непередбачуваним норомом і неминучу деградацію благих поривів колгоспного коня-трудяги, а й про знеособлення й покору обставинам яскравої людської особистості. В образі білого коня Шептала читачі легко впізнавали поламаних системою народних самородків, які не змогли вирватися з колгоспного рабства й там змарнували свою долю.

У літературних текстах для дітей Ніни Бічуї «Шпага Славка Беркути» та Олеся Бердника «Хто зважиться – вогняним наречеться» сучасні письменники зосереджують увагу на відповідальності кожного свого літературного персонажа в справі оборони й захисту непроминущих цінностей, надзвичайно важливих для того, щоб добро торжествувало над злом, а правда – над кривдою в суспільстві, адже нашому народові потрібні його оборонці, його таланти в усіх сферах мистецтва й науки, а насамперед – потрібне ціле покоління будівничих Української держави з активною життєвою позицією.

Діалог із текстом

- 1 Чому такий рід літератури, як епос, – найрозвиненіший і найпопулярніший? Кого з українських прозаїків ви знаєте? Які їхні твори читали?
- 2 Яка різниця між лірикою, драмою та епосом як родами літератури? Доведіть, що на уроках української літератури ви вже читали й аналізували твори усіх трьох родів літератури. Наведіть приклади.
- 3 Що ви можете сказати про сюжет, позасюжетні елементи й композицію епічних літературних творів? Що вам було відомо з попередніх класів про ці терміни й поняття, а що виявилось новим?
- 4 Як ви розумієте поняття «авторська позиція»? Якою саме буває авторська позиція в епічних літературних текстах? Наскільки потужно та як саме вона впливає на читачів? Наведіть приклади, користуючись художніми текстами, які ви аналізували раніше.
- 5 Що ви можете сказати про мову художніх епічних творів?
- 6 Чим література бездержавного народу відрізняється від літератур народів століттями вільних, не уярмлених іншими націями?
- 7 Чому українські письменники радянського часу не завжди могли порушувати актуальні проблеми?
- 8 Які теми ви вважаєте актуальними для сучасної прози? Перелічіть їх.
- 9 Пригадайте функції художньої літератури і проаналізуйте роль кожної зокрема.
- 10 Прокоментуйте думку літературознавця Анатолія Погрібного. Поясніть вислів: «зрозуміти Час і Людину».

Діалогі текстів

- 1 Прокоментуйте слова академіка О. Білецького, що в художньому творі композиція «схожа на будинок з багатьма прибудовами і надбудовами», використавши на підтвердження таких слів науковця літературний текст або твір, який ви вивчаєте на уроках зарубіжної літератури.
- 2 Пригадайте з курсу зарубіжної літератури художні тексти, в яких є хронікальні та концентричні сюжети.
- 3 На матеріалі одного з художніх творів, який ви вже аналізували на уроках української або зарубіжної літератури раніше, розкрийте його «зовнішній» та «внутрішній» сюжети.
- 4 Самостійно прочитайте оповідання Володимира Дрозда «Білий кінь Шептало» й на уроці подискутуйте про приховану в підтексті ідею цього твору.

чини, а це поліція розцінювала як крамолу. У 1884 та 1885 роках жандарми провели повторні обшуки у квартирі М. Коцюбинського у Вінниці, проте це письменника не злякало. Він навіть поїхав до Канева і на могилі Т. Шевченка дав клятву жити й творити для народу.

Восени 1891 року Михайло Михайлович успішно склав іспит на звання народного вчителя, що давало йому право працювати в сільських початкових школах. Оскільки на М. Коцюбинського в жандармерії завели справу, офіційно влаштуватися на вчительську роботу було неможливо. Він підробляв репетиторством, але це були непостійні заробітки. Михайло Михайлович, зокрема, учив грамоти дітей бухгалтера цукроварні в подільському селі Лопатинцях.

Перший художній твір М. Коцюбинського – оповідання «Андрій Соловейко, або Вченіє світ, а невченіє тьма», у якому розповідається про здібного хлопчика, що дуже натерпівся в дитинстві, але таки вибився в люди. Михайло Коцюбинський надсилав до Львова для друку в дитячому журналі «Дзвінок» свої вірші («Наша хатка»), оповідання для підлітків («Нюрнберзьке яйце»), літературні казки («Завидющий брат»). Молодий письменник спілкувався з сільськими малюками, для яких у кишені завжди мав кілька цукерок, розпитував дітей про їхні ігри, працю на полі, пригоди, а на основі таких щиросердних сповідей написав оповідання для дітей «Харитя», «Ялинка», «Маленький грішник».

Письменником постійно «опікувалася» поліція, поки взагалі не заборонила йому займатися навіть репетиторством. У 1892–1896 роках Михайло Коцюбинський працював в Одеській філоксерній комісії, яка боролася з філоксерою – шкідником винограду. Повість «Для загального добра», в основу якої лягли реальні факти, розповідає про страшне горе виноградарів, яких розоряла і філоксера, й антифілоксерна комісія, що палила заражені виноградники й прирікала їхніх господарів до зубожіння. Твір мав широкий розголос серед читачів і приніс М. Коцюбинському велику славу.

У 1898 році М. Коцюбинський переїхав із дружиною та сином до Чернігова, де влаштувався на посаду діловода в земстві. Як активний громадський діяч, письменник домігся виходу в Чернігові літературних альманахів, установлення пам'ятника зачинателів нової української літератури Іванові Котляревському (1769–1838) в Полтаві. У 1903 році на відкритті монумента безсмертному авторові «Енеїди» й «Наталки Полтавки» з'їхалися митці з усієї України.

До виходу у світ повісті Михайла Коцюбинського «Дорогою ціною» (1902) в українській літературі вже були твори про втікачів від панщини, наприклад повість Івана Нечуя-Левиць-

▲ Віра Устимівна Коцюбинська – дружина письменника

Група українських письменників на відкритті пам'ятника Івану Котляревському в місті Полтаві (1903). *Передній ряд (зліва направо): Михайло Коцюбинський, Леся Українка, Гнат Хоткевич; задній ряд: Василь Стефаник, Олена Пчілка, Михайло Старицький, Володимир Самійленко* ►

▲ Михайло Жук. М. М. Коцюбинський (1907)

«Поліг великий майстер рідного слова, що в огненному горні свого творчого духу переливав його в самоцвітні кристали і, як великий будівничий, виводив їх, свої мистецькі твори, повні художнього смаку, глибокої задуми і безмірно широкої любові до людей».

Панас Мирний

кого «Микола Джеря». Однак саме Коцюбинський вивів перший у нашому красному письменстві образ жінки-втікачки, яку на шляху до волі разом із коханим могла зупинити тільки смерть.

До кінця своїх днів Михайло Коцюбинський займався літературною творчістю. Коли разом із старшим сином Юрієм відпочивав у мальовничому селі Криворівня в Карпатах, захопився давніми легендами й віруваннями гуцулів й на основі розповідей місцевих жителів написав прекрасну повість «Тіні забутих предків». Митець почав писати художній твір про ватажка карпатських месників-опришків – Олексу Довбуша, проте завершити не встиг. 25 квітня 1913 року письменник помер. Поховали митця в Чернігові на Болдиній горі.

Діалог із текстом

- 1 Де і коли народився Михайло Коцюбинський? Що ви дізналися про його дитячі роки? Чи були вони щасливими?
- 2 Де майбутній письменник здобував освіту? З якої причини припинив навчання в духовній семінарії в Кам'янці-Подільському?
- 3 Як «опікувалася» поліція майбутнім відомим українським класиком?
- 4 Що вам відомо про перші твори М. Коцюбинського?
- 5 У чому М. Коцюбинський виявляв активність як громадський діяч після переїзду до Чернігова?
- 6 Коли помер і де похований письменник?
- 7 Що особливого вніс М. Коцюбинський у тему масових втеч кріпаків від панів і остогидлої панщини?
- 8 З'ясуйте роль Михайла Коцюбинського в літературному й громадському житті. Що з цього приводу сказав Панас Мирний?

Повість «Дорогою ціною»

Повість Михайла Коцюбинського «Дорогою ціною» присвячена тяжким часам 30-х років XIX ст., які випали на долю нашого народу. Непосильна панщина, повна безправність кріпаків і безмежна влада поміщиків, віковічна неволя вбивали в душах козацьких нащадків останні пориви до волі й справедливості. На явний супротив і протистояння обставинам життя виявлялися здатними лише одиниці непокірних і безстрашних.

У центрі художнього твору М. Коцюбинського з промовистою назвою «Дорогою ціною» – закохана пара: Остап і Соломія. Безмежне панське самодурство посягнуло на їхню честь і щастя ще з самого початку: поміщик видав заміж красуню Соломію за старого візника-фірмана, а Остапа-бунтаря вирішив відправити в армію, в якій

тоді служили двадцять п'ять років. Нащадок козацького роду, який пам'ятав розповіді свого дідуся про його героїчне минуле, Остап Мандрику вирішив тікати на інший бік Дунаю, у Бессарабію, яка була під владою Туреччини й де панщини не існувало. Письменник надзвичайно тонко показує непросте рішення Соломії, коли вона сама обирає шлях великої небезпеки, але водночас право бути зі своїм коханим. Соломія надзвичайно смілива, рішуча, навіть відчайдушна, кмітлива й винахідлива. В дорозі втікачів чекає багато пригод і небезпек. Разом з ними рятуються втечею інші ще вчорашні кріпаки, дві доби переходять по яругах, чекаючи перевізників, отже, читачам стає зрозуміло, що подібні втечі вже набирають масовості.

Важкопоранений російським козаком з того берега вже на вільній землі, Остап стає тягарем для Соломії, але кохана не покидає його, намагається знайти вихід, гарячково шукає порятунку. У придунайських плавнях Соломія починає блукати, адже ніколи такого безмежжя очеретів не бачила, а тим часом до підупалого силами Остапа навідується голодний вовк. Читачі розуміють, що і дівчина, й парубок будуть боротися до останнього подиху. Доля сприяє обом: вони залишаються живими навіть в умовах страшної пожежі у плавнях. Соломії вдається прилаштувати Остапа в помешканні циганів до часу його одужання, а самій доводиться заробляти на прожиток для обох і на плату циганам за їм наданий куток. Ось тільки доля відвертається від закоханих: несподівано турецька влада робить обшук у циганському помешканні, через вогнестрільну рану підозрює пораненого Остапа в протизаконних діях і заарештовує. Місцевій владі стає зрозуміло, що поранений – кріпак-утікач із протилежного берега Дунаю, а тому його неодмінно передадуть російському «правосуддю». Звісно, це означає, що на Мандрику чекає багаторічна сибірська каторга.

Попри всю винахідливість дівчини, спроба Соломії порятувати Остапа з допомогою Івана Котигорошка закінчується невдачею. Ось тільки до останньої хвилини озброєні турки-вартові не могли зрозуміти, що на їхній човен готується напад: «Оста-а-пе! – співала Соломія. – Ми їдемо тебе-е визволяти!.. Іван б'є одного, я стріляю другого, а ти візьми собі третього...». Смерть Соломії описано в повісті вражаюче, а ще страшнішим символом стає вже порожній човен, у якому ще кілька хвилин тому пливли Остапові визволителі і який тепер несе за течією дунайська вода.

Повість Михайла Коцюбинського «Дорогою ціною» має коротку післямову. З неї ми довідуємося про вже старого Остапа, який живе в убогій хатинці над Дунаєм, іноді чує з-під води голос коханої і надривно чекає зустрічі з Соломією вже на тому світі.

Ідеєю цього твору М. Коцюбинського є вічний порив до волі українського народу і дорога ціна за таку волю. Остап і Соломія стають уособленням вірності, сили духу, самопожертви.

ДОРОГОЮ ЦІНОЮ

Повість
(Скорочено)

Діялось се в тридцятих роках минулого століття. Українське поспільство¹, борене у класовій боротьбі, з ярмом панщизняної неволі на шиї, тягло свою долю з глухим ремством². То не віл був у ярмі, звичайний господарський віл, якого паша

¹ Поспільство – народні маси.

² Ремство (архаїчне) – невдоволення.

й спочинок могли зробити щасливим: ярмо було накладене на шию дикому турові, загнаному, знесиленому, але овіяному ще степовим вітром, із не втраченим іще смаком волі, широких просторів. Він йшов у ярмі, скорившись силі, хоч часом із гніву очі йому наливались кров'ю, і тоді він хвищав ногами і наставляв роги...

Вільний дух народу ще тлів під попелом неволі. Старше покоління, свідок іншого життя, показувало ще на долонях мозолі від шаблі, піднятої в оборону народних і людських прав. Пісня волі чаруючим акордом лунала в серцях молоді, поривала її туди, де ще не чуть кайданів, скованих на людей людьми. На широкі бессарабські степи, вільні, без пана й панщини, рвалась гаряча уява й тягла за собою сотки й тисячі...

Хлоп протестував, хлоп тікав на вільні землі, рятуючись, як міг, од панщини, лишаючи на рідній землі все дороге, все миле його серцю. Але й там, далеко від рідних осель, настигала його панська рука. На вільних землях зорганізовані були на втікачів лови, справжні облави, як на вовка або ведмедя. По всій Бессарабії ганяли дозорці, вистежуючи скрізь по ровах, стогах сіна, комишах болотяних річок збіджених, змордованих людей...

Голову втікача оцінено. За кожного спійманого прибережні козаки¹ діставали плату... Лиха доля чекала втікача: його оддавано в некрути², засилано на Сибір, катовано канчуками³, тавровано⁴, мов худобу, або з оголеною напівголовою одсилано в кайданах назад до пана, знов у неволю, на панщину... А проте, мов талії води під теплим подихом весни, річкою текло українське селянство туди, де хоч дорогою ціною можна здобути бажану волю, а ні – то полягти кістками на вічний спочинок...

I

– То ти, Остапе?

– Я, Соломіє...

– Тікаєш... покидаєш мене... І отее я лишуся сама з тим осоружним⁵ чоловіком.. Ні, тікай, тікай, Остапе... Коли б ти знав, що робиться у горницях: пан біга по хаті, мов скажений. «Бунтар, – кричить, – гайдамака! Він мені людей баламутить!..» Покликав осавулу⁶: «Веди мені зараз Остапа Мандрику... З живого шкуру здеру, чисто оббілюю... Я ж йому пригадаю, гайдамаці, Кодню... В некрути, – каже, – оддам...»

– Злість бере на наших людей: застромив віл шию в ярмо, та й байдуже йому, тягне, хоч ти що... Ех, піду, де воля, де інші люди... Бувай здорова, Соломіє...

Остап перекинув через тин, за яким стояла Соломія, сакви і сп'явся на тин. На нічному зоряному небі виткнулась ставна парубоча постать...

– Ти ж кудою подасися, Остапе?

– Та мені аби на Чорний шлях, а там уже якось воно буде... там напутять уже...

– Я тебе духом перехоплю човном на той бік, а там чагарником, полем – та й вийдеш на шлях. Так безпечніше буде.

Соломія підійшла до ставка, скочила в човен і почала шарити на днищі.

¹ Козакі – тут: російські прикордонники, а не запорожці.

² Нєкрути – рекрути, солдати, яких брали на військову службу за наймом або повинністю.

³ Канчук (архаїчне) – нагайка з переплетених ремінців, інколи із залізними кульками для ще болючіших ударів.

⁴ Таврвано – помічено тавром, міткою, знаком, який робили на шкірі з допомогою розпеченого заліза.

⁵ Осоружний – огидний, немилий серцю, поганий.

⁶ Осавула (архаїчне) – прикажчик у панському маєтку.

– Капосний дід, одніс весло у катрагу¹... Ну, та дарма – обійдемося.

Остап сів у човен, і Соломія одіпхнулась од берега. Човен плавко загойдався на волі, а далі тихо й рівно посунув по воді над зорями, що тремтіли на дні блакитної безодні. Соломія з тихим смутком дивилась на Остапа й чула, як по її виду котилась сльоза за сльозою... Човен стукнувся об берег. Остап підняв свої сакви і поцілувався з Соломією.

– Бувай здорова... Гляди ж, не забувай мого дідуся... Перекажи, хай вони не журяться. Вже я якось дам собі раду...

– Ну, хай тебе боронить і хова од лихого Мати Божа... Прощай!..

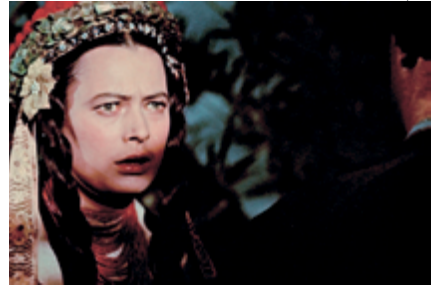
Остап йшов навпростець, минаючи вузькі, криві стежки, протоптані товаром й пастухами. Тут, у товаристві однолітків-пастушків, заводив він безконечні грища. Тут він пас панську худобу. Та й хіба він сам за весь свій двадцятилітній вік не був лишень панською худобою? Хіба його батько, мати, Соломія, навіть дідуся його, що ходив у Січ, а потім різав панів в Умані, – хіба ж вони не стали такою худобою?.. Коли б вони не були панським товаром, то не міг би пан розлучити його з Соломією та силою оддати її за свого хурмана, не міг би сивого дідуся катувати на стайні нагаями... не похвалявся б оббілувати Остапа за сміливе слово.

– Оббілуєш... – злорадно осміхнувся Остап до себе. – Шукай вітра в полі...

Уявляється йому Дунай, широкий-широкий. За Дунаєм – Січ. Басують під козацтвом коні, мов змії ті, повигинали шиї... Козацтво – як мак... Жупан червоний, вус чорний, довгий, при боці шабляка. Попереду – Остап. Кінь під ним гарячий, вороний, той, що у пана лишився на стайні; одіж із щирого срібла-злата, шабля довжезна. Він оповіда козакам, за віщо пан хотів його оббілувати, яка повелась тепер у них неволя в Уманщині, що треба піти і визволити народ із неволі... Козаки вклоняються йому, пускають із копита коні, кидаються у Дунай, перепливають його, а далі мчаться – Остап попереду – через луки й поля до них у село, в Уманщину... Чи бачиш, Соломіє?..

Світало. На блідому небі ясно горіла зірниця. Колосисте море синіло під росю в тьмяному світлі. Од свіжого подиху ранку злегка тремтіли жита, з рум'яного сходу линуло світло і м'якими хвилями розпливалось поміж небом і землею. Над полем, у високості, співали вже жайворонки. Остап вийшов на шлях і озирнувся. На шляху було небезпечно. Остап зміркував, що пан, дізнавшись, міг послати за ним навздогін. Краще було звернути з дороги в який яроч чи видолинок. Але тільки Остап звернув із дороги, як йому причулося, щось немов гукає. Він озирнувся: прискорюючи ходу, подорожній махав на нього рукою, бажаючи, очевидно, спинити його... Був то молодий, безвусий парубок, міцно збудований, у високій сивій кучмі², короткій чугайнці³ і з довгим ціпком. Коли той наблизився і привітався до нього, Остап із несподіванки скрикнув:

– Соломіє!.. Чи ти здуріла?

▲ Кадр із фільму «Дорогою ціною» (Кіностудія імені О. Довженка, 1957)

¹ Катра́га (архаїчне) – курінь, інколи – повітка.

² Кучма – овеча шапка.

³ Чугайнка (архаїчне) – свитка.

– Може, й здуріла... – сміялася Соломія...

– Чисто парубок... Куди ти й по що?

– За Дунай, у Січ із тобою... Приймаєш товариша чи не приймаєш?

– Чи ти знавісніла, молодице, чи тебе нині жарт узявся?..

– Які там жарти... Скоро ти пішов, я як стала на човні, так і задубіла. Далі прокинулася і чую, що все мені гидке: і чоловік, і панщина, й життя моє безщасне...

– А що ж я робитиму з тобою у Січі, гей!..

Оце сказав! Звісно, вона не піде до Січі у братчики. Та й навіщо, коли навкруги Січі скрізь слободи, а в тих слободах живуть наші люди з жінками, з дітьми.. Ну, хай же він не супиться, мов сич на гіллі, й веселіше гляне на свою Соломію, що задля нього вбралась у штани та ладна мандрувати хоч на край світу... Остап осміхнувся. Він радий був Соломії, лише несподіванка збила його з пантелику.

– А щоб же тебе муха вбрикнула, що ти вигадала!.. – повеселішав Остап.

Остап із Соломією звернули з шляху на поле і незабаром знайшли те, чого їм було треба... Спільний сніданок і можливість перекинутись щирим словом із близькою людиною до решти помирили Остапа з несподіваним випадком; його заспокоїли Соломіїні доводи, і обидва товариші поснули сном молодості.

Сонце було низько, так у два чоловіки від землі, коли Остап прокинувся. Він хотів збудити Соломію, але лиш глянув на неї, як схопився за боки від реготу.

– Ха-ха-ха!.. От козак-розкозак! – реготався Остап. – Ха-ха-ха!

Той регіт розбудив Соломію. Вона схопилась і, протираючи очі, здивовано зиркала на Остапа.

– Продери, продери очі... Ха-ха-ха!.. Голова молодичина, а ноги парубочі...

Вони реготались, мов діти: вона – тонко і дзвінко, як молода дівчина, він – грубше, передчасним баском двадцятилітнього парубка.

– Що ж воно буде? – спитав перегодом Остап. – Таж як хто підгледить твій очіпок¹, не мине нас халепа.

– А ось що буде! – рішуче промовила Соломія. Чорні буйні коси впали їй на плечі й вкрили їх нижче пояса. – На, ріж...

– Що ти кажеш? – жажнувся Остап.

– Ріж, кажу...

– І тобі не жаль, Соломіє?

– Ані крихти... Ріж!..

– Та в мене й ножиць чортма.

– Ріж ножем!..

Однак Соломія дурила себе, запевняючи, що їй не жаль кіс. Як тільки ніж шурнув по волоссю і до ніг Соломіїних упало перше пасмо кіс, вона почула якийсь біль у грудях, щось стисло за серце, і на очі набігли сльози...

II

Була темна, осіння ніч. Густа мряка чорним запиналом єднала з небом спалену сонцем полонину. У долині, на виднокрузі, сіріло щось широкою смугою і розпливалось у п'ятьмі. То був Дунай. Ще густіший морок виповняв глибокі чорторії, що збігали в долину по схилу прибережного узгір'я. В одній з таких яруг, глибоких та покручених по всіх напрямках весняними водами, на самому дні ворушились

¹ Очіпок (архаїчне) – старовинний жіночий убір заміжньої жінки у вигляді шапочки з поздовжнім розрізом ззаду, який зашнуровують, стягуючи й закріплюючи волосся.

люди. Два дні і дві ночі сиділи вони тут, у вогкості й пільмі, ховаючись від коза-чих пікетів¹, розкиданих по лівому березі Дунаю. Якраз сьогодні, з опівночі, му-сили вони прокрастися у комиші і чекати перевозчиків із-за Дунаю...

– Гаси вогонь! – обізвався хтось пошепки. – Крий Боже, ще помітять...

Тим часом кінський тупіт замирав удалині і врешті зовсім затих. Усі мовчали.

– Іване, – перервав хтось врешті тишу, – розкажи-но, як тебе жінка біла та як ти од неї забіг аж сюди...

– Отее вигадав! Щоб жінка та чоловіка біла!.. Зроду такого не було... хе-хе-хе...

– непевно якомсь сміявся Іван, немов хотів підбадьорити себе.

Іван пристав до Остапа десь у дорозі. Вони були з одного повіту, навіть села їх були близько. Іван охоче оповідав про своє життя домашнє; з оповідання того можна було зрозуміти, що втік він не так од панщини, як від лютої жінки, яка мала занадто великі кулаки для малого на зріст Івана. Та хоч сите тіло Іванове спочило трохи від жінчиних кулаків, душа його шукала знайомих вражень поко-ри. Він прив'язався до Соломії, що огрядною постаттю нагадувала йому жінку, і за кожним її словом ладен був скочити хоч у пекло...

– Чи не час нам у дорогу? – поспитала Соломія.

Очевидячки, се питання усіх цікавило, бо по проваллі пройшов шепіт: пора, пора... І почалося збирання.

Рушили... Йшли недовго. Дід-провідник зупинився, наказав усім залазити в комиші, скласти свої клунки й бути напоготові, а сам десь зник... Ураз – що се? Сон сниться чи чудо діється? Далеко за річкою блиснуло щось, немов із неба во-гонь упав на землю і спалахнув. Три вогні горіли, як свічки в церкві, і не можна було розібрати, чи воно на землі, чи на небі діється. Та не встигли вони спам'ятатися, як вогні згасли і одночасно, десь недалеко, жалібно завив голодний вовк...

– А що, вовк добре заскиглив? – шепнув дідок на вухо Іванові і засміявся.

– А щоб же вас ведмідь загриз... борони Боже! – здивувався той.

Незважаючи на дідову обіцянку, перевіз не прибував. Місце було небезпечне – тут раз у раз вешталась кордонна сторожа і кожної хвилини могла заскочити. Коли се на самому березі щось плюснуло. Два човни м'яко шурхнули по прибере-жному піску, і тихий голос поспитав:

– Ви всі тут?

На березі зробився заколот. Всі товпились коло човнів, кожний хотів скоріш зайняти місце, примостити свої клунки. Дідові Овсієві нелегко давалося зробити лад і спокій. Котигорошок одним із перших скочив у човен і завзято намагався втягти за собою якийсь Соломіїн клунок.

– Соломіє... Остапе... сюди... до мене! – кликав він пошепки, і сопів, і крєктав, і крутив головою, вовтузячись із непокірливим клунком.

Раптом зовсім зблизька форкнула коняка. Усі оторопіли... У ту ж хвилину кін-ська голова наткнулась на купку людей... Якийсь здоровенний москаль ухопив Соломію впоперек і поволік, але Остап насів на нього ззаду і визволив Соломію.

А човни тим часом тікали. Вода кипіла під веслами, човни тремтіли й скакали на воді, як живі...

¹ Козачий пікет – російський прикордонний сторожовий загін.

Що далі було – ні Остап, ні Соломія не могли добре пригадати. Вони лиш пам'ятали, що бігли на одчай, через комиші, через воду, в безпросвітній темряві, з почуттям звірини, за якою женуть собаки. Врешті щось перепинило їм дорогу, і вони попадали... Вони ледве вилізли з глибокого провалля і опинилися на спаленій сонцем сірій полонині... З дороги видно було, як вився у низині кривульками глибокий та каламутний Прут, а за ним, скільки око сягало, руділи стиглим комишем плавні і хвилювались, як нива. Край неба щось курилося, дим низько слався над очеретами. Інколи над берегом Пруту проскакував вершник і зникав за крутим поворотом річки. За Прутом була Туреччина¹...

Остап із Соломією потиху спустили пліт на річку. Він хлюпнув і глибоко осів у воду. Коли Соломія примостилася на плоті, Остап одіпхнув од берега і тоді скочив. Пліт захитався і пропустив воду. Прудка течія крутнула ним і понесла вниз. Остап опирався бистрині з усієї сили, але його кіл мало що помагав: пліт несло серединою річки. Якийсь час плили вони в тумані, одірвані од землі й безпомічні. На превелику силу вдалося врешті наблизитись до берега. Соломія вхопила за гіллячки, Остап придержав пліт – і обоє вискочили на берег, втомлені й мокрі. Вода зараз підхопила пліт і понесла вниз укупі з харчами, забутими на плоту. Та се дурниця: вони були за кордоном.

Дивне почуття обхопило Остапові груди: замість радості сильне обурення стрепенуло його істоту. В один мент відчув він усі кривди й знущання, які зазнав у покинутому краї, і, твердо упираючись ногами в нову, не панщизняну землю, він затис кулак і погрозив на той бік річки.

– Бодай ти запалася, триклята країно, з твоїми порядками!.. – закляв він.

Одночасно на тому березі почувалася кінська ступа.

– Хто там?.. – кинув у п'їтму кордонний козак і, не дочекавшись відповіді, бахнув наосліп із рушниці.

– Ой! – скрикнув Остап, ухопившись за груди і захитався.

– Нічаво-о!.. Коли не влучив, тікай собі з Богом! – добродушно промовив козак і ступою подався далі...

Діалог із текстом

- 1 З якою метою автор точно вказує час, коли відбуваються події у творі?
- 2 Чому найжорстокіші каральні заходи царського уряду не могли зупинити потік утікачів з України? Як про це сказано в тексті?
- 3 Про що вели розмову Остап-утікач та Соломія?
- 4 Чому Соломія вирішила перевезти Остапа човном?
- 5 Про що думав Остап, добираючись навпростець до Чорного шляху?
- 6 Чому парубок-утікач спочатку не зрадив появи ще одного подорожнього? Чого остерігався Остап?
- 7 Де і як провели перший день Остап і Соломія? Чому вдень їм подорожувати було небезпечно?
- 8 Що сталося під час переправи через Дунай?
- 9 Як ви розцінюєте той факт, що Остап і Соломія не полишили думки перебратися на турецький берег? Як саме вони вирішили втілити задум у життя? Чи було це безпечною затією? Чому?
- 10 З якими тваринами і чому саме з ними порівнює М. Коцюбинський закріпачений український народ?
- 11 Яку мрію виношував Остап-утікач? Як ви вважаєте, чи міг він стати справжнім запорожцем? Чому ваші висновки саме такі?

¹ Мається на увазі: молдавська територія, яку окупували турки.

- 12 У якому образі в досвітніх сутінках перед Мандрикою постала Соломія? Як вона пояснила Остапові своє рішення тікати з рідного краю разом із ним?
- 13 Доведіть, що навіть невимовно страждаючи через втрату волосся (обстригання коси в ті часи вважалося ганьбою для її власниці, й подібний засіб приниження громада використовувала дуже рідко, здебільшого як кару для гулящої жінки), Соломія виявила себе як сильна духом людина, передбачлива і кмітлива.
- 14 Якою є авторська позиція щодо втікачів із панської неволі на початку твору і в момент очікування перевозу через Дунай?
- 15 Як урятувалися від погоні прикордонників Остап і Соломія?
- 16 Який вихід для досягнення мети своєї втечі знайшли Остап і Соломія? Про що свідчили їхні дії?
- 17 За допомогою яких художніх засобів М. Коцюбинському вдалося передати високу напругу очікування гуртом втікачів перевозу на турецький берег?
- 18 Пригадайте з історії, хто з російських царів запровадив в Україні кріпосне право? Коли це сталося?
- 19 Які трагічні для України події передували запровадженню кріпацтва?
- 20 Знайдіть у мережі Інтернет інформацію про плавні¹ Дніпра й Дунаю, їхній рослинний і тваринний світ, а також територіальні розміри цих заплав у ХІХ столітті.

III

– Що тобі? – прискочила Соломія до Остапа.

– Ой, – тихо стогнав Остап, – поцілив мене отут, під серце...

Соломія немов не розуміла того, що сталося. Вона торсала Остапа за одіжку, тягла його з собою і з жахом повторяла:

– Тікаймо... тікаймо... він ще стрілятиме, він уб'є тебе...

Вона вскочила у комиші і бігла прудко, наскільки позволяв се Остап та густий очерет. Тряский ґрунт плавнів вгинався під нею, як на пружинах. Ноги грузли часом по коліно в цмоковині², цупкий комиш ламався, тріщав та бив її по лиці, плутався під ногами, а вона бігла усе вперед, поійнята жахом, нічого не помічаючи, бажаючи тільки забігти якомога далі, укритися від наглої смерті. Остап несвідомо піддавався їй. Він біг за нею, хоч із кожним віддихом і рухом кололо його в грудях і нападали часом млості, а з-під руки, якою він затуляв рану, стікало щось тепле й мокре... Врешті він почув, що мліє.

– Стій... не можу... – шепнув він, опускаючись додолу...

Остап знемігся і зовсім розхорівся: його палила гарячка. Соломія поклала його край озерця і задумалась. Адже вони могли пропасти отут без людської помочі, без харчів, посуваючись так поволи! Голод уже ссав під грудьми. Видно, вони заблукали і тепер плутаються у плавнях – і хто зна, як довго ще можуть блукати у сій глушині. Чи не краще б лишити тут Остапа, – вона ж йому однаково нічим не годна допомогти, – та самій метнутись й пошукати виходу?

– Примости мене коло озерця, аби я міг воду дістати, а сама йди розглянь... – згоджувався Остап...

Соломія нагнула комиш і зробила хворому ложе.

– Отак добре буде...

Соломія озирнулася і стала міркувати... Вона піде проти вітру... здається, управо більш гнеться куня³... Вона нічого не казатиме Остапові, бо він почне сперечатися, дратуватися... Йшла і старалася нагадати собі плавні, як бачила їх згори, до пере-

¹ Плавні – заболочені, порослі вологолюбними рослинами низькі береги і заплави річок, які затоплюються під час повеней.

² Цмоковина (діалектне) – трясовина.

³ Куня (діалектне) – волоть очерету, верхівки цієї рослини із зібраним у вінички насінням.

прави. Управо – горіло... так, управо горіло, і туди гнав вітер вогонь; у ліву руку виднілись гори й верби. Значить, треба йти туди, проти вітру... Часом їй доводилось продиратися через таку гушину, що вона ледве пролазила поміж жовтими стінами... По сих непролазних пущах, певно, ніколи не ступала людська нога. Тут було безліч таємних закутків, скрізь стрічались барлоги диких звірів, вислані кунєю та сухим мохом. Соломія йшла, як на дні моря, а вгорі, над її головою, шуміла куня, немов котила кудись руді й каламутні хвилі. Соломія міркувала, що коли брати у ліву руку, плавні мусять швидко скінчитися, бо в той бік вони простягались недалеко... Раптом Соломія зупинилась і мало не зомліла од страшної думки: вона може не знайти Остапа, бо нічим не значила своєї дороги. Треба було ламати комиш або що. Треба зараз вертатися, поки вона недалеко одійшла й не забула дороги...

Спочатку все йшло добре, вона знаходила свої сліди і по них верталась. Та скоро сліди зникли. Соломії здалося, що вона дуже одхилилась уліворуч. Вона взяла трохи у праву руку і несподівано наскочила на чимале довгасте озерце. Тут вона не була, се вона твердо пам'ятала. Соломія глянула вгору. Куня гойдалась то в той, то в інший бік. Пройшовши зо двоє гонів¹, Соломія запевнилася, що йшла проти вітру. Невже вертатись назад? Вона зупинилась. Очевидячки, вона збилася з дороги, заблудилася. Що робити? Соломія подумала, що вона мусить бути недалеко од Остапа, що він почує її, і крикнула:

– Остапе-е!.. Оста-апе-е!..

Голос її прогучав глухо, стіна ворожого очерету не пустила його далеко, забрала в себе, ковтнула. Соломія ще раз гукнула – те ж саме. Серце в Соломії упало, руки звисли безвладно. Та ненадовго. Новий приплив енергії, шалена відвага поїняли її волю, і вона кинулась уперед, розхилиючи й ламаючи очерет зі сліпою завзятістю зраненого оленя... Вона знайде людей, оддасть їм усі свої гроші, що висять зашиті в торбинці на шиї, і з ними обшукає плавні та знайде Остапа...

Однак краю плавням не було... Надвечір їй почувся дим, і вона зраділа – значить, близько люди. Та чим далі вона йшла і чим більше смеркалось, тим більше дим ставав помітним. Птахи сильніше непокоїлись. В повітрі стало тепліше. Те тепло йшло ззаду і з боків, немов од печі. Що се таке робиться навкруги? Обернувшись назад і глянувши на небо, вона побачила червоні хмари – і зразу стали зрозумілими їй і той дим, і тепло, і неспокій птахів, і тікання звірів. Плавні горіли, вогняні гори наступали на них, несли усьому смерть... Несказаний жах обняв Соломію. З криком «Ох, Боже мій!» вона шарпнулась із останніх сил і наосліп кинулась в очерети слідком за гадюками, звіриною й усім живим, що, рятуючись од глої смерті, мчало в перестрахи перед наступаючими бурунами вогняного моря...

* * *

По відході Соломії Остап почув себе одрізаним од світу. Гарячка палила його всередині, він щохвилини мочив руку в воді та охолоджував чоло, очі, голову...

Надвечір Остап почав турбуватися: де ділася Соломія, що її нема досі? А може, вона його покинула?.. «Соломіє... Соломіє...» – стогнав хворий, та

▲ Кадр із фільму «Дорогою ціною»
(Кіностудія імені О. Довженка, 1957)

¹ Гоні (архаїчне) – українська старовинна народна міра довжини; від 60 до 120 сажнів.

стогін його заглушався шумом плавнів. Удосвіта Остап почув, що коло нього жива істота.

– Ти, Соломіє? – спитав він і одкрив очі.

«Чи вона жартує, що перекинулась собакою?» – подумав він і трохи опритомнів. Проти нього стояв не пес, а вовк. Великий, сірий, з голодними очима. Він насторошив вуха й простяг до Остапа морду, міркуючи, безпечно йому нападати, чи ні. Остап лежав безборонний і дививсь на вовка. Він добре бачив трохи кривий, глибокий і заслинений рот вовка, закрутки шерсті на його грудях й міцні замочені лаби¹. Звір трошки присунувся до Остапа. Остап зачерпнув пригоршнею води і бризнув на вовка. Бризки долетіли до його морди. Вовк вискалив зуби і осів на задні лаби, але не одходив. Остап знов покропив його водою. Вовк клацнув зубами і блимнув очима. Посидівши трохи й не зводячи очей з Остапа, він раптом витягнувся, подався наперед і так жалібно завив, що Остапові аж мороз пішов поза шкіру. Він кілька раз сердито клацнув зубами, крутнувся і счез у комишах.

По сих одвідинах Остап почав думати про смерть. Йому тільки хотілось перед смертю побачити Соломію. Десь заблудалась у плавнях або вовки роздерли її. І Остапові стало жалко Соломії. Вона така добра, так кохала його, вона пішла за ним у далеку дорогу, не пожалувала кіс своїх задля нього; вона доглядала його, як рідна мати, була вірна, як товариш... Гаряча хвиля б'є до серця, в голові прояснюється. Він не хоче вмирати. Він хоче жити. Світ такий красний... Остап іще молодий, він не жив іще, не зазнав усього... Йому ще хочеться глянути на сонце, побачити світ Божий, людей, обняти Соломію... Він іще живий, він не лежатиме тут колодою, не ждатиме, аж прийде смерть...

Остап зсувається зі свого ложа і повзе...

IV

Край битого шляху, яким селяни наддунайських сіл їздять у Галац², заховався серед купи верб та поміж очеретами циганський виселок. Він складався всього-на-всього з трьох хаток, зліплених із глини, як ластівчані гнізда... Під вікном, у благаючій позі, стояла перед циганкою якась страшна жінка, бліда, простоволоса, в подертій заболоченій одежі, і намагалася щось вимовити. Її вуста ворушилися, та голос не добувався. Се її мучило, і вона говорила очима – червоними, наляканими, страшними. Врешті їй удалось прохрипіти:

– Люди... добрі... рятуйте... рятуйте!.. Остап лежить там, недалеко... ходім...

Цигани нічого не розуміли.

– Содеш душа?³ – питав старий циган.

Соломія, одначе, не слухала його – вона зверталась до Раду, хапала за плащ циганку, благала старого. Вона стогнала і тягла їх за собою... Цигани ледве встигали за нею. Перейшовши дорогу, вона подалася вздовж плавнів.

– Кай жа?⁴ – тривожно кричав Раду на Соломію.

Але вона не відповідала та все бігла наперед. Врешті зупинилась, нагнулась до землі і промовила:

– Остапе!..

¹ Ла́би (діалектне) – лапи.

² Гала́ц – портове місто на території тодішньої Туреччини, а тепер – Румунії.

³ Содеш душа? (циганське) – Що кажеш?

⁴ Кай жа? (циганське) – Куди йдеш?

Лежав якийсь чоловік. Старий циган викресав вогню, запалив очеретину і наблизив її до Остапового обличчя. Очі в Остапа були заплющені, а на білому виду виразно зачорніли молоді уса й густі брови...

– Люди добрі, – благала Соломія, стоячи на колінах, – змилуйтеся, прийміть нас до хати... Я вам оддячу, я вам одроблю... Візьміть усе, що маю... все... та не кидайте нас... Ось нате...

З сими словами Соломія зірвала з шиї торбинку і висипала з неї на руку старому циганові кілька срібних монет. Старий побрязкав грошима на долоні, підкинув їх і сховав у кишеню.

– Мішто!..¹ – сказав він коротко...

Лишаючись у хаті сама, поки жінки їздили по жебрах, а мужчини хропли під стінами на лавах або щезали кудись, Соломія ставила біля Остапа холодну воду і бралась до роботи. Вона підмазувала чорні, задимлені стіни хатчини, що нагадували дику печеру, мела долівку, стирала пил із Гіциної скрипки, мила стіл і навіть захлапані шибки, крізь які видко було море рудого комишу та білу, блукаючу коло хати козу. Соломія усе старалася оддячити циганам за рятунок і захист; однак те, що вона робила, не вдовольняло старого цигана – вона се помічала з його лихих поглядів, із його бурчання.

– Соломіє!..

– Чого, Остапе? – кидала вона роботу.

– Сядь коло мене...

За два тижні він уже зводився з лави, доволікався до вікна і сумно поводив очима по хвилі рудих, аж червоних, комишів. Вона радилась із ним: чи не піти їй разом із циганками по селах, може, хто найме на поденне. А то стрінуться де свої люди, напутять, допоможуть, не те що чужі.

– Що ж, іди, – згодився Остап, – може, й мені що напитаеш, як очуняю...

Циганки, певно, доміркувалися, чого вона пішла за ними, бо в першому ж таки селі вони одвели її до заможного болгарина, який найняв Соломію перемивати вовну. З того дня Соломія приносила з собою трохи грошей та купувала Остапові кращу страву. Однак старий Гіца розібрав, де раки зимують. Помітивши, що Соломія приносить гроші, він якось приступив до неї, простяг руку, і крикнув:

– Давай гроші! Чи я дурно тебе годуватиму?..

З кожним днем життя в циганській хатці робилось тяжчим та тяжчим... Раз якось Остапові не спалося. Він відхилив надвірні двері, щоб дихнути свіжим повітрям, і побачив, як Раду пригнав чийсь коні, спутав їх і відвів у комиші.

«Еге, – подумав Остап, – ось воно що!..»

І чим більш Остап придивлявся, тим більше помічав і все більше запевнявся, що попав у злодійське гніздо. Плавні були добрим місцем до схованки краденого.

– Треба тікати звідси! – говорив Остап Соломії.

* * *

Несподівано трапилась пригода, що сколошкала усе циганське кодро. Якось перед світом Раду уніс у хату побитого, скривавленого Гіцу... На другий день, коло полудня, набігли на циганську хатину турецькі жовніри², зробили трус, познаходили в плавнях якесь манаття і пов'язали всіх, хто був у хаті, навіть слабого

¹ Мішто! (циганське) – Добре!

² Жовніри (полонізм) – солдати, вояки.

Гіцу. Надаремне Остап запевняв, що він чужий тут, оповідав, як він опинився у плавнях, його не слухали, як не слухали лементу жінок, прокльонів Раду. Поклали Гіцу на візок, запряжений облізлою шкапиною, підперли двері кілком і, лаючись, погнали бранців по дорозі в Галац. Серед плавнів коло хатки лишилась на хазяйстві лише коза, що жалібно мекала, коли осінній вітер куйовдив її білу шерсть...

V

Соломії сьогодні щастило. Болгарин був задля свята трохи напідпитку, веселий. Він охоче дозволив Остапові ночувати вкупі з його челядниками і навіть дав Соломії наперед трохи грошей. Соломія покоришувалась вільним днем та грошима і забігла в Галац – купити Остапові теплу одежинку. Зростала певність, що все скінчиться добре, – і вона зазнає ще щасливого життя. Соломія не помітила, як опинилась на базарі. Вона не знала, куди перше поткнутися, і довго, може, стояла б, коли б хтось не смикнув її ззаду за рукав.

– Соломіє!.. Хе-хе-хе...

Соломія озирнулась: перед нею стояв Котигорошок.

– Іване! А ви звідки тут узялися? – скрикнула вона, зрадівши йому.

– А що? Ви думали – пропав?.. Де ж Остап?

– Остап... та ходім краще звідси, сядемо де, я вже потім куплю що треба...

Незабаром Соломія з Іваном простували повз плавні до циганської оселі... Наближаючись до хати, Соломія почувала невиразну тривогу. Двері були підперті кілком ізнадвору. Що сталося? Вона шарпнула кілок і вбігла до хати. Там був нелад: перекинуті ослони лежали догори ногами, лахмани валялись долі, в хаті було чорно і пусто. Нікого. Де ж усі поділися?.. Соломія гукнула Остапа. Ніхто не обізвався. Що ж сталося? Соломія оббігла навкруги хату, заглянула в повітку – коня й воза нема. Ноги в неї тремтіли. Все тіло тремтіло. Тривога душила груди і горло. Де Остап?

– Оце але! – дивувався Іван, бігав за Соломією та докучав дурними радами.

– Куди його поділи? – вона нічого не могла зрозуміти: думки й гадки скакали у неї в голові і розкочувались, як намисто.

– Га! Хто ж його знає!.. Ходім у конак¹, – радив Іван, – так і так, розкажемо, був чоловік та пропав... Побачите, вони вже знайдуть його...

Ніч стояла надворі, коли вони добились до конаку. Тут їм довелося чекати, бо старший пішов до мечеті і довго не вертався, а турецькі жовніри не розуміли їх. Врешті їх покликано. Товстий, добродушний турок із горбатим носом та з чорними блискучими вусами спокійно вислухав їх через драгомана². Він перекинувся кількома словами з іншим турком і знов через драгомана спокійно вів річ:

– Нема чого шукати далеко, він у нас, у добромu сховку. Попалась пташка... Ціле гніздо накрили... Скажи нам, молодице, коли твій чоловік дістав кульку між ребра? Адже не тоді, як Гіца, мабуть, при другій okazji, бо рана гоїться вже... Од москаля, кажеш, на перевозі... я так і знав, що він рус, втікач... От ми й відішлемо його назад, у нас і своїх шибеників доволі, хай там поглядять його по спині... І не прохай, і не благай, нічого не поможу... Ну, чого стоїш? Айда!..

¹ Конак (тюркське) – тут: приміщення місцевої влади.

² Драгоман – товкмач, перекладач.

Соломія аж похолола, коли почула про таку напасть на Остапа. Драгоман замахав на неї руками і мало не випхав за двері.

Соломія цілу ніч проплакала і вранці не пішла на роботу. Вона нетерпляче чекала Івана. І справді, Іван з'явився, як обіцяв, із полудня.

– Ну, що? – накинулась на нього Соломія.

– Бакшиш¹ треба дати... Як не дамо, відвезуть раба Божого до москалів... А ті не поглядять по голівці, ой ні... Розказував Савка, – ви ж пам'ятаєте Савку? – що як його відвезли звідси за Дунай, то там йому москалі так списали спину канчуками, що й досі сині басамани знати... та ще обголили половину голови, випекли на лобі тавро і відіслали до пана... Та що – втік знов сюди... завзятий хлопець... хе-хе!.. Треба бакшиш готувати та визволяти Остапа, а де грошей взяти?

Соломії трохи розвиднілось. Коли тільки річ у грошах, – вона роздобуде їх. Вона від рота відриватиме кожен шматок, кожен шеляг² складатиме на викуп. Може, й Іван допоможе.

– Ось вам усе, що склав, хай і моє до купи... – наче вгадав її думку Іван, розвиваючи з хустинки купку срібла. – Та ще там у вашому клунку щось є...

Соломія взяла гроші. В її клункові були коралі та деяка одежина. Вона те все позбувала, та грошей було мало. Проте не було іншого способу, як ходити в конак, де можна було побачити драгомана, а на нього Соломія поклала надію. Драгоман, однак, небагато обіцяв.

– Не пустять твого чоловіка, і не сподівайся. Утік до нас – сиди тихо, а робиш шкоду – айда назад... Не клопочись дурно й не побачиш його тепер...

– Змилуйтесь, визволяйте, безвинно чоловік помирає. – Соломія ткнула драгоманові гроші.

Драгоман узяв, полічив і покрутив головою.

– Нічого не буде... Відвезуть... А що я дурно не хочу твоїх грошей, то скажу тобі, що повезуть його позавтра вранці... Як тільки свіне³, приходить на берег – побачиш чоловіка... От!..

Така ж спокійна, нічого не відповівши навіть, немов вона давно погодилась із цим, покинула Соломія конак. «Відвезуть... відвезуть... відвезуть...» – стукало щось молотком в її голові за кожним кроком, коли вона поспішала до Івана.

– Відвезуть... – промовила вона, дивлячись на нього сухими очима. – Позавтра... Ми його відіб'ємо...

– Оце але! Оце сказали! Як же ми його відіб'ємо? Таже його турки везимуть, гей! – налякався Котигорошок.

Що турки!.. Вона має цілий план. Він дістане собі і її рушниці – кожен румун їх має в хаті, – вони вийдуть на берег уранці, відв'яжуть чужий човен і впливуть на річку. Там чекатимуть, аж везимуть Остапа, і нападуть на турків. Остап допоможе, коли побачить їх... Що, він боїться? Обійдеться без нього, вона сама потрапить загинути, рятуючи Остапа... Та на прощання вона нагадає йому його жінку і отут при людях, на сором йому, відлупцює його...

– Та я з вами хоч у пекло... Що мені – страшно вмирати, чи що!.. я готовий, аби ви... – Іван був червоний, кліпав очима і боязко поглядав на Соломію...

¹ Бакшіш (тюркське) – грошова подачка, хабар.

² Шеляг (архаїчне) – гроші, дрібна монета.

³ Свіне (діалектне) – почне світати, розвидниться.

На другий день, тільки почало розвиднюватись, Соломія була вже на березі. Повна ущерть річка лежала перед нею поміж вкритими снігом берегами, як чорна і тиха безодня. Туман уже піднявся – і небо стало сірим. Соломія дивилась на город. Вона чекала Івана. Невже він не прийде? Та ось показалаась коротка і сита фігура. Іван ніс на плечах весла і скидався на рибалку, що спокійно починає робочу днину. Скинув весла у першій скраю човен, витяг із-за пазухи старий турецький пістоль і подав Соломії. Оце все, що він міг роздобути.

– Набитий¹, – стиха обіззався Іван, відпихаючись від берега. Він був неговіркий і поважний, наче жалоба зимового краєвиду змінила йому настрої. Вони відпливли на середину річки. Прудка течія зносила їх униз, і видко було, як тікали від них білі береги з чорними вербами. Соломія не відривала очей від берега. Там, над водою, купка людей лагодилась сідати в човен. «Чи їх троє, чи четверо?» – вона ніяк не могла поррахувати... Турецький човен теж вплив на середину, певно, хотів покористуватися силою течії. Так вони пливали далеко один від одного, не наближаючись до себе. Іван наліг тоді на весла і його човен почав наганяти передній. Вже можна було розібрати, що там сиділо четверо – двоє на веслах, а двоє – один проти одного. Соломія впізнала Остапа. Треба його сповістити.

– Оста-а-пе! – співала Соломія. – Ми їдемо тебе-е визволяти!.. Іван б'є одного... я стріляю другого, а ти возьми собі третього...

Гарний сильний голос співав на воді, все наближаючись, все зміцнюючись, і турки заслухались. Вони не помітили навіть, що просто на них летить човен і ось-ось стукнеться з їхнім. Соломіїн човен повернув боком і був усього на аршин² від турецького, коли турки загалакали. Та було пізно: човни черкнулися, загойдались, і саме тоді, як турки з лайкою нагнулися, щоб відіпхнутись, Іван підняв весло і з усієї сили спустив його на червоний фез³. У той же мент між них блиснув постріл і звилась хмарка диму.

– Алла! – скрикнули турки з несподіванки.

Одного душив Остап. Той мент був таким блискавичним, що видався хвилиною сну. Іван, спустивши весло на голову туркові, підняв його знов і на хвилину заляк, дивлячись на розгойданий, стрибаючий по воді човен із переляканими людьми. Соломію крізь серпанок диму опік лютий погляд чорних очей, і їй здавалося, що вона стріляє безперестанку, хоч могла вистрілити лише раз. Раптом Іван почув, що його впекло щось у живіт. Він машинально спустив весло на турка, але весло сковзнуло і випало йому з рук; червоний фез турка якомсь витягся перед очима, немов виріс, відтак щез; Іван розкинув руки, похитнувся, в голові мигнула свідомість, що йому щось недобре.

Ой, Боже ж мій! – скрикнув він раптом і полетів навзнаки в воду.

Хибкий човен нагнувся під вагою його тіла і викинув Соломію. Льодова вода голками пройшла по Соломіїному тілу, сон щез, і свідомість освіжила мозок. Намагаючись вхопитись за перекинутий човен, Соломія побачила, що Остап б'ється в руках двох турків, а третій – той самий, що був під Івановим веслом, – держить у руках димучу ще рушницю. Довгий човен тріпавсь перед її очима на воді, як велика риба.

¹ Набитий (архаїчне) – заряджений.

² Аршин (архаїчне) – давня міра довжини; один аршин дорівнював 0,711 метра.

³ Фез (тюркське) – феска, турецький головний убір, червона шапочка у формі зрізаного конуса з китицею.

Значить, ні вона, ні Іван нікого не забили... Значить, усе пропало... Але їй не до того... Вона чує, що могутня течія бере її в свої обійми, а чорна глибіння тягне за ноги. Приходить смерть. Але вона не дасться. Вона має сильні руки, а до берега недалеко. Вона мусить поспішати, поки не змерзло тіло... Дикі, невгамовні сили життя встають, і розпирають груди, зростають у лютість... Усі сили добути... всю теплу кров... усю волю... Ось ближче до берега... Ось берег видко... а там так гарно, так сонце сяє, там зелено, там небо синє, там радість, життя... Душа рветься до сонця, а тіло тягне до себе чорна безодня. Вона оковує його залізом, обвішує камінням, обхоплює холодними руками... Все тяжчим і тяжчим стає воно, все глибше і глибше пірнає у воду...

– Остапе!.. – з розпукою кличе душа.

– Соломіє-е!.. – доноситься до неї крик серця. – Соломіє!.. – чує вона крізь холодну хвилю, що б'є їй в очі, торкається чола, розплутує коси...

По чорній річці поміж білими берегами прудко пливе човен, тане вдалині і обертається в цятку... за ним несе вода другий, порожній, хлюпає в його білі боки і фарбує їх у червоний колір... Тихо в повітрі...

* * *

Чимало води утекло в Дунаї з того часу...

Тьмяно світяться вікна у маленькій хатинці, де сторож варить собі убогу вечерю. Сивий дід гріє свою бороду біля вогню і слухає розмову вітру. Що не кажіть, а він живий, той вітер. Він летить іздалеку, понад тихими селами і забирає по дорозі тишу села, клекіт міста, шемрання темного лісу, дзюрчання вод і дзвін стиглого колоса.

Треба тільки уміти слухати. А дід навчився. Довгі роки самотнього життя серед розлогих просторів, у цьому царстві вітру, навчили його розуміти таємну розмову. Ось і тепер приносить йому той вірний товариш усякі звістки світу і кидає, мов цінний дарунок, у комин хатинки. Дід піднімає кудлаті брови і слухає. Його мутні очі дивляться в простір, а усмішка розсуває зморшки.

– Чую, чую... – шепче він і виходить із хати.

Темрява і пустка обгортають його. Він повертається у той бік, де далеко, за селами й ланами, пливе Дунай, і шепче:

– Знов мене кличеш, Соломіє? Почекай, швидко прийду, не забарюся вже...

А вітер гуде, розвіває дідові бороду і приносить йому тихий, ледве чутний, мов із дна Дунаю, поклик:

– Оста-а-пе-е!..

– Отак вона мене часто кличе, – оповідає дід людям, що інколи заходять у сторожку. – Як тільки вітер загує – так і кличе до себе... то в комин гукне, то надворі покличе... а часом серед ночі збудить... А не приходить, ні... Та й хвала Богу, бо засмутилась би небіжка, коли б прочитала моє життя, як воно списане на спині...

І Остап охоче піднімає сорочку і показує збасаманений синій хребет, де списана, як він каже, його життєпись:

– Оце ззаду пам'ятка від пана, а спереду, між ребрами, маю дарунок від москаля... кругом латаний... з тим і до Бога піду... Дорого заплатив я за волю, гірку ціну дав... Половина мене лежить на дні Дунаю, а друга чекає й не дочекається, коли злучиться з нею...

Діалог із текстом

- 1 Чому поранений Остап і Соломія не зупинилися після фатального пострілу прикордонника, а ще довго бігли плавнями наванманя?
- 2 З якою метою Соломія вирішила покинути пораненого Остапа? Як Соломія подбала про найнеобхідні потреби пораненого, залишаючи його в плавнях? Про що свідчила її турбота?
- 3 Що змусило героїню повісті повернутися до Остапа? Чи змогла вона його знайти? Чому?
- 4 Чому Соломія уперто шукала виходу з плавнів? Як сподівалася здійснити план порятунку Остапа?
- 5 Чому пожежа довела Соломію до відчаю, й вона почала панічно бігати плавнями?
- 6 Що саме марилося пораненому Остапові в час Соломіїної відсутності? Як боронився поранений парубок від вовка? Чи становив голодний вовк реальну небезпеку для пораненого Остапа? Чому сіроманець так і не зважився напасти на безпомічного Остапа?
- 7 Прочитайте абзац з III розділу повісті «Дорогою ціною», який починається словами: «Гаряча хвиля б'є до серця, в голові прояснюється...». Про що свідчить вольове рішення Остапа не залишатися на місці й чекати смерті, а рухатися вперед, рятуватися, використовуючи навіть найменшу можливість?
- 8 Як саме автор наголошує на Соломіїній вдячності циганам за надання притулку їй і пораненому?
- 9 Чому Остап і Соломія швидко зрозуміли, що їм треба терміново переселитися в інше помешкання?
- 10 Де головна героїня твору зустрілася з Іваном Котигорошком і чому дуже зраділа старому знайомому?
- 11 У якому вигляді застали циганське помешкання Соломія та Іван Котигорошок після арешту циганів?
- 12 Куди змушена була звернутися Соломія, не виявивши в помешканні Остапа?
- 13 Що саме довідалася Соломія від представника турецької влади? Чому надана героїні інформація виявилася дуже невтішною?
- 14 Як поставився Іван до Соломіїного горя? Чим саме він їй допоміг?
- 15 Яку послугу зробив Соломії драгоман, віддячуючи за бакшиш? Чим була ця інформація для героїні твору дуже цінною? Який план порятунку Остапа виник у Соломії? Прочитайте відповідну цитату вголос.
- 16 Яку роль у порятунку Остапа мав відіграти Іван?
- 17 Чому для Соломії велике значення мала кількість турецьких конвоїрів у човні, яким везли Остапа?
- 18 Як саме Соломія сповістила милого про свій план його порятунку? Чому турки не запідозрили ймовірного нападу до самого зіткнення двох човнів?
- 19 З якої причини задум Соломії можна назвати заздалегідь приреченою на невдачу авантюрою затією?
- 20 Як загинув Іван? А Соломія? Прочитайте вголос відповідний уривок і доведіть, що Соломія не втрачає волі, збирає усі свої сили для порятунку. Про що це свідчить?
- 21 Для чого автор випускає великий проміжок життя Мандрики й показує нам Остапа через багато років після смерті Соломії, уже старим дідом? Скільки років минуло від часу загибелі Соломії до подій, описаних наприкінці твору? Що відбулося в житті Остапа за цей час?
- 22 Чому Остап переконаний, що Соломія засмутилася б, якби довідалася, що йому випало на долю?
- 23 Які епізоди повісті засвідчують велику силу волі Остапа й Соломії і усвідомлення ними необхідності бути вільними, щоб стати щасливими? Прочитайте вголос відповідні цитати.
- 24 З якої причини автор так багато уваги приділяє опису смерті Соломії? Як саме проявляється авторське ставлення до своєї героїні в цьому уривку повісті?
- 25 Як ви розумієте народне прислів'я: «Життя не має ціни, але воля дорожча за життя»? Чи може це прислів'я бути епіграфом до повісті М. Коцюбинського «Дорогою ціною»?
- 26 Доведіть, що почуття кохання в Остапа й Соломії виявилися дуже глибокими.
- 27 З якою метою автор уводить у повість майже казковий образ вітру?
- 28 Чи є романтичним образ Соломії у творі? Чому ви так вважаєте? Доведіть, що уявну розмову старого Остапа з Соломією, яка озивається до нього з дна Дунаю, змальовано в романтичному стилі.
- 29 Визначте, які епізоди у сюжеті повісті М. Коцюбинського «Дорогою ціною» є зав'язкою, кульмінацією та розв'язкою.

- 30** Уявіть, що вам випала нагода зустрітися з героєм повісті М. Коцюбинського «Дорогою ціною» Остапом Мандрикою. Що ви могли б сказати йому для моральної підтримки?
- 31** Об'єднайтесь у «малі» групи й у кожній із них створіть складений план до образу Соломії. Також у інших «малих» групах з учнів, яким важко дається створення складеного плану, створіть прості цитатні плани до образу Остапа.
- 32** Поясніть роль і місце у повісті «Дорогою ціною» символічних образів, ролі кольорів і звуків у змалюванні письменником стихійного лиха чи трагічної для персонажів ситуації. Що ви можете сказати про художній час у цьому творі? А простір? Чому проблема людської волі в цьому художньому тексті є знаковою?
- 33** Складіть фанфік про щасливе врятування Соломії та її зустріч з Остапом через багато років.

Діалоги текстів

- 1** Знайдіть у бібліотеці й прочитайте повість американського письменника Джека Лондона «Любов до життя». Чим саме цей твір близький до окремих епізодів повісті М. Коцюбинського «Дорогою ціною»? Визначте спільні для обох творів мотиви.
- 2** Знайдіть у бібліотеці, самостійно прочитайте та опрацюйте оповідання Олександра Довженка «Воля до життя», щоб згодом порівняти його з повістю М. Коцюбинського та фронтним оповіданням О. Довженка «Ніч перед боєм», яке ви незабаром вивчатимете на уроках української літератури.
- 3** Порівняйте назви творів М. Коцюбинського «Дорогою ціною», Джека Лондона «Любов до життя» та О. Довженка «Воля до життя». Яка з цих назв, на вашу думку, найбільше відповідає змістові творів?
- 4** Використовуючи цитати, доведіть, що у перелічених творах М. Коцюбинського, О. Довженка і Дж. Лондона автори ведуть мову про неймовірну силу людського духу.

Мистецькі діалоги

- Розгляньте картину сучасного аргентинського художника Фабіана Переза «Іспанська гітара». Скрипку Гіци витирала від пилу Соломія. Промовиста художня деталь – запилюжений музичний інструмент – характеризує його власника тільки з негативного боку. Як ви думаєте, чому циган-конокрад майже не користувався скрипкою? Чи таким, як музикант-гітарист на картині аргентинського художника, ви уявляли старого Гіцу з повісті «Дорогою ціною»? Чому?

Фабіан Перез.
Іспанська гітара ►